

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

**ОЛЕКСАНДР ТКАЧЕНКО, ВАЛЕНТИНА БОДАК,
ОЛЕНА БИЧКОВ'ЯК**

**ФІЛОСОФІЯ:
ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ І
ПЕРШОДЖЕРЕЛА**

Дрогобич
2017

*Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького
державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 19 від 23.11.2017 р.)*

Рецензенти:

Стуканов Микола Андрійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Стець Валентина Іванівна – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Ткаченко О.А., Бодак В.А., Бичков'як О.В.

Філософія: творчі завдання і першоджерела : практикум.

Б 75 **Частина 1** [для самостійної роботи студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти всіх спеціальностей заочної форми навчання] / Олександр Анатолійович Ткаченко, Валентина Анатоліївна Бодак, Олена Вікторівна Бичков'як. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. – 184 с.

Практикум для самостійної роботи студентів розроблений згідно з робочою навчальною програмою «Філософія», затвердженою вченою радою ДДПУ імені Івана Франка. Студентам заочної форми навчання пропонуються творчі завдання, тексти для читання (першоджерела), які допоможуть наблизитись до розуміння фундаментальних проблем філософії і сприятимуть формуванню креативного, критичного мислення.

© Ткаченко О.А., Бодак В.А., Бичков'як О.В.

© Редакційно-видавничий відділ
ДДПУ ім. Івана Франка, 2017

ЗМІСТ

Зміст навчального матеріалу.....	3
Вступ.....	4
Питання до іспиту.....	12
Творчі завдання.....	15
Тексти для читання.....	66
Батищев Г.С. Діалектичні рядки. Мудрий.....	67
Батищев Г.С. Вміє спілкуватися.....	68
Соловйов В. С. Історичні справи філософії.....	71
Максимович М.О. Лист про філософію.....	73
Ясперс К. Осьова епоха.....	76
Ільєнков Е.В. Філософія і молодість.....	79
Конфуцій. Велике вчення.....	88
Аристотель. Метафізика.....	94
Епікур. Лист до Менекея.....	95
Епікур. Головні думки.....	96
Аврелій М. Наодинці собою. Роздуми.....	99
Прокл. Першооснови теології.....	107
Таулер Й. Про троїстість людини.....	109
Джованні Піко делла Мірандола. Промова про гідність людини.....	116
Монтень М. Досліди. Про виховання дітей.....	125
Декарт Р. Міркування про метод.....	128
Паскаль Б. Думки.....	140
Гегель Г.В.Ф. Хто мислить абстрактно.....	148
Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм.....	152
Гайдеггер М. Буття в околі речей.....	159
Бердяєв М.О. «Легенда про великого інквізитора – вершина творчості Достоевського»	168
Юркевич П.Д. Серце та його значення у духовному житті людини, за вченням слова Божого.....	174

ВСТУП

Філософія як універсальна і цілісна форма осмислення сутності Буття як такого і призначення людського буття завжди була і залишається необхідною складовою освітянського простору. Ознайомлення з філософією допомагає сформувати особливий, вищий тип мислення у сфері глибинних запитів людського духу, що відрізняється від «калькулятивного» типу, який направлений тільки на практичні цілі.

Метою практикуму є спроба допомогти студентам, хоча б на деякий час, звільнитися від залежності сучасного інформаційного простору – реальності швидкоплинної, знакової, часто «фейкових» текстів і безглузвих висловлювань, антисвіту тіней та образів. Допомогти вийти з буденного перебігу подій, тобто знайти декілька хвилин/годин, зупинитись і задуматись – почати розмірковувати.

Запропоновані матеріали акцентують увагу на виконанні студентами заочної форми навчання **творчих завдань** і опрацюванні **першоджерел** (класичних філософських текстів). Поринувши в атмосферу філософських роздумів відомих мислителів, «поставши» один на один із пошуками істини в історії філософії, студент має можливість переконатися у її життєвому значенні, зрозуміти безмежжя особливостей і складність пошуків відповіді на смисложиттєві для людини запитання.

Результати самостійної роботи мають бути обов'язково відображені у паперовому вигляді і представлені викладачу для ознайомлення перед іспитом.

Практикум для самостійної роботи студентів заочної форми навчання розроблений згідно з робочою навчальною програмою «Філософія», затвердженою вченою радою ДДПУ імені Івана Франка.

Шановні студенти!
Займаючись філософією, Ви займаєтесь
справою доброю, справою великою і для
всього світу корисною! (В. Соловйов)

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

Особливості становища людини у світі та необхідність її самовизначення. Світогляд та його структура. Світогляд як форма суспільної свідомості та спосіб духовно-практичного відношення до світу. Специфіка філософського запитування. Типологія світогляду. Історичні типи світогляду: міфологія, елегія, філософія.

Особливості історичного виникнення філософії. Світогляд і філософія. Філософія як культура осмислення світоглядних проблем. Філософія як спосіб духовного самовизначення людини.

Проблема визначення предмета філософії. Характерні риси філософського мислення. Специфіка філософського запитування. Філософія як рефлексія на граничні засади людського існування у світі. Особливості герменевтико-екзистенціального способу філософування. Співвідношення філософії, науки, релігії та мистецтва.

Основні філософські проблеми та структура філософського знання. Основні філософські напрямки. Функції філософського знання. Роль філософії у житті суспільства та особистості.

ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Зародження філософської думки. Східний та західний типи культури й філософування. Основні відмінності між східними і західними типами цивілізації та філософії.

Джерела, провідні ідеї та напрями філософської думки давньоіндійської філософії. Особливості джайнізму та буддизму. Філософські школи Стародавньої Індії: санкх'я, йога, веданта, вайшешика, чарвака-локаята, ньая.

Особливості філософії Стародавнього Китаю. Каночні джерела, провідні ідеї та напрями давньокитайської філософії. Конфуціанство та даосизм.

ТЕМА 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Соціальна й історико-культурна обумовленість античної філософії. Етапи її розвитку та загальні особливості.

Розвиток ідей у натурфілософських школах Стародавньої Греції. Мілетська школа (Фалес, Анаксімен, Анаксимандр). Перехід від міфу до логосу. Філософія Геракліта Ефеського. Питання діалектики. Логос як розумний порядок у світі. Піфагор та його школа. Душа як число речі. Парменід: учення про буття. Зенон та його апорії. Школа атомізму. Емпедокл. Нологія Анаксагора.

Філософія софістів (Протагор, Гіппій, Продік, Критій). Людина – міра усіх речей. Антропологізм та суб'єктивізм філософії софістів. Філософське вчення та життєва доля Сократа.

Філософія Платона. Учення про ейдоси-ідеї. Ейдос як повнота та єдність речі, принцип речі. Світ ідей як особлива надчуттєва реальність. Учення про людину (тіло – в'язниця душі). Пізнання як пригадування. Діалектика Платона. Соціально-політична утопія Платона.

Філософія Аристотеля. Критика платонівського вчення про ідеї. Учення про матерію, форму, ентелехію. Зумовленість буття конкретних речей чотирма причинами: матеріальною, формальною, дійовою, цільовою. Теорія пізнання та логіка Аристотеля. Етика та естетика. Суспільно-політичні погляди.

Завершальний етап розвитку античної філософії. Особливості елліністичного періоду розвитку античної філософії. Античний скептицизм (Піррон, Секст Емпірик). Внутрішня незалежність та непохитність людської особистості. Автономність духу щодо обставин життя. Філософія Епікура. Насолода як відсутність страждань, Філософія як шлях до щастя.

Філософія неоплатонізму (Плотін, Ямліх, Прокл). Божественна всеєдність світу. Поняття «Єдиного». Ієрархічна структура буття: Нус (Світовий Розум), (Світова душа) – «Софія», природничо-космічний світ. Містицизм споглядання.

Елліністично-римська філософія (Цицерон, Лукрецій Кар, Плутарх, Боецій). Антична філософська традиція і сучасність.

ТЕМА 4. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Дух епохи середньовіччя. Зміни у світогляді під час переходу від античності до європейського середньовіччя. Релігійний характер середньовічного світогляду і філософії. Основні етапи розвитку та особливості середньовічної філософії.

Період апологетики та патристики. Вихідні ідеї середньовічної патристики. Ставлення до античної філософії: позитивне (Юстин Мученик, Афінагор, Климент Олександрійський, Ориген) та негативне (Татіон, Тертуліан, Ариодій. Місце філософії в духовному житті середньовіччя. та етапи її розвитку.

Аврелій Августин – класик патристики. Обґрунтування теоцентризму. Примат віри над розумом. («Віруй, щоб розуміти»). Проблема часу і вічності.

Схоластика і містика як провідні напрями середньовічної філософії. Основні етапи розвитку, проблематика, течії, представники та особливості філософствування.

Висока схоластика. Фома Аквінський. Теологізація Аристотеля. Концепція «симфонії» розуму та віри». Поміркований реалізм. Доведення буття бога.

Пізня схоластика. Філософія Дунса Скотта. Номіналізм і реалізм. Філософські ідеї Р. Бекона. Роль схоластики та містики в розвитку європейської духовності та науки.

ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ

Сутність феномену Відродження та характерні риси духовного життя. Зміни змістовних наголосів у християнському світобаченні в добу європейського Відродження. Провідні напрями ренесансного філософування: гуманістичний, антропологізм, неоплатонізм і натурфілософія. Італійський гуманізм (Данте Аліг'єрі, Ф. Петрарка, Колюччі Салютаті, Лоренцо Валла). Філософія М. Кузанського. Пантеїзм.

Флорентійська академія. Неоплатонічні мотиви. Марсіліо Фічіно. Пікко делла Мірандола. Проблема свободи волі. Творчість як характеристика людського буття.

Натурфілософія доби Відродження: ідеї Леонардо да Вінчі, М. Коперніка, Телезіо, Дж. Бруно, Галілео Галілея.

«Християнський гуманізм» Еразма Роттердамського. Скептицизм Мішеля Монтеня. Сутність феномену Реформації.

ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

Соціально-економічний та культурологічний контексти. Особливості розвитку філософії. Гносеологічна та методологічна проблематика. Емпіризм і раціоналізм.

Філософія Ф. Бекона. Учення про «примари людського розуму». Учення про метод. Особливості емпіризму. Матерія та форма.

Філософія Р. Декарта. принципи універсального сумніву. Раціоналістичний метод. Учення про духовну й матеріальну субстанцію. Учення про людину.

Теорія пізнання Т. Гоббса та Дж. Локка. скептицизм Д. Юма та сенсуалізм Дж. Берклі.

Раціоналістичні системи Спінози та Лейбніца. Тотожність і відмінність їхніх учень про субстанцію. Методологічний раціоналізм і релігійна філософія Блезе Паскаля.

Сутність та основні ідеї європейського Просвітництва.

ТЕМА 7. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Місце німецької класичної філософії в історії новоевропейської філософії. Теоретичне значення німецької класичної філософії.

Філософія І. Канта. Основні періоди творчості. «Коперніканський переворот» у гносеології. Учення про пізнання, етичні, естетичні, антропологічні та соціально-історичні ідеї.

Філософія Й. Фіхте. Філософія діяльного «Я». Діалектика та етика Фіхте. Особливості філософської позиції Ф. Шеллінга. «Філософія тотожності». Натурфілософія. Учення про свободу.

Філософія Г. Гегеля: учення про абсолютну ідею, системний характер філософії. Обґрунтування основних принципів і законів діалектики. «Філософія Духа».

Філософські ідеї Л. Фойєрбаха. Антропологічний характер філософування. Фойєрбах про сутність релігії.
Філософія німецького романтизму.

ТЕМА 8. ЗАХІДНОЄВРОПЕСЬКА ФІЛОСОФІЯ XIX ст.

Порівняльна характеристика вихідних засад класичної та некласичної філософії. Ідеї А. Шопенгауера та С. К'єркегора – фундаторів некласичної філософії.

Напрями та представники розробки «наукової філософії» (позитивізм, марксизм, природничий матеріалізм).

Ф. Ніцше та вихідні ідеї «філософії життя».

Неокантіанство та неогегельянство.

ТЕМА 9. ЗАРУБІЖНА ФІЛОСОФІЯ XX ст.

Загальні особливості розвитку філософії у XX столітті. Класифікація основних напрямів сучасної філософії.

Філософія науки, аналітична філософія та методологія наукового пізнання як основні напрями сцієнтизму у філософії XX ст. Вихідні ідеї феноменологічної філософії та її представники. Ідеї онтології у філософії XX ст. Феноменологія Е. Гуссерля. Онтологія М. Гайдеггера.

Філософія екзистенціалізму. Філософія свободи Ж.-П. Сартра. Філософія абсурду А. Камю. Релігійний екзистенціалізм К. Ясперса та Г. Марселя.

Філософська антропологія: М. Шеллер та інш. Персоналізм. Фройдизм та неофройдизм.

Неотомізм (Ж. Марітен, Е. Жильсон). протестантська теологія (К. Барт Р. Бультмат).

Філософія історії та культурологія у філософських пошуках XX ст.

Російська релігійна філософія (М. Бердяєв, Вл. Соловйов, П. Флоренський, С. Булгаков, І. Ільїн та ін.)

ТЕМА 10. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Проблема співвідношення світової філософії та національної. Українська філософія як ідейне виявлення особливостей національного характеру та світосприйняття українців. Загальні особливості української філософії.

Провідні філософські джерела та філософські ідеї часів Київської Русі.

Братський рух в Україні та його культурно-освітнє значення. Проникнення ідей гуманізму в Україну; особливості українського гуманізму. Поява професійної філософії.

Особливості філософських курсів Києво-Могилянської академії. Життя та філософська творчість Г. Сковороди. Вплив ідей німецької класичної філософії на українську філософію.

Філософські ідеї в літературі та громадсько-політичних рухах в Україні ХІХ ст. Філософські погляди П. Юркевича. Університетська філософія в Україні, її особливості й основні представники.

Особливості духовного життя та розвитку філософської думки в Україні ХХ ст. Сучасний стан філософії в Україні та перспективи її подальшого розвитку. Проблеми вивчення історії української філософії.

ТЕМА 11. ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ПРОБЛЕМИ БУТТЯ

Категорії онтології, походження і сутність. Поняття сущого і його розвиток в історії науки. Субстанція, атрибут і акциденція. Буття – небуття – становлення. Формування онтологічних ідей в історії філософії. Уявлення про суще в найдавніших філософських системах. Сучасна наука про рівні та форми виявлення буття. Простір і час як форми існування матерії. Взаємозв'язки категорій буття.

ТЕМА 12. ФЕНОМЕН СВІДОМОСТІ

Поняття свідомості. Проблема походження свідомості. Структура свідомості. Чуттєве, раціонально-когнітивне та емоційно-вольове у структурі свідомості. Несвідоме, свідоме і надсвідоме. Матеріальне та ідеальне. Природа ідеального. Мислення і мова. Поняття і форми суспільної свідомості. Архетипи колективного несвідомого і їхнє соціальне значення. Свідомість і свобода.

ТЕМА 13. СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ПІЗНАВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Поняття гносеології. Становлення гносеології в історії філософії та її місце в системі філософського знання. Об'єкт, суб'єкт і джерела пізнання. Сенсуалізм і раціоналізм. Раціональне й

ірраціональне. Можливості та межі пізнавального процесу. Мислення як атрибут пізнання. Штучні мови та їх роль у сучасній науці.

Істина: об'єктивна, абсолютна й відносна. Розуміння істинності різними напрямками філософської думки. Критерії істинності знань.

Наукове знання, його методи і форми. Методологія науки. Поняття наукового дослідження. Класична, неklasична і посткласична наука.

Поняття діяльності та практики. Структура практичної діяльності. Функції практики в процесі пізнання. Цілі і цінності в процесі діяльності.

Основні напрями дослідження творчості. Творчість як діяльність.

ТЕМА 14. ДІАЛЕКТИКА ТА ЇЇ АЛЬТЕРНАТИВИ

Діалектика як загальнотеоретичний метод філософського пізнання, її форми й альтернативи. Діалектика як учення про всезагальний зв'язок і розвиток. Закони діалектики: єдність і боротьба протилежностей, взаємного переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення. Категорії діалектики: всезагальне, особливе, одиничне; причина та наслідок; сутність та явище; необхідність і випадковість; форма і зміст.

ТЕМА 15. ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Поняття філософської антропології. Проблема людини і світу в історії філософії. Сучасні системи філософської антропології. Принципи та проблеми філософської антропології.

Проблема сутності людини. Структура людської діяльності та сутнісні сили людини. Християнське вчення про людину. Людина як єдність тіла, душі й духу. Людина і світ людини. Проблема відчуження. Смысл людського буття. Цінності як ядро духовного світу людини. Цінності і ціннісні орієнтації. Людина, особистість як найвища цінність буття. Смысл життя людини і ставлення її до смерті.

Цінності як ядро світоглядної проблематики. Об'єктивні та суб'єктивні цінності. Проблема абсолютних цінностей: благо, добро, істина, краса. Благо як єдність істини, краси і міри (Платон). Базові цінності людського буття.

Аксіологія і сучасність. Альтернативні системи цінностей і проблема виживання людства.

ТЕМА 17. ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

Культура, її матеріальні та духовні, раціональні та ірраціональні, науково-теоретичні та художньо-гуманітарні компоненти. Міф, мова, символ у системі культури. Сучасні філософські концепції культури. Культура і цивілізація; цивілізаційні основи існування сучасного суспільства. Розвиток культури: традиції і новації. Проблема культури як діалог культур.

ТЕМА 18. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Суспільство і природа. Суспільство як самоорганізуюча система; техніко-економічні, інформаційні, соціально-психологічні, духовно-культурні компоненти сучасного соціального буття, їх єдність і суперечності. Соціальні відносини й інститути; політична влада, демократичні й авторитарні політичні режими; тоталітаризм ХХ століття: досвід його соціально-філософського осмислення. Сенс історії і соціальний прогрес. Проблеми і перспективи сучасної цивілізації. Глобалізаційні процеси у сучасному світі. Причини виникнення глобальних проблем. Поняття глобалізації та форми її існування. Особливості прояву глобальних проблем в Україні. Умови й можливості розв'язання глобальних проблем сучасності.

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Поняття та структура світогляду. Історичні типи світогляду.
2. Філософія як світогляд. Особливості філософського знання.
3. Основні функції філософії.
4. Фундаментальні філософські проблеми.
5. Роль філософії у житті людини і суспільстві.
6. Філософія буддизму.
7. Філософія Давнього Китаю.
8. Виникнення античної філософії та її розвиток у досократичний період.
9. Особа Сократа та його філософія.
10. Філософське вчення Платона.
11. Філософія Аристотеля.
12. Основні напрями та школи філософії елліністичної епохи.

13. Середньовічна філософія. Головна проблематика апологетики й патристики.
14. Схоластика та містика як напрями середньовічної філософії.
15. Провідні ідеї та основні представники ренесансного гуманізму.
16. Особливості ренесансного неоплатонізму та натурфілософії.
17. Філософські ідеї пізнього Відродження.
18. Особливості духовних процесів та розвитку філософії в епоху Нового часу.
19. Представники й основні ідеї раціоналізму Нового часу.
20. Представники й основні ідеї емпіризму Нового часу.
21. Філософія Просвітництва.
22. Філософія І. Канта.
23. Філософські ідеї Ф. Шеллінга.
24. Філософія Й. Фіхте.
25. Філософія Г. Гегеля: учення про абсолютну ідею, системний характер філософії; діалектична.
26. Антропологічний матеріалізм Л. Фойєрбаха.
27. Особливості некласичної філософії.
28. Філософські ідеї А. Шопенгауера.
29. Філософія С. К'єркегора.
30. Представники та основні ідеї позитивізму.
31. Філософія Ф. Ніцше.
32. Основні ідеї екзистенціалізму.
33. Релігійна філософія кінця XIX – поч. XX ст. (В. Соловйов, М. Бердяєв та ін.).
34. Особливості розвитку філософської думки Київської Русі, вихідні ідеї та філософські джерела.
35. Філософія Г. Сковороди.
36. Філософська думка в Україні XIX ст..
37. Загальні особливості, ідеї та представники української філософії XX ст..
38. Буття як фундаментальна проблема філософії.
39. Проблема свідомості в філософії.
40. Гносеологія: поняття та характеристика.
41. Методи й форми наукового пізнання.
42. Діалектика: основні принципи, категорії, закони.
43. Предмет, завдання й основні принципи філософської антропології.
44. Проблема людини в історії філософії.

45. Основна проблематика соціальної філософії.
46. Суспільство як соціальна система та її рівні.
47. Культура як предмет філософського аналізу.
48. Глобальні проблеми сучасності і шляхи їх розв'язання.
49. Першоджерела. Розкрити зміст платонівського символу печери (Платон «Держава», книга 7).
50. Першоджерела. К. Ясперс про осьовий час: зміни в людському бутті і виникнення філософії (К. Ясперс «Витоки історії і її мета»).
51. Першоджерела. Що таке мудрість? (Г.С. Батіщев «Діалектичні рядки. Мудрий»).
52. Першоджерела. Що таке істинне спілкування? (Г.С. Батіщев «Діалектичні рядки. Вміє спілкуватися»).
53. Першоджерела. Ренесансне розуміння людини та її призначення (Піко делла Мірандола «Промова про гідність людини»).
54. Першоджерела. Філософія серця П. Юркевича (П. Юркевич «Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого»).
55. Першоджерела. Аналіз одного із філософських творів Г. Сковороди («Потоп зміїний», «Тлумачення із Плутарха про тишу серця», «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу», «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті»).
56. Першоджерела. М. Бердяєв про свободу людського духу. (М.О. Бердяєв «Легенда про великого інквізитора – вершина творчості Достоевського»).
57. Першоджерела. М. Максимович «Лист про філософію».

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

Завдання 1. Подумайте над запропонованими висловлюваннями, виокреміть коло філософських проблем і специфіку філософського знання. Яке призначення філософії? Визначте її основні функції.

- «Філософія є таким заняттям, таким мисленням про предмети, будь-які (це можуть бути предмети фізичної науки, проблеми моралі, естетики, соціальні проблеми і т. п.), коли вони розглядаються під кутом зору кінцевої мети історії і світобудови» (М. Мамардашвілі).
- «Саме тим відрізняється філософ, що звільняє душу від спілкування із тілом у незрівнянно вищому ступені, ніж будь-хто інший з-поміж людей...» (Платон).
- «Філософ той, хто живе у внутрішній сфері речей, у дійсному, божественному, вічному, що існує завжди, хоча й незримо для

більшості, під оболонкою тимчасового й вульгарного: його істота там; висловлюючись, він сповіщає зовні цей внутрішній світ учинком або словом, як доведеться» (Карлейль).

- «Слово «філософія», як відомо, не має одного точно визначеного значення, але вживається в багатьох досить різних між собою змістах. Насамперед, ми зустрічаємося із двома головними, відмінними один від одного поняттями про філософію: згідно з першим – філософія є тільки теорією, є справою тільки школи; згідно з другим, – вона є більше ніж теорією, і є переважно справою життя, а потім уже й школи. Перше поняття філософії акцентує увагу на пізнавальних здібностях людини; згідно з другим, вона відповідає також і вищим прагненням людської волі, і вищим ідеалам людського почуття, має, таким чином, не тільки теоретичне, але також моральне й естетичне значення, перебуває у внутрішній взаємодії зі сферами творчості й практичної діяльності, хоча й відрізняється від них» (В. Соловйов).
- «Людство століттями виношувало упевненість в тому, що філософія – це знання цінності предметів в їхній основній сутності; що це знання вимагає особливого, внутрішнього, нечуттєвого досвіду; і що намагатися досягти його адекватності необхідно за допомогою особливої внутрішньої праці і життєвого очищення. І людство не помилялося в цьому». «Людина проголошує у філософії лише те, що вона сама творить духом і життям». «Філософ без духовного досвіду – вигадник і комбінатор у порожнечі; філософ без власного духовного досвіду – жебрак (якщо він чесний) і кишеньковий злодій (якщо він нечесний)» (І. Ільїн).
- «Філософія – це те вчення, яке повинне звільнити людину від нескінченної безлічі кінцевих цілей і намірів, і зробити її байдужою до них». «Філософія – пізнання за допомогою понять» (Г. В. Ф. Гегель).
- «Немає в людини іншої причини філософувати, крім прагнення до блаженства». «Філософією називається не сама мудрість, а любов до мудрості» (Аврелій Августин).
- «У філософів і в дітей є одна шляхетна риса – вони не надають значення жодним відмінностям між людьми – ні соціальним, ні розумовим, ні зовнішнім» (А.Т. Аверченко).

- «Хто говорить, що займатися філософією ще рано або вже пізно, подібний до того, хто говорить, що бути щасливим ще рано або вже пізно» (Епікур).
- «Філософія відкриває людині притулок, куди не проникає ніяка тиранія, долину внутрішнього світу, і це дратує тиранів» (Ф. Ніцше).
- «Скритних і в'їдливих людей більше, ніж ми думаємо. Вони зловісно шастають навколо нас. Навіщо вони існують на світі? Яке болюче питання! Його постійно задає собі мрійник і ніколи не може дозволити мислитель. Тому сумні погляди філософів завжди спрямовані до тієї похмурої вершини, яку називають долею і з висоти якої величезна примара зла кидає на землю пригорщні змій» (Віктор-Марі Гюго).
- «Наука – це те, що Ви знаєте, філософія – те, чого не знаєте» (Бертран Рассел).
- «У будь-якій філософській системі безумовно відображається настрій душі її творця» (В.І. Вернадський).
- «Кому люди й речі не видаються іноді фантомами або примарами, той нездатний до філософії; тому що це відбувається внаслідок контрасту від слухної речі з ідеєю її, якої ця річ є явище. А ідея доступна лише вищій свідомості» (Артур Шопенгауер).
- «Філософ – той, хто, не хвалиться, але має ту мудрість, якої не мають інші, але хваляться» (Луцій Анней Сенека).
- «Юнак, що закінчив школу, звик навчатися. Він думає, що буде вивчати філософію, але це неможливо, бо тепер він має вчитися філософувати» (І. Кант).
- «Філософія і релігія мають абсолютно різні завдання і *різні*, по суті, форми духовної діяльності. Релігія – це *життя у спілкуванні з Богом*, що має на меті задоволення особистої потреби людської душі в *спасінні*, у відшуканні останньої надійності і задоволеності, непорушного душевного спокою і радості. Філософія є, по суті, абсолютно незалежною від будь-яких особистих інтересів *вище, завершуюче* осягнення буття і *життя* шляхом усвідомлення їх абсолютної першооснови. Але ці, по суті, відмінні між собою форми духовного життя збігаються між собою в тому відношенні, що обидві вони можуть бути здійснені лише через *спрямованість свідомості на один і той самий об'єкт – на Бога...* Відносно релігії, це

твердження не вимагає, звісно ж, особливого доведення... Навпаки, щодо філософії, це є теза, що вимагає остаточного з'ясування і доведення, у жодному разі ще не вичерпаного попередніми загальними міркуваннями» (С. Франк).

Завдання 2. «Любомудріє», «любов до мудрості», як Ви вже знаєте, традиційно вважається дослівним перекладом слова «філософія». Зрозуміти, що таке мудрість і дотримуватися її законів – вищий смисл життя людини. Подумайте над запропонованими

висловлюваннями і виокреміть найсуттєвіші аспекти мудрості. Що, на Вашу думку, означає: «бути мудрою людиною»? Чи може людина зрозуміти, в чому полягає істинна мудрість і жити нею в сучасному світі?

- **Обов'язково!** У розділі «Тексти для читання» опрацюйте Г.С. Батищев «Діалектичні рядки. Мудрий».
- «Мудрість, властивість мудрого, премудрість, поєднання істини й блага, вища правда, злиття любові й істини, вищого стану розумової й моральної досконалості» (В. Даль).
- «Мудрість людини визначається як її «здатність найкращим способом досягати найкращих цілей» (В. Соловйов).
- «Мудрість – вище, цілісне, духовно-практичне знання, орієнтоване на осягнення абсолютного змісту буття» (Філософський енциклопедичний словник).
- «Мудрість – Істина буття людини, укорінена в її серці, розумі й учинках повсякденного життя. Реалізується мудрість на основі гармонії думок, слів і справ людини. Мудрість = (Любов + Глибокі Знання, Уміння) X Совість» (В. Зорін).
- «Вища мудрість – знати самого себе» (Галілео Галілей).
- «Мудрість – не що інше, як наука про щастя» (Подіни Дідро).
- «Мудрість людей вимірюється не їхнім досвідом, а здатністю його набувати» (Бернард Шоу).
- «Мудрість – це усвідомлення безумовного значення самого життя перед лицем самої смерті» (Е. Еріксон).
- «Мудрість – найточніша з наук» (Аристотель).
- «Мудрий не знає хвилювань, людяний не знає турбот, сміливий не знає страху» (Конфуцій).
- «Не вважай себе мудрим: інакше гордістю вознесеться душа твоя, і ти впадеш в руки ворогів твоїх» (Антоній Великий).

- «Мудрий цінує всіх, бо в кожному помічає хороше» (*Бальтасар Грасіан-і-Моралес*).
- «Мудрець тому лише і мудрий, що любить. А дурень – тому і дурень, що вважає, ніби здатний осягнути любов» (*Паоло Коельо*).
- «Мудрий той, хто опанував мистецтвом розмірковувати, пізнав себе і навчився спілкуванню з людьми, але відкидає звання мудреця і не лізе до інших з повчаннями, адже безглуздіше за непрошену мудрість немає нічого» (*Алі Аншероні*).
- «Мудрість – це сукупність істин, здобутих розумом, спостереженням і досвідом, втілених в життя, це гармонія ідей з життям» (*І. Гончаров*).
- «Мудрість – донька досвіду» (*Леонардо да Вінчі*).
- «Блаженна людина, яка здобула мудрість, і людина, яка придбала розум!» (*Пр.3:13*).
- «І побачив я, що перевага мудрості перед дурістю така ж, як перевага світла перед пільмою» (*Екк.2:13*).
- «Що ж стосується більшості професійних філософів і письменників, то не існує жодних доказів, що ці люди доклали достатньо зусиль до оволодіння безпосереднім знанням. Коли поети і метафізики розмірковують на тему Вічної Філософії, то вони, як правило, користуються запозиченими думками. Проте у всі часи були чоловіки і жінки, які погодилися на умови, без виконання яких (і це чистий емпіричний факт) безпосереднє знання залишається недосяжним. Ці рідкісні люди залишили описи тої Реальності, яку вони отримали можливість відчутти; крім того, вони спробували створити єдину систему мислення, в рамках якої вони змогли б порівняти це відчуття з іншими своїми відчуттями. Цих істинних дослідників Вічної Філософії, як правило, називали «святими», «пророками», «мудрецями» або «просвітленими» (*Олдос Хакслі*).
- «Путь жизни мудрого вверх, чтобы уклониться от преисподней внизу» (Прит. 15, 24). «Всім відомо, щ є ад і туди може потрапити будь-хто за діла свої. Але не всі пам'ятають це і не так исправно живуть, щоб видно було прагнення ухилитися від аду. Живуть, як живеться, навмання: може як-небудь і в ад не попадемо. Де ж розум наш? У життєвих справах ще може сходити з рук «а може», але в такій вирішальній справі, яка одного разу здійснившись, пребудет во веки веков неизменным, «авось»

обличает неразумность последней степени. Не кичись же, разум, своей разумностью, когда не помнишь этого и не предлагаешь нам помышлений жизни, как уклонившись от ада, спастись» (Феофан Затворник).

Завдання 3. Прочитайте відомий новозавітний вірш про мудрість. Що означає бути мудрим з точки зору біблійної «літератури мудрості»? Аргументуйте відповідь. Що об'єднує філософію і релігію як прагнення до мудрості?

«Хто мудрий і розумний між вами, нехай він покаже діла свої в лагідній мудрості добрим поведженням!

Коли ж гіркú заздрість та сварку ви маєте в серці своєму, то не величайтесь та не говоріть неправди на правду, – це не мудрість, що ніби звéрху походить вона, але земна, тілесна та дéмонська.

Бо де заздрість та сварка, там бéзлад та всяка зла річ!

А мудрість, що зверху вона, насамперед чиста, а потім спокійна, лагідна, покірлива, повна милосердя та добрих плóдів, безстороння та нелукава.

А плід праведности сіється творцями миру» (Іак.3:13 – 18) .

Завдання 4. Поясніть думку Геракліта: «Знання не навчає нас мудрості, інакше навчило б і Гесіода, і Піфагора, а також Ксенофонта і Гекатея». Поверніться до цього завдання після вивчення теми «Антична філософія».

Завдання 5. Прочитайте фрагмен із праці релігійного філософа І. Ільїна і розкрийте взаємозв'язок між філософією і релігією. Радимо також повернутися до першого завдання і перечитати роздуми С. Франка. Що означає «пізнати себе»? Які доброчесності Аристотель називав діаноетичними?

«У давній філософії, і ще раніше, в давніх релігіях, була виношена упевненість в тому, що людині, яка прагне відшукати істинну природу вищих предметів і цінностей, необхідно здійснювати в постійній внутрішній роботі особливе очищення розуму і душі... Ось чому ще древні філософи успадкували від

релігії, водночас з її предметом, ідею очищення душі; а історія перетворила цю ідею на глибоку і витончену традицію. Достатньо пригадати містерії піфагорійців і їх поділ adeptів «акусматиків» і «математиків»; або вчення Геракліта про те, що пізнання божественного вогню доступне лише душі, що володіє «сухим блиском»; або вимогу Парменіда про зречення від суттєвого сприйняття і про приборкання уяви думкою. Недаремно Сократ поєднював пізнання добра з вихованням душі до добра і, слухаючись дельфійського бога, починав з «самопізнання»; недаремно Платон шанував містерії і учив про те, що філософ за життя вмирає для земного світу; недаремно Аристотель вимагав від філософа вищої, діаноетичної доброчесності» (И. Ильин. *Философия и жизнь // Философия и мировоззрение. Философские дискуссии 20-х годов.* – М., 1990. – 43 – 60).

Завдання 6. Порівняйте наведені судження з думкою К. Ясперса: «Не існує філософії без політики і політичних висновків». Хто з них має рацію і якої позиції Ви дотримуєтесь?

- «Філософія не повинна прислужувати нікому: ні теології, ні науці, ні соціальним рухам. Вимагати від філософа, щоб від служив соціальному руху, – це означає вимагати, щоб він перестав бути філософом...». (Л. Флам)
- «Філософія не повинна бути частиною державної ідеології, тому що ідеологія – засіб досягнення одностудства; так як ідеологія – засіб досягнення одностудства, зокрема щодо світоглядних проблем, а філософія – це індивідуальна мисленнєва діяльність» (М. Мамардашвілі) .

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Арутюнов В. Х. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка) : навч.-метод. посіб. [для самост. вивч. дисц.] / В.Х. Арутюнов, С.В. Бондар, Ю.М. Вільчинський, А.М. Герасимович, Т.В. Майорова. – К. : КНЕУ, 2008. – 312 с.
2. Бичко І. В. Філософія : курс лекцій : навч. посібник [для студ. вузів] / І.В. Бичко, А.К. Бичко, Г.І. Горак, І.С. Добронравова, В.А. Малахов. – К. : Либідь, 1993. – 576 с.
3. Гатальська С. М. Філософія культури : підручник [для студ. вищих навч. закл.]. – К. : Либідь, 2005. – 328 с.

4. Горак Г. І. Філософія : курс лекцій / Г.І. Горак. – К. : Вілбор, 1998. – 271 с.
5. Губерський Л. В. Філософія : навч. посіб. [для студ. і асп. вищ. навч. закл.] / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, В.П. Розумний, І.В. Бойченко. – 2 вид., перероб. і доп. – К. : Вікар, 2001. – 457 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
6. Гусев В. І. Вступ до метафізики : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл., які навчаються за спец. «Філософія» / В. І. Гусев. – К. : Либідь, 2004. – 488 с.
7. Петрушенко В. Філософія : курс лекцій / В. Петрушенко. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ – 2000», 2001. – 448 с.
8. Скотний В. Філософія: історичний і систематичний курс : підручник / В. Скотний – К. : Знання України, 2005. – 575 с.

ДОДАТКОВА

1. Аверинцев С. С. Софія-Логос : словник / С.С. Аверинцев. – К. : Дух і літера, 2004. – 636 с.
2. Бердяев Н. Мое философское мировоззрение / Н. Бердяев // Философские науки. – 1990. – № 6. – С. 85 – 90.
3. Библер В. Мышление как творчество / В. Библер. – М. : Политиздат, 1975. – 420 с.
4. Гудінг Д., Леннокс Дж. Світогляд: для чого ми живемо і яке наше місце у світі. Пер. з англ. / Д. Гудінг, Дж. Леннокс. – К. : УБТ, 2003. – 416 с.
5. Давыдова Г. О мировоззренческой природе философского знания / Г.О. Давыдова // Вопросы философии. – 1988. – № 2. – С. 40 – 54.
6. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 524 с.
7. Лосева И. Миф и религия в отношении к рациональному познанию / И. Лосева // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 64 – 76.
8. Майданов А. Миф как источник знания / А. Майданов // Вопросы философии. – 2004. – № 9. – С. 31 – 46.
9. Мамардашвили М. Как я понимаю философию: избр. ст., докл., выступ., интерв'ю / М. Мамардашвили. – М. : Прогресс, 1992. – 415 с.
10. Маритен Жак. Знание и мудрость / Жак Маритен. – М. : Наука, 1999. – 380 с.
11. Мир философии: книга для чтения : в 2-х ч. – Ч. 1. Исходные философ. проблемы, понятия и принципы. – М. : Политиздат, 1991. – С. 56 – 130.
12. Торосян В.Г. Ценность философии / В.Г. Торосян // Вопросы философии. – 1993. – № 9. – С. 94 – 109
13. Хайдеггер М. Что такое философия? / М. Хайдеггер // Вопросы философии. – 1993. – № 8. – С. 113 – 183
14. Чанышев А. Начало философии / А. Чанышев. – М. : Издательство Московского ун-та, 1982. – 184 с.
15. Юстейн Гордер. Світ Софії / Гордер Юстейн. – К. : Літопис, 2007. – 548 с.
16. Якоб Нідельман. Серце філософії / Нідельман Якоб. – К. : Літопис, 2000. – 268 с.

ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ ДАВНЬОГО СХОДУ

Завдання 1. Заповніть таблицю

Філософія	Характерні риси	Основні школи та їх представники	Основні поняття і принципи
Давньокитайська			
Давноіндійська			

Завдання 2. Розкрийте зміст категорії «добро», яка є фундаментальною в китайській філософії. Виконання завдання передбачає, передовсім, з'ясування смислу ієрогліфу «шань»(shàn). Чи можна порівняти це поняття з давньогрецьким поняттям «калокагатія».

善

羊

言

Завдання 3. Прочитайте текст і вставте пропущені слова.

Фокусом свого вчення Конфуцій зробив аналіз взаємодії «внутрішніх» імпульсів людської натури, які в ідеалі відображені поняттям _____ (жэнь), і

«зовнішніх» соціалізуючих факторів, відображених у понятті _____ (лі).

Завдання 4. Давньокитайський філософ Конфуцій описав людину, яка дотримується конфуціанських моральних заповідей. Це шляхетна людина, якій протистоїть людина нища. Заповніть таблицю.

Шляхетна людина	Низька людина
1. Вибудовує свою поведінку згідно з обов'язком і законом	?
2. Вимоглива до себе	?
3. Живе у злагоді з іншими, але не наслідує їх	?
?	4. Не має внутрішніх переконань

Завдання 5. Прочитавши роздуми Конфуція (розділ «Тексти для читання»), виділіть специфічні особливості конфуціанського світогляду. Розкрийте зміст «золотого правила» моралі. Чи актуальні ідеї філософа сьогодні? Випишіть висловлювання

Конфуція, які можуть стати Вашими життєвими орієнтирами.

Завдання 6. На основі запропонованих фрагментів назвіть і розкрийте зміст основних принципів даоських мислителів.

- «Небо длительно, земля долговечна. Небо и земля длительно и долговечны благодаря тому, что они живут не собой, а потому способны жить долго. На этом основании совершенномудрый человек отставляет назад свою личность, а сам первенствует; отбрасывает прочь свою личность, а сам сохраняется» (Да де Цзин).
- «Настоящий человек древности не знал ни любви к жизни, ни ненависти к смерти; не радовался своему появлению [на свет] и не противился уходу [из жизни]; безразлично покидал [этот мир] и безразлично приходил в него, и это все. Он не забывал того, что было для него началом, и не доискивался до того, в чем [заключался] его конец. Получая [жизнь], радовался ей; забывая [о смерти], возвращался [в небытие]. Это означает, что он не прибегал к разуму, чтобы противиться дао, не прибегал к человеческому, чтобы помогать небесному» (Чжуан цзи).

Завдання 7. Назвіть філософський напрям Давнього Китаю, ідеї якого відображені в запронованому судженні.

«Наказание рождает силу, сила рождает могущество, могущество рождает властное величие (вэй), властное величие рождает благодать (дэ). Благодать рождается наказанием, поэтому в государстве, где [наведен] порядок, много наказаний и мало наград».

Завдання 8. Серед багатьох давньоіндійських моральних сентенцій відомою є неканонічна пам'ятка «Прашноттараратнамала» (Гірлянда дорогоцінних запитань і відповідей). Якими є продовження цих запитань у контексті давньоіндійської традиції? А яка

Ваша особиста позиція стосовно цих запитань?

- Чого боятися? _____.
- Що таке бідність? _____.
- Що таке відсутність гідності? _____.
- Що таке пекло? _____.
- Що таке щастя? _____.
- Що є істина? _____.
- Що люблять живі істоти? _____.

Завдання 9. На основі фрагменту з буддійської притчі розкрийте сутність буддизму як релігійно-філософської системи. Поясніть поняття «блаженний самітник», «блаженний непохитний». Як перемогти норовливу самість? (згадайте про «шляхетний

вісімковий шлях»).

- Блаженний самітник, який побачив істину.
- Блажений непохитний, який щогодини вміє приборкати себе.
- Блаженний той, хто приборкав усі пристрасті, усі бажання.
- Перемога над норовливою самістю – найбільше блаженство.

Завдання 10. З книги «Сутта-ніпата», однієї з частин «Тіпітаки», Іван Франко переклав три притчі: «Пісня про високе змагання», «Мара і Будда» та «Багач і мудрець». Розкрийте зміст двох притч (подається за

виданням: Франко І.Я. Зібрання творів у 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 1977 р., т. 8, с.107 – 110).

МАРА І БУДДА

Мара мовить:

Хто має синів, має втіху з синів,
Хто має корів, має втіху з корів, –
Те «має» – то радість людська.

А в кого

Немає нічого,

Яка ж йому радість, яка?

Будда мовить:

Хто має синів, має клопіт з синів,
Хто має корів, має клопіт з корів, –
Те «має» – причина турботи людської,

А в кого

Немає нічого,

У того й турботи нема ніякої.

БАГАЧ І МУДРЕЦЬ

Багач

Ось я страв наварив

І корів подоїв,

Над рікою з сім'єю живу собі влад;

Дім успів я покрити,

І огонь мій горить, –

Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець

Я свій гнів усмирив

І упір покорив,

Над рікою сю ніч пересплю собі рад;

Дім мій вільний весь час,

Огонь пристрасті згас,

Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Багач

Не бринять комарі,

У росистій траві

По лугах не злічить моїх стад;

Повно паші в стогах

І сльоти нам не страх,
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець

В царстві духу я чайку міцную зробив,
Я на той бік поплив і у пристань прибив,
Поборов течію уподобань і звад,
І ту чайку – тепер
Непотрібну – поверг,
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Багач

Моя жінка покірна,
Не ледача, а вірна
І трудяща, й мені йде під лад,
І хороша на вроду,
І славетного роду, –
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець

Дух мій вірний мені,
Кинув думи марні
І піднявся над низ земних болів і страт,
І я вирвав все зло,
Що у серці росло, –
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Багач

Я працюю і дбаю,
Тим кормлюсь і те маю,
І край мене здорових дітей моїх ряд;
Вони чесно ростуть,
Про них злого не чуть, –
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець

Я нічим не журюсь,
Нікому не корюсь,

З тим, що маю, зійду світ весь там і назад;
І нікому служити
Я не мушу й на мить,
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Багач

Мої вівці й телята,
Первістки, і ягнята,
І бугай той могутній, цар стад,
І корови мені
Вдій дають молочні,
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець

Я не маю телят,
Ні овець, ні ягнят,
Бугаїв, що пишаються там серед стад,
Ні корів молочних,
Я не дбаю про них, —
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Багач

Мої стіни гладкі,
Мої шнури тривкі,
Нові яслі в стайнях і припони під лад:
Не зірвуться воли,
Хоч би бурі ревли, —
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

Мудрець

Я, мов бик, розірвав
Пути всіх земних справ,
Наче слон, прорвав тин всіх змислових завад
І не верну туди, як дитя
В лоно матері вже не верта, —
Тож, о небо, як хоч, спускай зливу і град.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Волинка Г. І. Філософія стародавності і середньовіччя в освітньому контексті : навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / Г.І. Волинка. – К. : Вища освіта, 2005. – 543 с.
2. Ільїн В. В. Філософія : підручник [для вищ. навч. закл.] : в 2 ч. / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін. – Ч. 1 : Історія розвитку філософської думки. – К. : Альтерпрес, 2002. – 464 с.
3. Петрушенко В. Філософія : курс лекцій / В. Петрушенко. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ – 2000», 2001. – 448 с.
4. Татаркевич Вл. Історія філософії. Т.1: Антична і середньовічна філософія / Владислав Татаркевич; пер. з польської Андрій Шкраб'юк – Львів : Свічадо, 1997. – 456 с.
5. Чанышев А. Курс лекций по древней философии : учеб. пособие / А. Чанышев. – М. : Высшая школа, 1981. – 374 с.

ДОДАТКОВА

1. Асимов М.С., Турсунов А. Восток и Запад: проблема преемственности в развитии философии / М.С. Асимов, А. Турсунов // Методологические и мировоззренческие проблемы истории философии – М. : Наука, 1988. – 346 с.
2. Введение в буддологию : курс лекций. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – 304 с.
3. Гессе Г. Паломничество в страну Востока / Г. Гессе; пер. с нем. – М. : АСТ, 2004. – 429 с. – (Книга на все времена).
4. Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія / НАН України; Інститут сходознавства ім. А. Кримського. Кафедра філософії та релігієзнавства; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія» / Л.В. Матвеева (голов.ред.), І. Отрощенко (упоряд.). – К., 2004. – 166 с.
5. Луцишина О.А. Уявлення про людину в Рігведі / О.А. Луцишина. – К. : Основа, 2005. – 214 с.
6. Конфуций: Жизнь, учение, мысли, изречения, афоризмы / В.В. Юрчук (авт.-сост.). – 3.изд., с изм. – Мн. : Современное слово, 2003. – 384 с.
7. Лао-цзы. Книга пути и благодати / И.С. Лисевич (пер.). – М. : АиФ-Принт, 2002. – 356 с.
8. Стівенсон Ф. Значення як незавершуваність у китайській метафізиці / Ф. Стівенсон // Філософська думка. – 2002. – № 4. – С. 116 – 133.
9. Юнг К.Г. Йога и Запад : пер с нем. / К.Г. Юнг. – Львов – К. : Инициатива; Airland, 1994. – 231 с.
10. Степанянц М.Т. Мир Востока. Философия: прошлое, настоящее, будущее / М.Т. Степанянц. – М. : Восточная литература РАН, 2005. – 375 с.

11. Трубникова Н.Н. Этическая мысль Востока и Запада в современных компаративных исследованиях / Н.Н. Трубникова // Вопросы философии. – 2003. – № 3. – С. 62 – 73.
12. Трубникова Н. Н. Учение о «заповедях бодхисатвы» в японском буддизме школы Тэндай / Н.Н. Трубникова // Вопросы философии. – 2006. – № 8. – С. 128 – 147.

ТЕМА 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Завдання 1. На основі відомих висловлювань Сократа, які відображають його життя і філософські ідеї, підготуйте есе на тему «Що таке людина і в чому полягає сенс її життя».

- ΕΝ ΟΙΔΑ, ΟΤΙ ΟΥΔΕΝ ΟΙΔΑ – *Я знаю лише, що я нічого не знаю.*
- ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ – *Пізнай себе.*
- ΤΑΣ ΜΕΝ ΠΟΛΕΙΣ ΑΝΑΘΗΜΑΣΙ ΤΑΣ ΔΕ ΨΥΧΑΣ ΜΑΘΗΜΑΣΙ ΔΕΙ ΚΟΣΜΕΙΝ – *Міста ми маємо прикрашати пам'ятниками, а душі – доброчесністю.*
- ΓΗΡΑΣΚΟ ΑΕΙ ΔΙΔΑΣΚΟΜΕΝΟΣ – *Скільки живу – навчаюсь.*

Завдання 2. «Платон мені друг, але істина – дорожча» (Аристотель). Ми дуже часто в різних сферах нашого життя прагнемо віднайти істину, яка нерозривно пов'язана з такими поняттями, як честь, гідність, шляхетність, принциповість, можливо, жалість. У всіх нас є принципи. Хтось більше їх відстоює, хтось менше. Мабуть, у кожного з нас трапляються ситуації в житті, коли ми замислюємося: «Чи поступитися своїми принципами ради когось або чогось?». Що ж це означає? Те, що наші принципи слабкі, або те, що в тому чи тому випадку наша «мудрість» не діє, не розповсюджується на конкретну життєву ситуацію. Народна мудрість говорить: «у будь-якому правилі є винятки, і вони лише його підтверджують». Чи варто в цій ситуації переглядати принцип чи його непридатність? Як бачимо, варіантів достатньо багато.

- А що Ви про це думаєте?
- Чи готові Ви поступитися своїми принципами заради близької Вам людини, заради таких ідеалів, як дружба, любов?
- Якщо готові, то в яких життєвих ситуаціях?

Завдання 3. Аналізуючи будову людської душі, Платон говорив, що вона складається з трьох головних складових («родових начал»), а саме: «розумової», завдяки якій людина отримує змогу мислити та розмірковувати – ця частина, своєю

чергою, є основою для моральнісної поведінки людини та формування її чеснот; «жадаючої» (нерозумової), яка лежить в основі потягів, жаги, прагнення до багатства, тілесних задоволень – цей компонент душі займає більшу її частину; «шаленої», завдяки якій в душі утворюються і зберігаються почуття та емоції.

- Розкрийте вчення Платона про душу.
- Як співвідносяться душа і тіло людини?
- Які складові визначають «добру» та «погану» («зіпсовану») душу?
- За яких умов людина (власне, її душа) прагне до доброчесної поведінки та діяльності?

Завдання 4. Ознайомившись з основними апоріями Зенона, дайте відповідь на запитання.

- Чому Аристотель назвав Зенона «винахідником діалектики», «суб'єктивним діалектиком»?
- Чи можна вважати, що апорії Зенона – непрямі доведення внутрішньої суперечливості руху, який ми спостерігаємо а, отже, його неістинності, неможливості уявити рух несуперечливо.

Завдання 5. За словами Диогена Лаертського, «він говорив, що люди сперечаються, хто кого зіштовхне стусаном у канаву, але ніхто не змагається у мистецтві бути прекрасним і добрим. Він дивується, що граматика вивчають бідування Одиссея і не

відають своїх власних; музиканти ладять струни на лірі і не можуть поладити з власною вдачею; математики слідкують за сонцем і

місяцем, а не бачать того, що в них під ногами; ритори вчать правильно говорити і не вчать правильно робити; нарешті, скнари лають гроші, а самі люблять їх понад усе».

- Про якого філософа йдеться?
- Розкрийте характерні риси філософії кініків.
- Порівняйте погляди кініків з ідеями грецьких філософів-натуралістів і софістів.
- Чому Диоген не захотів благ, які пропонував йому імператор Олександр? Обґрунтуйте відповідь філософа.
- А як би Ви вчинили в подібній ситуації?

Завдання 6. Сутнісні витoki християнства багатьма дослідниками пов'язуються з елліністичним культурним простором. Так, християнське вчення про Бога як абсолютне Добро, про сутність людини, про смерть і потойбічне життя, вчення про земне й небесне за своїм змістом та ідейним спрямуванням зорієнтоване здебільшого в бік античної філософської традиції. Зокрема, св. Августин твердив про містичне «прозріння» давніх еллінів, як «тих, що бачили» істину, але «не знали шлях до неї».

- На основі філософських ідей Платона доведіть або спростуйте це твердження.
- У чому полягають суттєві відмінності між християнським ученням і платонізмом?

Завдання 7. Прокоментуйте вислів Платона, аргументовано підтвердіть або спростуйте його – «Нещастя людства припиняться не раніше, ніж володарі будуть філософувати або філософи володарювати, тобто не раніше, ніж з'єднаються в одних руках філософія і політична влада».

Завдання 8. Прочитайте фрагмент з «Цикути» О. Зайвого і поцікавтесь, хто з учнів Сократа приходив до нього у в'язницю. Про якого учня йдеться у діалозі Платона «Крітон»? Розкрийте зміст цього діалогу. Чому Сократ не боявся смерті? Як Ви розумієте слова «духовний суд народів» і «верховний суд віків».

Цикута (фрагмент)

У камері, але без стражів,
де м'якнуть голови безстрашні,
у камери, з вікном без ґрат,
цикути чашу кип'ячену
ждав, як безсмертну наречену,
а не як смерть своєю Сократ.
До нього в камеру пророки
щодня ходили на уроки.
– Хвала Сократу! Чим живеш?.. –
по праву світоча на світі
старий Сократ не був самотнім
в житті своєму, в смерті – теж.
– О наш учителю, Сократе! –
благали учні бородаті –
втечи в блукаючі вогні!
А він сміявся
– То від страти
нехай тікають сонцекради,
а я – Сокракт. Моє – мені...
– Втечи, моргала, як жаринка,
зоря через вікно без ґрат.
Та хто тікатиме від смерті
при усвідомленні безсмерті,
при йменні зорянім – СОКРАТ?
На то, хто злодій, хто незлодій, –
є ще духовний суд народів,
і є верховний суд віків.
Сократом випита цикута,
якщо подумать, – не отрута.
Цикута – це напій богів.

Завдання 9. Плутарх писав: «І в той час, коли буяла жадоба наживи, коли полководці й правителі, яких виряджали до провінцій, починали грабувати, хоча крадіжка – річ небагородна, коли брати чуже не вважали за щось ганебне, і кожний, хто «обдирав» помірковано, то здобувався на прихильність населення, Ціцерон дав переконливі докази своєї відрази до наживи,

свого людинолюбства й чесності. А в самому Римі, вибраний консулом, насправді ж наділений необмеженою владою диктатора, для боротьби зі змовниками, яких очолював Катіліна, він підтвердив слушність віщих слів Платона, що держави тільки тоді відпочинуть від бід, коли велика сила й мудрість якимсь щасливим збігом обставин поєднуються зі справедливістю».

- Охарактеризуйте життєвий шлях, філософські та політичні погляди Цицерона.
- Назвіть його основні трактати.
- На яких важливих проблемах зосередив увагу Цицерон у трактаті «De officiis» («Про обов'язки»)?
- Що б Ви могли побажати сучасним українським політикам після ознайомлення з ідеями Цицерона?

Завдання 10. Розкрийте основний зміст платонівського символу печери?

«Сократ. Ти можеш уподібнити нашу людську природу у відношенні освіченості та неосвіченості ось якому становищу...подивись-но: адже люди ніби перебувають у підземному помешканні, подібному до печери, де впродовж всієї її довжини тягнеться широкий отвір. З малих літ у них там на ногах і на шії кайдани, так що їм не зрушити з місця, і бачать вони лише те, що в них прямо перед очима, бо повернути голову вони не можуть через ті кайдани. Люди повернуті спиною до світла, що йде від вогню, котрий горить далеко у височині, а між вогнем та в'язнями проходить верхня дорога, огорожена – поглянь-но – невисокою стіною на зразок тієї завіси, за якою фокусники ставлять своїх помічників, коли поверх завіси показують ляльок... Уяви ж собі і те, що за цією стіною інші люди несуть всяке начиння, тримаючи його так, що його видно над стіною; проносять вони і статуї, і всілякі зображення живих істот, зроблені з каменю й дерева. При цьому, як буває, деякі з них розмовляють, інші ж мовчать.

Главкон. Дивний ти малюєш образ і дивних в'язнів!

Сократ. Подібних до нас. Передовсім, хіба ти вважаєш, що, перебуваючи у такому становищі, люди що-небудь бачать, чи то своє чи чуже, крім тіней, що відкидаються вогнем на стіну печери, що розташована поперед них?

Главкон. Як же вони побачать щось інше, якщо все своє життя вони змушені тримати голову нерухомо?

Сократ. А предмети, котрі проносять там, за стіною?... Якщо б в'язні були в змозі вести бесіди один з одним, хіба... не вважали б вони, що дають назви саме тому, що бачать?... Якщо б в їх в'язниці відлунювалося все, що б не виголосив будь-хто з тих, що проходять повз них, як вважаєш ти, приписували б вони ці звуки чомусь іншому, але не тіням, що рухаються?

Такі в'язні цілком і повністю приймали б за істину тіні тих предметів, що проносять повз них.

Главкон. Це абсолютно неминуче.

Сократ. Спостерігай же їх звільнення від кайданів невігластва і зцілення від нього... Коли з кого-небудь із них знімуть кайдани, змусять його раптом підвестись, повернути шию, перейти, подивитися вгору – в бік світла, йому буде болісно виконати все це, він буде не в силах дивитись при яскравому сяянні на ті речі, тінь від яких він бачив раніше... Чи не вважаєш ти, що це завдасть йому багато клопоту, і він подумає, що ніби значно більше правди в тому, що він бачив раніше. Ніж в тому, що йому демонструють тепер? А якщо змусять його дивитись прямо на саме світло, хіба не заболять у нього очі і не повернеться він поспіхом до того, що він в силі бачити, вважаючи що це є насправді достовірнішим за ті речі, які показують?

...Якщо ж хто стане силою тягнути його крутизною вгору і не відпустить, поки не витягне його на сонячне світло, хіба не буде він страждати і не обуриться таким насильством? А коли б він вийшов на світло, очі його настільки були вражені сянням, що він не зміг би роздивитись жодного предмета з тих, які є справжніми, а не тінями.

...Тут потрібна звичка... Починати слід з найлегшого: спочатку дивитись на тіні, потім – на відображення на воді людей та різних предметів, а вже потім – на самі речі... Нарешті, я думаю, ця людина була б в змозі дивитись вже й на саме Сонце...

Так що ж? Згадавши своє попереднє ув'язнення, ту премудрість і співтоваришів по ув'язненню, хіба не стане вона вважати благом перемену свого становища і не пошкодує вона за своїми друзями?

...Так ось, любий мій Главконе, це уподібнення слід застосувати до всього, що стосується сходження до справжнього пізнання» (*Платон. Діалог «Держава» // Петрушенко В.Л. Вибрані фрагменти творів видатних представників світової філософії. – Львів, б/в., 1998. – С. 9 – 10*).

Завдання 11. Опрацюйте діалог Платона «Федон» (Платон. *Федон / Діалоги / Платон.* – К. Основи, 1997. – 394 с.) і дайте відповіді на запитання.

- Які питання цікавили Сократа у молодому віці?
- У якому питанні Платон своєю філософією продовжував філософію Сократа?
- Що є окремим видом реальності у філософії Платона?
- Чому, на думку Сократа, не можна чинити самогубства?
- Як зустрічає смерть філософ? Чому душа філософа нехтує тілом? Як філософ має підготуватися до смерті?
- Якою є душа? Які ознаки має душа? Чому, за Сократом, потрібно дбати про душу?
- Що відбувається з тілом та душею після фізичної смерті?
- Що таке смерть?
- Розкрийте зміст доказів безсмертя душі?
- Що таке знання? За яких умов можливе здобуття істинних знань?
- Що таке пригадування?
- Де є «істинна» Земля? Якою є «істинна» Земля? Якими є люди, котрі населяють «істинну» Землю?

Практичне завдання. Піфагорійський тест.

Свого часу піфагорійці – учні однієї із найвідоміших у світовій історії філософських шкіл – мали звичку робити одну вправу. Зосередившись, вони писали на аркуші паперу те, без чого не могли обійтись. Ця

проста на вигляд вправа давала цікаві й корисні, з точки зору піфагорійців, результати. Враховуючи особливості сучасного менталітету й можливості, які надає Інтернет, автори культурної асоціації «Новий Акрополь» видозмінили цю вправу, зберігши її суть, і пропонують всім охочим пройти такий тест. На 15-ти сторінках необхідно відмітити те, без чого ви зараз могли б обійтись. Намагайтесь не думати про можливий результат і просто щиро відповідати на питання.

Адреса інтернет-сторінки на якій Ви можете розпочати тест:

<http://tests.newacropol.ru/pythagor/>

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Волинка Г. І. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті : навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / Г.І. Волинка. – К. : Вища освіта, 2005. – 543 с.
2. Петрушенко В. Філософія : курс лекцій / В. Петрушенко. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ – 2000», 2001. – 448 с.
3. Ільїн В. В. Філософія : підручник [для вищ. навч. закл.] : в 2 ч. / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін. – Ч. 1 : Історія розвитку філософської думки. – К. : Альтерпрес, 2002 – 464 с.
4. Татаркевич Вл. Історія філософії. Т.1: Антична і середньовічна філософія / Владислав Татаркевич; пер. з польської Андрій Шкраб'юк – Львів : Свічадо, 1997. – 456 с.
5. Чанышев А. Курс лекций по древней философии : учеб. пособие / А. Чанышев. – М. : Высшая школа, 1981. – 374 с.
6. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / ред. і укл. Л.В. Губерський – К. : Знання, 2009. – 621с. – (Серія «Київському національному університету імені Тараса Шевченка 175 років»).

ДОДАТКОВА

1. Методологический анализ историко-философского знания. – К. : Издательство при Киевском Государственном университете, 1984. – С. 105 – 130.
2. Читанка з історії філософії: у 6 кн. – К. : Довіра, 1991. – Кн. 1. : Філософія стародавнього світу. – 280 с.
3. Асмус В.Ф. Античная философия / В.Ф. Асмус. – М. : Высшая школа, 1976. – 543 с.
4. Платон. Діалоги / Платон. – К. : Основи, 1999. – 396 с.
5. Антология мировой философии : в 4-х т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1969. – 720 с.
6. Мамардашвили М. Лекции по античной философии / М. Мамардашвили. – М. : Аграф, 1998. – 309с
7. Антология кинизма: Антисфен, Диоген, Кратет, Керкид, Дион. Фрагменты сочинений кинических философов. – М. : Наука, 1984. – 400 с.
8. Гайденко П. История греческой философии в ее связи с наукой / П. Гайденко. – М. : Университетская книга, 2000. – 319 с.
9. Гомперц Т. Греческие мыслители: в 2-х т. / Т. Гомперц – Спб. : Алатая, 1999. – Т. 1. – 1999. – 606 с., Т. 2. – 1999. – 272 с.
10. Лосев А.Ф., Тахо-Годи А.А. Аристотель: Жизнь и смысл / А.Ф. Лосев, А.А. Тахо-Годи. – М. : Дет. лит-ра, 1982. – 286 с.
11. Лосев А.Ф. История античной философии в конспективном изложении / А.Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1989. – 208 с.

12. Шигалин Ю. История античного платонизма в интеллектуальном аспекте / Ю. Шигалин. – М. : ГЛК, 2000. – 446 с.
13. Древнеримская философия : От Эпиктета до Марка Аврелия : Сочинения. – Х. : Фолио – М. : АСТ, 1999. – 832 с.

ТЕМА 4. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Завдання 1. На основі запропонованих висловів розкрийте вчення Аврелія Августина про людину. Як Августин розв'язує проблему співвідношення віри і розуму?

- «Сама людина – велика безодня» (Августин. Сповідь) .
- «Саме опираючись на мою душу, я підіймуся до Нього» (Августин. Сповідь).
- «Я не існував би, Боже мій, не існував би взагалі, якби Ти не був у мені» (Августин. Сповідь).
- «Ти створив нас для себе, і неспокійне серце наше, доки не заспокоїться в Тобі» (Августин. Сповідь).
- «Жодна людина, крім духа, що в ній пробуває, не знає того, що в ній діється, у людині є такі речі, про які не знає навіть сам дух, який у ній пробуває. Але Ти, Господи, знаєш про людину все, бо ж Ти створив її» (Августин. Сповідь).
- «Отже, якщо ми не можемо збагнути правду чистим розумом, то наше безсилля потребує підпори Святого Письма, і з того часу я почав вірити, що Ти не міг би надати цьому Письму такої великої ваги в цілому світі, коли б Ти не хотів, щоб через нього вірили в Тебе, щоб через нього шукали Тебе» (Августин. Сповідь).
- «Наукові знання були в душі моєму, коли я не вивчав їх; але не було їх ще в моїй пам'яті... Хіба що вони вже були в моїй пам'яті, але такі далекі і сховані у таких потаємних глибинах, що коли б не лекції, які їх звідти видобули, то, мабуть, я б ніколи не міг і думати про них» (Августин. Сповідь).
- «Намагайся допізнати, що таке вища згода: зовні себе не виходь, а зосередься в самому собі, бо істина живе у внутрішній людині; знайдеш свою природу мінливою – тоді будь вище за самого себе. Але, становлячись вище за самого себе, пам'ятай, що,

міркуючи, душа вище і за тебе. Тому прагне туди, звідки розпалюється саме світло розуму...» (Августин. Сповідь).

- «Одна справа – вірити, а інша – розуміти, і спочатку треба повірити в те велике і божественне, що ми прагнемо зрозуміти, а якщо би це було не так, марними були б слова пророка: «Якщо ви не повірите, ви не зрозумієте» (Іс. 7:9)» (Августин. Про свободу волі).

Завдання 2. Проблема свободи волі як основи людини – одна з центральних у вченні Августина. На основі запропонованих висловів Аврелія Августина дайте відповідь на запитання.

- Чи дійсно людина вільно усвідомлює свій вибір, чи має вона свободу волі?
- Воля це благо чи зло?
- Для чого дана людині свобода волі?
- «...Коли хтось розмірковує, то це одна душа хвилюється у самовільній грі суперечливих воль... Дві волі разом борються в тій самій людині, тут не іде боротьба двох протилежних душ – однієї доброї, а другої злої, – створених із двох протилежних субстанцій, із двох протилежних начал... Усі ці однаково бажані можливості збігаються разом у той самий час і одночасне осягнення всіх неможливе. Ось душа й розшматована цією внутрішньою боротьбою між чотирма або, можливо, й більшою кількістю воль, тому що тут наявна така велика кількість різних субстанцій» (Августин. Про свободу волі).
- «Якщо, насправді, людина є деяке благо і не може чинити правильно, якщо не забажає, вона повинна мати свободу волі, без якої не може чинити правильно» (Августин. Про свободу волі).
- «Ніхто всупереч своїй волі не робить добре, навіть якщо те, що він робить, справді добре» (Августин. Про свободу волі).
- «Чому ти не скористався свободою волі для тої мети, для якої Я дав тобі її, тобто для праведної поведінки?» (Августин. Про свободу волі).
- «Чи було б тоді благом те, завдяки чому сама справедливість призначається для засудження гріхів і шанування праведних вчинків, якщо б людина була позбавлена вільного рішення волі?

Те, що не зроблено на основі волі, не було б ні гріхом, ні праведним вчинком. А тому і покарання, і нагорода були б несправедливі, якби людина не мала свободу волі. Однак і в покаранні, і в нагороді повинна бути справедливість, оскільки це – одне з благ, які походять від Бога. Таким чином, Бог повинен був дати людині свободу волі» (Августин. Про свободу волі).

Завдання 3. На основі запропонованих суджень філософів дайте відповідь на запитання.

– Хто із них є представником номіналізму, а хто реалізму?

– Які суттєві відмінності між цими напрямками середньовічної філософії?

- «Наш інтелект через інтелектуальний образ людини пізнає деяким чином нескінченну безліч людей, але не в тих відмінностях, які вони мають між собою, а лише в об'єднуючому їх родовому єстві» (Ф. Аквінський) .
- «Універсальне не є якою-небудь реальною річчю, що володіє предметним буттям в душі або поза душею. Воно володіє лише (безпредметним) буттям в душі, є прикладом фікції і володіє тим же родом (фіктивного) буття відносно предметної сфери. Фікції позбавлені природного буття в душі, бо інакше вони були б реальними речами, і отже, довелося б оголосити химеру і кентавра дійсно існуючими предметами. Фікції суть сутності, що мають (безпредметне) буття. Аналогічним чином судження, силлогізми і тому подібне, про що трактує логіка, позбавлені природного буття і володіють лише (безпредметним) буттям, так що їх буття полягає в тому, що воно є предметом пізнання» (У. Оккам).
- «Філософи, стверджуючи, що універсалії існують в думці, а не в предметах зовнішнього світу, зовсім не хочуть цим сказати, що універсалії взагалі не існують в предметах зовнішнього світу» (Аверроїс).

Завдання 4. Прочитавши текст, обґрунтуйте позицію Томи Аквінського щодо проблеми співвідношення віри і розуму. Як називається наука про священне вчення? Порівняйте цю точку зору з думками мислителів раннього

середньовіччя. Чи є ця проблема актуальною сьогодні?

«Для спасіння людського було необхідно, щоб над філософськими дисциплінами, які ґрунтуються на людському розумі, існувала певна наука, яка заснована на божественному одкровенні: це було необхідно передовсім тому, що людина співвіднесена з Богом як з певною своєю метою. Але ця мета не піддається усвідомленню розумом. Незважаючи на це, належно, щоб мета була наперед відома людям, щоб вони співвідносили з нею свої зусилля і дії. Звідси слідує, що людині для свого порятунку необхідно знати щось таке, що вислизає від його розуму, через божественне одкровення. Притому навіть і те знання про бога, яке може бути здобуте людським розумом (понад те), повинне бути ще надане людині і через божественне одкровення: бо істина про Бога, відшукана людським розумом, була б доступна небагатьом, притому не відразу, з домішкою численних помилок, тоді як від володіння цією істиною цілком залежить порятунок людини, яка є в Бозі? Отже, було необхідно, щоб філософські дисципліни, які отримують своє знання від розуму, були доповнені наукою, священною і заснованою на одкровенні. Потрібно знати, що природа наук буває двоякою. Одні з них такі, що ґрунтуються на основоположеннях, безпосередньо відшуканих природною пізнавальною здатністю, а саме: арифметика, геометрія та інші в цьому ж роді. Священне учення є такою наукою, яка відноситься до другого роду, бо вона ґрунтується на основоположеннях, з'ясованих іншою вищою наукою; останнє є тим знанням, яким володіє Бог, а також ті, хто удостоєний блаженства. Ця наука (теологія) може взяти щось від філософських дисциплін, але не тому, що потребує в цьому необхідність, а лише заради більшої зрозумілості положень, що викладаються нею» (Фома Аквінський. *Сумма теології* // *Філософія : хрестоматія* – М. : Изд. РАГС, 2006, С. 170 – 171.).

Завдання 5. Розкрийте зміст вчення Оригена про три смисли Біблії. Яке тлумачення Біблії, на думку філософа, найбільш правильне? Як Ориген розв'язує проблему співвідношення філософії і християнства? У чому специфіка християнського розуміння

Одкровення?

«Отже, спосіб читання Писань і відшукування їх сенсу, запропонований нами, ґрунтується на самих висловах (Писання) і полягає в такому. У Соломона в Притчах ми знаходимо таку настанову відносно божественних догматів, записаних (у священних

книгах): «Чи не писав я тобі тричі в порадах і повчанні, аби навчити тебе точним словам істини, щоб ти міг передавати слова істини, які надихають тебе?» (Притч. 22.21). Отже, думки священних книг потрібно записувати в своїй душі трояким чином: простий віруючий повинен повчатися плоттю Писання (так ми називаємо найбільш доступний сенс); не зовсім досконалий (повинен повчатися) душею його; а найбільш досконалий і подібний тим, про яких говорить апостол:» Мудрість ми проповідуємо між довершеними, але мудрість не від віку цього, ані володарів віку цього, які проминають. Але проповідуємо премудрість Божу таємну, заховану, яку Бог призначив перед віками на славу нашу, якої ніхто з володарів світу цього не пізнав» (1 Кор. 2. 6–7) – така людина повинна повчатися духовним законом, який містить в собі тінь майбутніх благ. Бо як людина складається із тіла, душі і духу, точно так і Писання, дане Богом для спасіння людей складається із тіла, душі і духу» (*Ориген. Про початки // Антологія філософії Середніх віків і епохи Возрождення – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 448 с.*

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Александрова О. В. Філософія Середніх віків та доби Відродження : підручник / О.В. Александрова. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2002. – 169 с.
2. Волинка Г. І. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті : навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.] / Г.І. Волинка. – К. : Вища освіта, 2005. – 543 с.
3. Ільїн В. В. Філософія : підручник [для вищ. навч. закл.] : в 2 ч. – Ч. 1 : Історія розвитку філософської думки / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін.. – К. : Альтерпрес, 2002 – 464 с.
4. Петрушенко В. Філософія : курс лекцій / В.Петрушенко. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ-2000», 2001. – 448 с.
5. Татаркевич Вл. Історія філософії. Т. 1: Антична і середньовічна філософія / Владислав Татаркевич; пер. з польської Андрій Шкраб'юк. – Львів : Свічадо, 1997. – 456 с.

ДОДАТКОВА

1. Абеляр П. Історія моїх страждань. Листування Абеяра й Елоїзи; переклав з латинської Р. Паранько. – Львів : Літопис, 2004. – 136 с.
2. Антологія середньовікової мислі : в 2-х т. – Спб. : РХГИ, 2001. Т. 1. – 2001. – 539 с., Т. 2. – 2002. – 635 с.
3. Августин. Сповідь / Августин. – К. : Основи, 1999. – 319 с.

4. Аквінський Тома. Коментарі до Аристотелевської «Політики» / Тома Аквінський. – К. : Основи, 1999. – 796 с.
5. Аквинский Ф. Сумма против язычников / Ф. Аквинский. – Долгопрудный : Вестком, Кн. 1. – 2000. – 464 с.
6. Боецій С. Розрада від філософії / С. Боецій. – К. : Основи, 2002. – 146 с.
7. Кондзьолка В. Історія середньовічної філософії / В. Кондзьолка. – Львів : Світ, 2001. – 317 с.
8. Св. Григорий Нисский. Об устройении человека. – СПб. : АХИОМА, 2000, – 220 с.
9. Экхарт М. Духовные проповеди и рассуждения / М. Экхарт. – СПб. : Азбука, 2000. – 216 с.
10. История средневековой философии : хрестоматія: в 2-х ч. – Ч. 1. Патристика. – Мн. : ЕГУ, 2002. – 504 с.
11. Философская мысль в афоризмах IV – XVIII веков. – СПб. : Паритет, 1999. – 352 с.
12. Шабанова Ю. О. Метафізичні обрії містичного вчення Майстра Екхарта / Ю.О. Шабанова // Філософська і соціологічна думка. – 2003. – № 2. – С. 73 – 82.

ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ

Завдання 1. Яка важлива риса гуманізму відображена в словах О.Ф. Лосева: «гуманізм є, по-перше, типова для Ренесансу вільнодумна свідомість і цілком світський індивідуалізм. По-друге, це не просто світське вільнодумство, але суспільно-політична,

громадянська, педагогічна, побутова, моральна і інші практичні сторони цього вільнодумства».

Завдання 2. Опрацювавши текст Піко делла Мірандоли «Промова про гідність людини», дайте відповідь на такі запитання.

Який ідеал людини взагалі і ренесансного зокрема?

Як називається ця концепція і як вона співвідноситься з пантеїстичною картиною світу?

Порівняйте погляди італійського мислителя про природу і сутність людини з філософськими ідеями античності і середньовіччя.

Завдання 3. Вищим критерієм етичного життя Д. Бруно оголосив діяльність людини, в якій вбачав сенс, гідність і піднесення особистості. Він назвав головною діяльність в ім'я вищих цілей, а не заради досягнення особистого благополуччя і

самозбереження: «Людина повинна здолати прагнення до самозбереження, піднятися над страхом особистого знищення, бо та висока насолода, до якої прагне ентузіаст, немислима без діянь і жертв».

- Порівняйте ідеї Бруно з християнським розумінням сенсу життя людини.
- Як ця моральна позиція Бруно співвідноситься із життям і смертю мислителя?

Завдання 4. Спробуйте відповісти на запитання. Засудження і страта Джордано Бруно – це не тільки трагедія, але і загадка: чому вчення італійського філософа про безкінечність Всесвіту та існування в ньому інших світів здалося інквізиції настільки небезпечним, що для його викорінення 17 лютого 1600 р. в Римі на майдані Квітів було розведене вогнище?

Завдання 5. Н. Макіавеллі аналізує світ людських відносин, політичну діяльність, способи і методи її здійснення, називаючи головною її метою усіляке сприяння зміцненню держави. І, водночас, італійський мислитель проголошує закон політичної моралі: «Мета виправдовує засоби», кажучи про політичного діяча таке: «Нехай звинувачують його вчинки, аби виправдати результати, і він завжди буде виправданий, якщо результати виявляться хорошими».

- Які підходи щодо розв’язання проблеми співвідношення мети і засобів діяльності Ви знаєте?
- Порівняйте точку зору Н. Макіавеллі з християнськими моральними ідеалами.
- Як співвідносяться політика і мораль, влада й особистість правителя у соціально-політичних поглядах Макіавеллі?
- Охарактеризуйте сучасний стан політичного життя в Україні.

Завдання 6. 4 листопада 2000 р. англійського гуманіста сера Томаса Мора було оголошено покровителем-захисником і зразком для всіх правителів і політиків. Це означає адресовану до сучасних політиків вимогу – у своїх помислах та діяннях наслідувати приклад цього великого гуманіста.

- Що слугувало підставою для такого рішення?

Завдання 7. Порівнюючи «Книгу Писання» і «Книгу природи», Г. Галілей підкреслював, що перша має тлумачити лише біблійні тексти. Головне ж призначення «Книги природи» – розкрити таємниці божественного творіння за допомогою спостережень і розуму. На думку філософа, природа – це сукупність об’єктивних законів, які людина пізнає за допомогою експерименту й математики і має бути справжнім предметом філософії.

- Як Галілей розв’язує питання про співвідношення розуму і віри (ортодоксально-теологічна концепція, раціоналістична чи подвійної істини)?
- До якого філософського напрямку належать його погляди?

Завдання 8. Заповніть таблиці

1. Гуманісти епохи Відродження та їхні погляди

Мислитель	Основні твори	Гуманістичні ідеї та життєві принципи

2. Проблема людини в античній, середньовічній та ренесансній філософії

Філософія	Філософ (на вибір)	Сутнісні характеристики людини	Ідеал особистості
Антична			
Середньовічна			
Відродження			

3. Образ людини в християнстві (іконопис) і мистецтві Відродження (живопис Леонардо да Вінчі, Мікеланджело та інших)

Епоха	Основні риси, ідеали, відношення до тіла й духу	Призначення і сенс життя людини
Середньовіччя		
Відродження		

Завдання 9. Опрацювавши текст М. Монтеня «Про виховання дітей», дайте відповідь на запитання.

- Яка основна ідея розвитку особистості дитини проголошується автором? Порівняйте її з ідеалом ренесансної та античної людини.
- Яке основне завдання і мету виховання проголошує Монтень?
- Які, на Ваш погляд, методи навчання та виховання, зазначені автором, і сьогодні потрібно використовувати у спілкуванні з дітьми?
- На яких суттєвих ознаках мудрості акцентує увагу М. Монтень?

Завдання 10. Розкрийте зміст семи принципів Леонардо да Вінчі. Який із них є об'єднуювальним?

Curiosita, Dimostrazione, Sensazione, Sfumato, Arte-Scienza, Corporalita, Connessione.

Завдання 11. На основі творів І. Босха, С. Бранта, а також художнього фільму Стенлі Крамера «Корабель дураків» (англ. Ship of Fools, 1965) розкрийте зміст символу «корабель дураків».

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Александрова О. В. Філософія Середніх віків та доби Відродження : підручник / О.В. Александрова. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2002. – 169 с.

2. Антология мировой философии: Возрождение. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2001. – 928 с.
3. Горфункель А. Философия эпохи Возрождения / А. Горфункель. – М. : Высш. школа, 1980. – 368 с.
4. Ільїн В. В. Філософія : підручник [для вищ. навч. закл.] : в 2 ч. / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін. – Ч. 1 : Історія розвитку філософської думки. – К. : Альтерпрес, 2002. – 464 с.
5. Петрушенко В. Філософія : курс лекцій. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ – 2000», 2001. – 448 с.
6. Філософія : хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / ред. і укл. Л.В. Губерський. – К. : Знання, 2009. – 621с. – (Серія «Київському національному університету імені Тараса Шевченка 175 років»).

ДОДАТКОВА

1. Данте А. Божественна комедія / А. Данте : Фолио, 2001. – 608 с.
2. Манн Т. Утопія / Т. Манн. – К. : Дніпро, 1988. – 206 с.
3. Монтеск'є Ш. Л. О духе законів / Ш.Л. Монтеск'є; [сост., пер. и коммент. А.В. Матешук]. – М. : Мысль, 1999. – 672 с. – (Из классического наследия).
4. Баткин Л. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л. Баткин. – М. : Политиздат, 1989. – 420 с.
5. Монтень М. Опыты : в 3-х кн. / М. Монтень. – М., 1981.
6. Кузанский Н. Об ученом незнании // Соч.: в 2, – Т.1. – М., 1979.
6. Еразм Роттердамський. Похвала Глупоти. – К. : Основи, 1993. – 320 с.

ТЕМА 7. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

Завдання 1. У філософії Нового часу в рамках теорії пізнання йшла суперечка між раціоналізмом і емпіризмом.

- Якими чинниками соціального розвитку він був зумовлений?
- Яка сутність, специфіка, позитивні досягнення емпіризму?
- Які його недоліки?
- Раціоналізм: його орієнтації і значення для розвитку наукового знання, обмеженості.
- Чому раціоналізм вважається протилежністю сенсуалізму?

Завдання 2. Одне із життєвих правил Р. Декарта звучить так: «Перемагати швидше себе самого, ніж долю, і змінювати швидше свої бажання, ніж

світовий порядок; вірити, що немає нічого, що було б цілком у нашій владі, за винятком наших думок».

- До якого філософського напрямку належить Р. Декарт?
- Проаналізуйте цей вислів.

Завдання 3. Обґрунтуйте тезу Дж. Локка про те, що «немає нічого в інтелекті, чого не було б у почутті». Порівняйте з думкою Р. Декарта про те, що все наше пізнання залежить тільки від діяльності розуму.

Завдання 4. Ф. Бекон писав: «Є чотири види ідолів, які штурмують розум людей. Для того, щоб їх вивчити, дамо їм імена. Назвемо перший вид ідолами роду, другий – ідолами печери, третій – ідолами площі та четвертий – ідолами театру...

Ідоли роду знаходять основу в самій природі людини... адже неправильно стверджувати, що почуття людини є мірою речей... Ідоли печери – суть помилок окремої людини. Адже у кожного, крім помилок, властивих роду людському, є своя особлива печера, яка ослаблює та спотворює світло природи. Відбувається це або через особливі вроджені властивості кожного, або від виховання та бесід з іншими, або від читання книг і від авторитетів, перед якими хто схиляється... або з інших причин...».

- До якого філософського напрямку належить Ф. Бекон?
- Наведіть свої приклади ідолів.
- Проілюструйте функціонування різних ідолів у культурі.

Завдання 5. К. А. Гельвецій порівнював процес пізнання з судом, де п'ять органів чуття – це п'ять свідків, які лише і можуть дати істину. Проте його опоненти, заперечуючи, заявили, що Гельвецій забув суддю.

- Що мали на увазі опоненти Гельвеція, говорячи про суддю?
- Як можна охарактеризувати гносеологічну позицію філософа?
- У чому її обмеженість?
- Що таке, на Вашу думку, процес пізнання в повному обсязі?

Завдання 6. Прочитайте діалог із праці Д. Берклі «Три розмови між Гіласом і Філонусом» і дайте відповідь на такі запитання:

- Представником якого філософського напрямку був Д. Берклі?
- Чи погоджуєтеся ви з думкою Д. Берклі?
- У чому привабливість і вузькість його філософських ідей?

«...Філонус. Коли ти вколеш палець шпилькою, чи не розриває й не розділяє вона м'язові волокна?

Гілас. Звісно.

Філонус. А якщо ти спалиш палець вугіллям, чи станеться інакше?

Гілас. Ні.

Філонус. Так як ти не вважаєш, що саме відчуття, викликане шпилькою або чим-небудь схожим, є у шпильці, то ти не можеш, відповідно до того, як ти тепер визнав, сказати, що відчуття, викликане вогнем або чим-небудь подібним, є у вогні.

Гілас. Добре, відповідає тому, що я визнав: я згідний поступитися в цьому пункті і визнаю, що тепло і холод – тільки відчуття, які існують в нашій душі. Але залишається ще немало даних, щоб задовольнити реальність зовнішніх предметів.

Філонус. Але що скажеш ти, Гіласе, якщо виявиться, що явище залишається тим самим у відношенні до всіх решти чуттєвих якостей, і що існування їх поза розумом точно так само не можна припустити, як існування тепла й холоду?

Гілас. Тоді, дійсно, ти щось зробиш для досягнення мети, але я не думаю, що це може бути доведено.

Філонус. Дослідимо їх за чергою. Що ти думаєш про смаки – існують вони поза розумом чи ні?

Гілас. Чи може хто-небудь сумніватися в таких своїх відчуттях, як, наприклад, що цукор солодкий або що полин гіркий?

Філонус. Скажи мені, Гіласе, чи є солодкий смак особливим задоволенням, приємним відчуттям чи ні?

Гілас. Є.

Філонус. І чи не є гіркота особливою неприємністю чи незадоволенням?

Гілас. Звісно.

Філонус. Але якщо цукор і полин – немисленнєві небесні субстанції, що існують поза розумом, то як можуть солодощі або гіркота, тобто задоволення і незадоволення, бути притаманні їм?»

Завдання 7. Французький філософ Ларошфуко писав: «Світом правлять доля і примха». Інший француз Ш. Монтеськ'є стверджував: «Не Полтава погубила шведського короля Карла XII. Він все одно б загинув, якщо не в цьому, то в іншому місці.

Випадковості фортуни можна легко виправити, але не можна відобразити подій, що постійно породжуються природою речей».

- Порівняєте ці два підходи до історії і людських вчинків, виявіть їх специфіку.
- Як називається позиція Ларошфуко? Що має на увазі Монтеск'є, говорячи про «випадковості фортуни»?
- Що таке «природа речей»? Як вона впливає на хід подій?
- Що ж, на Вашу думку «править світом»?

Завдання 8. У «Сповіді віри» Вольтер писав: «Наша релігія божественна, тому що закладена в наших серцях самим Богом, цим Володарем всесвітнього розуму», а в «Необізнаному філософі» ми знаходимо такі слова: «Кожне творіння вказує на Творця, ми, безперечно, творіння бога – ось те, що мені корисно знати. В моєму тілі все – засіб і мета, все – пружини, блоки, рушійні сили, гідравлічні механізми, баланс рідин, хімічна лабораторія. Отже, це влаштовано якимось інтелектом». А перед смертю він написав: «Я вмираю з вірою в Бога, любов'ю до моїх друзів, не відчуючи ненависті до ворогів і з ненавистю до забобонів».

- Вольтер традиційно визнається і атеїстом, і пантеїстом, і деїстом.. Хто ж він насправді?
- Що ж дало багатьом людям підставу вважати його атеїстом?
- Яке ставлення Вольтера до християнства, викладене ним у «Поемі про природну релігію»?

Завдання 9. Руссо пропонує свій погляд на релігію в творі «Сповідь савойського священика», в якому виступає проти офіційної церкви, матеріалізму й атеїзму. Він писав: «Я бачу Бога в усіх Його творіннях, я відчую Його в собі самому. Коли ж намагаюсь знайти де Він, – Він зникає, моя уява не в силах піднятися до такої висоти. Чим більше я намагаюсь досягнути Його нескінчену сутність, тим менше я її розумію, тим з більшим благоговінням я молюсь їй: хай буде воля Твоя».

«Святість Євангелія мимоволі діє на мою душу. Книги філософів, з усією їх зовнішньою розкішшю, які вони жалюгідні і мізерні перед цією книгою. Де той філософ, який так діяв, страждав і вмер без слабкості і хизування? Де Христос навчився такої чистої, високої моральності. Серед найбільш дикого фанатизму пролунав голос вищої мудрості і простота найбільш героїчної доблесті засяяла серед приниженої нації».

- Розкрийте погляди Руссо на релігію?
- Чому відношення Руссо до офіційної церкви, матеріалізму та атеїзму було складним і суперечливим, незважаючи на погляди, з якими Ви ознайомились?
- Якими були соціокультурні та духовні процеси у Європі Нового часу і як вони вплинули на погляди мислителя?

Завдання 10. Від народження мозок людини – це, за Локком, «*Tabula rasa*» – чиста дошка, тобто в ньому немає нічого, окрім простої здатності бути органом пізнання і мислення. Якщо уважно спостерігати за новонародженими, вказує він, то будемо мати мало

підстав для того, щоб вважати, що вони принесли з собою якісь ідеї. Адже «за винятком, можливо, неясних ідей голоду, спраги, тепла і деяких болей, які вони відчували у череві матері, у них немає жодних виявів яких-небудь певних ідей, і особливо ідей, що відповідають словам, якими позначені ті загальні положення, що сприймаються як вроджені принципи».

- Охарактеризуйте відношення Локка до проблеми «вроджених ідей».
- Чи є виправданим заперечення Лейбніца: «Ця чиста дошка, про яку стільки говорять, представляє, по-моєму, лише фікцію, яка не існує зовсім у природі і яка має недосконалі поняття філософів»?
- Аргументуйте Вашу відповідь.

Завдання 11. «Людина – машина», – стверджував в однойменному творі Ламетрі, а Дідро вважав, що різниця між людиною та статуєю, мармуром і пилом дуже незначна. Між людиною і природою немає якісної відмінності, і вона не менш механічна ніж

розум. Він писав: «Аби стати щасливою людиною, потрібно мати хороший шлунок, зле серце і зовсім не мати совісті».

- Які світоглядні установки відносно людини тут представлені?
- Що загального між машиною і людиною? Що їх відрізняє?
- Чи заперечували представники Просвітництва реальність самого змісту свободи як філософської проблеми? Аргументуйте відповідь.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Гусев В. І. Західна філософія Нового часу. XVII – XVIII ст. : підручник [для студ. філос. фак-тів вищих закл. освіти] / В.І. Гусев. – 2.вид., стер. – К. : Либідь, 2000. – 368 с.
2. Ільїн В. В. Філософія : підручник [для вищ. навч. закл.] : в 2 ч. / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін. – Ч. 1 : Історія розвитку філософської думки. – К. : Альтерпрес, 2002. – 464 с.
3. Западно-европейская философия XVIII века. – М. : Высш. школа, 1986. – 400 с.
4. Петрушенко В. Філософія : курс лекцій / В. Петрушенко. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ – 2000», 2001. – 448 с.
5. Татаркевич Вл. Історія філософії. – Т.2. : Філософія Нового Часу до 1830 року / Владислав Татаркевич; пер. з польської Олег Гірний – Львів: Свічадо, 1999. – 352 с.

ДОДАТКОВА

1. Бекон Ф. Новый Органон // Бэкон Ф. Соч. в 2-х т., 2-е, испр. и доп. издание. – Т. 2. / Френсис Бекон; Сост., общ. ред. и вступит. статья А.С. Субботина [пер. З. Е. Александровой, А. Н. Гутермана]. – М. : Мысль, 1978. – 582 с.
2. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе нации / Джамбаттиста Вико; [пер. и коммент. А. А. Губера]. – М. : Директ-Медиа, 2007. – 998 с.
3. Гайденок П. П. История новоевропейской философии в ее связи с наукой : учебное пособие [для вузов] / Пиамма Гайденок. – М. : Per Se: Университетская книга, 2000. – 455 с. – (Humanitas).
4. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / И.Г. Гердер; [перевод и примечания Михайлова А.В.]. – М. : Наука, 1977. – 704 с. (Памятники исторической мысли).
5. Мамардашвили М. Картезианские размышления / М. Мамардашвили. – М. : Прогресс, 2000. – 352 с.
6. Микешин М. Социальная философия Д. Юма / М. Микешин // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 21 – 34.
7. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш.Л. Монтескье; [Сост., пер. и коммент. А. В. Матешук]. – М. : Мысль, 1999. – 672 с. – (Из классического наследия).
8. Валери П. Взгляд на Декарта (фрагмент) / П. Валери // Вопросы философии. – 2003. – № 10. – С. 34 – 51.

ТЕМА 8. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Завдання 1. І. Канту належить одне із трактувань категоричного імперативу: «Дій лише за тією нормою, яку хочеш бачити універсальним імперативом – нормою для всіх людей і також для тебе... Дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу».

- Що таке категоричний імператив І. Канта?
- Чи у всіх суспільствах він може бути виконаний?
- Чи актуальна ця проблема сьогодні?
- Яке Ваше ставлення до категоричного імперативу І. Канта?

Завдання 2. Порівняєте гносеологічні позиції двох авторів: а) *«Критики чистого розуму»*, де стверджується, що пізнавальні здібності розуму обмежені: розум не може пізнати всього внаслідок того, що він постійно натрапляє на суперечності; б) *«Основних положень філософії майбутнього»*, де відстоюється протилежна точка зору: пізнавальні можливості розуму безмежні. «Те, що не пізнаємо ми, пізнають наші нащадки».

- Кому належать ці праці та ідеї?
- Розкрийте їхній гносеологічний зміст.
- Як аргументує свою позицію автор *«Критики чистого розуму»*?
- Яке Ваше ставлення до запропонованих точок зору?

Завдання 3. Л. Фойєрбах писав: «Нова філософія перетворює людину, в тому числі і її природу, в єдиний універсальний і вищий предмет філософії, перетворює, отже, антропологію, у тому числі і фізіологію, в універсальну науку».

- Порівняєте розуміння предмета філософії Л. Фойєрбахом і Гегелем.
- Визначите філософський напрям, якому віддає перевагу Л. Фойєрбах.
- Чому у філософії Фойєрбаха людина перетворюється на абстрактну істоту, що існує поза світом, в «людину взагалі»?

- Чому Л. Фойєрбах так і не зміг дати відповідь на питання про відмінність свідомості людей, що живуть в різні епохи і належать до різних національних і соціальних груп?

Завдання 4. Що, на думку І. Канта, є практично «безумовною необхідністю морального вчинку» як поваги до закону, і значущою «для усіх розумних істот»?

У цьому зв'язку закінчіть думку І. Канта – «Любити Бога – означає охоче виконувати його заповіді; любити ближнього – означає охоче виконувати по відношенню до нього свій _____» (І. Кант. Критика практичного розуму).

Завдання 5. Основою філософії Гегеля є прагнення охопити увесь універсум, весь природний і духовний світ єдиним поняттям. Мислитель зазначає: «Вона є єдиним предметом філософії, бо в ній міститься будь-яка визначеність і її сутність полягає в поверненні до себе через своє самовизначення чи відокремлення, вона має різні формоутворення і завдання філософії полягає в тому, щоб пізнати її в них».

- Назвіть це поняття;
- Про які формоутворення йдеться?

Завдання 6. «Брунька зникає, коли розпускається квітка, і можна було б сказати, що вона спростовується квіткою; так само при появі плоду квітка визнається хибним наявним буттям рослини, а як його істина замість квітки виступає плід. Ці форми не лише розрізняються між собою, але і витісняють одна одну як несумісні. Проте їхня плинна природа робить їх водночас моментами органічної єдності, в якій вони не лише не суперечать одна одній, але і необхідні одна одній. І лише ця однакова необхідність і становить життя цілого».

- Розкрийте зміст гегелівського розуміння розвитку.
- Чи слугуватиме Вам це тлумачення орієнтиром розуміння власного життя і всього сущого?

Завдання 7. «Історія повторюється двічі: перший раз у вигляді великої трагедії, другий – у вигляді фарсу».

- Поясніть думку Г. Гегеля;
- У цьому контексті проаналізуйте певні періоди всесвітньої історії і, зокрема, українського суспільства.

Завдання 8. «Дві речі, – писав Кант, – наповнюють душу завжди новим і щоразу сильнішим здивуванням і благоговінням, що частіше та триваліше ми розмірковуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральнісний закон

у мені».

- Які смисложиттєві запитання постають перед людиною, коли вона починає розмірковувати про навколишній світ і свою внутрішню природу?
- На яких основних напрямках і джерелах своєї філософії наголошує І. Кант?

Завдання 9. Згідно з Фойєрбахом, «релігія – це людський продукт, наслідок і форма відчуження людиною своєї суті».

- Який підхід до пояснення походження релігії виражений у цьому вислові?
- Чи погоджуєтесь ви з таким твердженням?
- Назвіть альтернативні підходи до пояснення виникнення релігії.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Антология мировой философии : 4-х т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. : Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в. [Редакционная коллегия: Н.С. Нарский (редактор-сост. третьего тома и авт. вступит. статьи) и другие]. – 760 с.
2. Гулыга А. Немецкая классическая философия / А. Гулыга. – М. : Мысль, 1986. – 334 с.
3. Мислителі німецького романтизму / упорядники Л. Рудницький, О. Фешовець. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2003. – 588 с.
4. Петрушенко В. Філософія : курс лекцій. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ – 2000», 2001. – 448 с.

5. Татаркевич Вл. Історія філософії. – Т. 3 : Філософія ХІХ ст. і новітня / Вл. Татаркевич. – Львів : Новий світ, 1999. – 566 с.

ДОДАТКОВА

1. Волков Г. Сова Минервы / Г. Волков. – М. : Молодая гвардия, 1973. – 256 с.
2. Габитова Р.М. Философия немецкого романтизма: Фр. Шлегель, Новалис / Р. М. Габитова. – М. : Наука, 1978. – 288 с.
3. В. Логика, диалектика и теория познания Гегеля/ В. Шинкарук. – Изд-во Киевского университета, 1964. – 295 с.
4. Гегель Г. Феноменология духу; пер. з нім. П. Таращук / Г. Гегель. – К. : Вид-во С. Павличко «Основи», 2004. – 548 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. Книга первая / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – Спб. : Наука, 1999. – 349 с.
6. Нарский И. Западноевропейская философия ХІХ в. – М. : Политиздат, 1976. – 360 с.
7. Гайденко П. П. Философия Фихте и современность. / П.П. Гайденко. – М. : Мысль, 1979. – 288 с.
8. Кант І. Критика практичного розуму / І. Кант; пер. з нім., прим, та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко. – К. : Юніверс, 2004. – 240 с.
9. Хинске Н. Кантовское разрешение антиномии свободы или неприкосновенное ядро совести. // Вопросы философии. – 2005. № 2. – С. 23–36.
10. Шеллинг Ф. В. Й. Идеи к философии природы как введение в изучение этой науки / Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг; пер. с нем. А.Л. Пестова. – СПб. : Наука, 1998. – 518 с. – (Слово о сущем).

ТЕМА 9. ЗАХІДНОЄВРОПЕСЬКА ФІЛОСОФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Завдання 1. «Вона (людина) зовсім не вінець творіння, будь-яка істота поруч з нею знаходиться на рівній сходинці досконалості...Стверджуючи це, ми стверджуємо ще більше: якщо розглядати

людину відносно, то вона є самою невдалою, хворобливою твариною, яка ухилилася від своїх інстинктів самим небезпечним чином...».

- Кому з філософів – С. К'єркегору, Ф. Ніцше, А. Шопенгауеру, О. Конту – належить висловлювання?
- Розкрийте його зміст і головну ідею філософського вчення автора.

Завдання 2. С. К'єркегор писав: «У чому взагалі полягає сенс життя? Людей, власне, можна поділити на два класи: один повинен працювати, щоб підтримати життя, інший не потребує цього. Але ж не в роботі людей першого класу сенс життя! Якщо припустити це, утвориться колосальна суперечність: постійне добування умов стане відповіддю на питання про значення того, що цим зумовлюється! Життя другого класу також не має ніякого іншого сенсу, крім споживання готових умов. Сказати ж, що сенс життя у смерті – знову, здається, суперечність...»

- ✓ Подумайте і Ви над цією проблемою і підготуйте есе на тему: «Сенс життя людини».

Завдання 3. «Спосіб виробництва матеріальних благ обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Суспільне буття визначає суспільну свідомість».

- Назвіть автора цієї точки зору.
- Як він розв'язує основне питання філософії?
- Який напрям в розумінні суспільства тут представлений?

Завдання 4. Поясніть позицію С.С. К'єркегора щодо справжнього спілкування.

- «Християнство, – не доктрина, а екзистенціальна комунікація».

Завдання 5. Філософія В.С. Соловйова не тотожна ні теології, ні спекулятивній раціоналістичній філософії. Мислитель пише: «...Теологія в гармонійному поєднанні з філософією й наукою утворює свободну теософію, або цільне знання».

- У якому сенсі В.С. Соловйов вживає поняття «теософія»?
- Які принципи поєднує в собі цільне знання?

Завдання 6. «...Ми повинні, – писав Ф. Ніцше, – переконалися у наївності наших ідеалів та відкрити, що ми, думаючи, що надаємо світу найвище витлумачення, не надали нашому людському існуванню навіть і помірковано відповідної йому цінності... Теза «Все позбавлено сенсу» може бути передана так:

неможливо провести до кінця тлумачення світу, на яке була витрачена величезна сила; викликає сумнів, чи не є хибними взагалі всі тлумачення світу».

- Які особливості некласичного філософського бачення дійсності та людини наголошені в цих міркуваннях?
- Сформулюйте й обґрунтуйте своє до них ставлення.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Ільїн В. В. Філософія : підручник [для вищ. навч. закл.] : в 2 ч. / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін. – Ч. 1 : Історія розвитку філософської думки. – К. : Альтерпрес, 2002 – 464 с.
2. Петрушенко В. Філософія : курс лекцій / В.Петрушенко. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ – 2000», 2001. – 448 с.
3. Татаркевич Вл. Історія філософії. Т. 3: Філософія ХІХ ст. і новітня / Вл. Татаркевич. – Львів : Новий світ, 1999. – 566 с.
4. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / ред. і укл. Л.В. Губерський – К. : Знання, 2009. – 621с. – (Серія «Київському національному університету імені Тараса Шевченка 175 років»)

ДОДАТКОВА

1. Борецький О. С. К'єркегор. Теологія відчайдушної свободи / О.С. Борецький // Людина і світ. – 2002. – № 7. – С. 29 – 34.
2. Дахній А. Динаміка людської особи в перед екзистенціалізмі ХІХ століття: С. К'єркегор і Ф.достоевський / А. Дахній // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2007. – вип. 10. – С. 53 – 56.
3. Иррационализм // Антология мировой философии : в 4-х т. Т.3. М. : Мысль, 1971. – С.666 – 735.
4. Ніцше Ф. По той бік добра і зла / Ф. Ніцше. – Львів : Літопис, 2000. – 320 с.
5. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр. – Мн. : ООО «Попурри», 1997. – 592 с.
6. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауэр. – М. : Республика, 1992. – 448 с.

ТЕМА 10. ЗАРУБІЖНА ФІЛОСОФІЯ ХХ СТ.

Завдання 1. «Філософія – це пізнання Універсуму, або всього, що існує... Це імпліціює для філософа обов'язок ставити перед собою абсолютну проблему, тобто не виходити спокійно з попередніх вірувань,

нічого не вважати пізнаним попередньо. Що пізнано – уже не є проблемою. Однак те, що пізнано поза, по той бік до філософії, є пізнаним з точки зору чогось окремого, а не універсального. Існує знання нижчого рівня, яке не може застосовуватися у висотах, де рухається... філософське пізнання. Якщо дивитися з філософських висот, то всяке й інше знання уявляється наївним і відносно фальшивим...» (Х. Ортега-і-Гассет).

- Яка провідна роль філософії з точки зору Х. Ортега-і-Гассета?
- Що таке «високе» та «низьке» знання?
- Чому, щоб розібратися досконало в чомусь, треба поглянути на проблему у глобальному вимірі?

Завдання 2. Узагальнивши дані спостережень за соціальною поведінкою різних людей, співвідніши їх з практикою роботи в клініці, Е. Фромм розробив таку типологію характерів: «мазохіст-садист»; «руйнівник»; «конформіст-автомат».

- Розкрийте зміст кожного типу.
- Проілюструйте прикладами із історії, художньої літератури, власного життєвого досвіду кожен тип характеру.

Завдання 3. Яке місце в системі знань, згідно з Л. Вітгенштейном, займає філософія і як він визначає її призначення? Представником якого напрямку був мислитель?

- «Работа в философии – это в значительной мере работа над самим собой. Над собственной точкой зрения, над способом видения предметов (и над тем, что человеку от них требуется)».
- «Философия не является одной из наук (слово «философия» должно обозначать нечто стоящее под или над, но не рядом с науками). Цель философии – логическое пояснение мыслей».
- «Философия не учение, а деятельность. Философская работа, по существу, состоит из разъяснений. Результат философии – не «философские предположения», а достигнутая ясность предположений. Мысли, обычно как бы туманные и расплывчатые, философия призвана делать ясными и отчетливыми».

Завдання 4. Роздумуючи про історію людства, К. Ясперс писав: «Здається, ця вісь сучасної історії проходила близько п'ятисотого року до нашої ери,

вона полягає в тому духовному процесі, який мав місце в 800 – 200 роках до нашої ери... Назвімо цей час «осьовою епохою»».

- Охарактеризуйте цей період.
- Як Ви розумієте твердження «з'являється навіть свідомість власної свідомості, мислення про мислення».

Завдання 5. Назвіть авторів (Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, М. Бердяєв, З. Фройд, А. Камю, М. Гайдеггер) наведених висловлювань і визначте філософський напрям, до якого вони належать.

- «Оскільки я вибираю, я існую: якщо я не існую, я не вибираю».
- «З іншого боку, кожен по-своєму і у своїх межах може ступити на шлях роздумів. Навіщо? Та тому, що людина є істотою, що мислить, задумується. Водночас, задумавшись, ми не повинні сягати «вершин» мислення. Досить того, що зосередившись над чимось близьким, над тим, що кожного з нас тут і тепер стосується, тут – у цьому закутку батьківської землі, тепер – у цю мить, ми заглибимось у щось глибше».
- «На жаль, пригнічені емоції не вмирають. Їх змусили замовкнути. І вони зсередини продовжують впливати на людину».
- «Звільнення людини від рабства світу... є звільненням від рабства у самого себе, ... тобто від егоцентризму. Людина разом повинна бути духовно інтровертованою, інтеріоризованою й екстравертованою, у своїй творчій активності, йдучи назустріч світу і людям».
- «...Існують два різновиди екзистенціалістів: по-перше, це християнські екзистенціалісти, до яких я зараховую Ясперса та Габріеля Марселя, який сповідує католицизм; і, по-друге, екзистенціалісти-атеїсти, до яких належать Гайдеггер і французькі екзистенціалісти, у тому числі я сам».
- «Є одна лише дійсно серйозна філософська проблема – проблема самогубства. Вирішити, варте чи не варте життя того, щоб його прожити, – означає відповісти на фундаментальне питання філософії».

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Зарубіжна філософія XX століття. Читанка з історії філософії : у 6 книгах. Книга 6. – К. : «Довіра», 1993. – 239 с.
2. Ільїн В. В. Філософія : підручник [для вищ. навч. закл.] : в 2 ч. / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін. – Ч. 1 : Історія розвитку філософської думки. – К. : Альтерпрес, 2002 – 464 с.
3. Петрушенко В. Філософія : курс лекцій. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ – 2000», 2001. – 448 с.
4. Куцепал С. В. Французька філософія другої половини XX століття: дискурс із префіксом «пост» / С.В. Куцепал. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2004. – 324 с.
5. Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія / Міжнародний фонд «Відродження» / Віталій Лях (упоряд.). – К. : Либідь, 1996. – 384 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).
6. Татаркевич Вл. Історія філософії. Т. 3: Філософія XIX ст. і новітня / Вл. Татаркевич. – Львів : Новий світ, 1999. – 566 с.
7. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення) : навч. посіб. / ред. і укл. Л.В. Губерський. – К. : Знання, 2009. – 621с. – (Серія «Київському національному університету імені Тараса Шевченка 175 років»).

ДОДАТКОВА

1. Аббаньяно Н. Мудрость философии и проблемы нашей жизни / Н. Аббаньяно. – СПб. : «Алтея», 1998. – 303 с.
2. Бердяев Н. Самопознание. Опыт философской автобиографии / Н. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 220 с.
3. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н.А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 382 с.
4. Бубер М. Я и ты / М. Бубер // Квинтэсенция. – М. : Политиздат, 1992. – 356 с.
5. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия / Эдмунд Гуссерль // Вопросы философии. – 1986. – № 3. – С. 102 – 115.
6. Генон Р. Очерки о традиции и метафизике / Рене Генон; [пер. с франц. В.Ю. Быстрова]. – СПб. : Азбука, 2000. – 320 с.
7. Гадамер Г. – Г. Истина і метод / Гадамер Ганс Георг; [пер. з нім. М. Кушніра]. – К. : Юніверс, 2000. – Т. 1.: Герменевтика І: Основи філософської герменевтики. – 464 с.
8. Дворкин И. Ты и Оно. По следам М. Бубера и З. Фрейда / И. Дворкин // Вопросы философии. – 2002. – № 4. – С. 39 – 52.
9. Деннет Д. Постмодернизм и истина. Почему нам важно понимать это правильно? / Д. Деннет // Вопросы философии. – 2001. – № 8. – С. 42 – 60.
10. Енциклопедія постмодернізму. – К. : Вид-во С. Павличко «Основи», 2003. – 503 с.

11. Ильин И. А. Путь духовного обновления / И.А. Ильин. – М. : «Альта-Принт», 2006. – 448 с.
12. Иррационализм. // Антология мировой философии:» в 4-х т. – Т.3. – М. : Мысль, 1971. – С. 666 – 735.
13. Камю А. Бунтующий человек: Философия. Политика. Искусство / Альберт Камю; ред. Д.М. Носов, пер. И.Я. Волевич, пер. Ю.М. Денисов, пер. А.М. Руткевич, пер. Ю.Н. Стефанов. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
14. Малахов В.С. До характеристики герменевтики як способу філософствування / В.С. Малахов // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 6. – С. 29 – 40.
15. Норман Г. Карл Поппер о ключевых проблемах науки XX века / Г. Норман // Вопросы философии. – 2003. – № 5. – С. 21 – 32.
16. Ортега-и-Гасет Х. Занепад революцій. Епілог про розчаровану душу // Ортега-и-Гасет Х. Вибрані твори / Хосе Ортега-и-Гасет; Пер. з іспанської В. Сахно – К. : Основи, 1994. – С. 370–390.
17. Руткевич А. От Фрейда к Хайдеггеру: Критич. очерк экзистенциального психоанализа / А. Руткевич. – М. : Политиздат, 1985. – 175 с.
18. Субири Х. Пять лекций о философии. Лекция № 5. Гуссерль. // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 39–54.
19. Соловьев Вл. Смысл любви. Соч. в 2 т. – Т. 2 / Вл. Соловьев. – М. : Мысль, 1990. – 822 с.
20. Ткачев П. Кладези мудрости российских философов / П. Ткачев. – М. : Изд.-во «Правда», 1996. – 640 с.
21. Франк С. Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с. – (Мыслители XX в.).
22. Шестов Л. Апофиз беспочвенности (опыт адогматического мышления) / Лев Шестов – Л. : Издательство ЛГУ, 1991. – 216 с.
23. Фрейд З. Психология бессознательного : сб. произведений / З. Фрейд. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с.
24. Шарден Т. Феномен человека / Т. Шарден. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
25. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Мартин Хайдеггер; пер. с нем. В.В. Бибихина. – М. : Республика, 1993. – 447 с.
26. Ясперс К. Смысл и назначение истории. / Карл Ясперс; [пер. с нем. М.И. Левиной]. – М. : Республика, 1994. – 527 с. – (Мыслители XX века).

ТЕМА 11. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Завдання 1. Радимо переглянути моноспектакль «Ведаю человека».

➤ Які філософські ідеї Г. Сковороди відображені в ньому?

- Напишіть есе на одну із тем: «Роздуми мандрівного філософа», «Г. Сковорода: жив як філософував, філософував як жив».

Адреса інтернет-сторінки на якій Ви можете переглянути моноспектакль: <http://www.newacropolis.org.ua/uk/videos>

Завдання 2. Прослухавши відеолекцію «Філософія серця П. Юркевича і Г. Сковороди», заповніть таблицю «Різниця між серцем і розумом за П. Юркевичем»:

Голова (розум)	Серце
Адреса інтернет-сторінки на якій Ви можете прослухати лекцію: http://www.newacropolis.org.ua/uk/videos	

Завдання 3. «У науці зростає тіло її, що складається з багатьох відомостей, а сама душа її – система раціональних принципів – залишається без культури і без відомості про саму себе і своє ставлення до останніх цілей людської особи».

- Проаналізуйте сучасні проблеми наукової та освітньої діяльності.
- Чи актуальними є слова П. Юркевича сьогодні? Аргументуйте відповідь.

Завдання 4. Вставте пропущені слова. А яка, на Ваш погляд, природа гріховності людини?

«Пізнайте ж, браття, тлумачення цієї притчі. Людина домовита _____ . Син доброго роду _____ .

А виноградник _____ . А твердиня

виноградника _____ . Слуги ж, що є з ним _____ .

Кульгавий _____ . А сліпий _____) (*Кирило Туровський*).

Завдання 5. «Ви не випадково *полюбили філософію*: без неї немає

повного знання. Але говорячи це, я розумію не ту філософію, яка свої побудови ґрунтує на розрахунках одного розуму. Така філософія може бути досить розумною, але завжди холодною співбесідницею життя і часто нудною педанткою».

- Як розуміє філософію М. Максимович?
- Чим така філософія відрізняється від інших наук?

Завдання 6. У чому полягає спорідненість життєвих переконань і філософських учень Сократа і Григорія Сковороди? Напишіть есе: «Г. Сковорода – український Сократ».

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Горський В. С. Філософія в українській культурі: (методологія та історія): Філософ. Нариси / В.С. Горський. – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 235 с.
2. Горський В. Історія української філософії : курс лекцій / В. Горський. – К. : Наукова думка, 1996. – 323 с.
3. Історія філософії України : хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – 560 с.
4. Ільїн В. В. Філософія : підручник [для вищ. навч. закл.] : в 2 ч. / В.В. Ільїн, Ю.І. Кулагін. – Ч. 1 : Історія розвитку філософської думки. – К. : Альтерпрес, 2002 – 464 с.
5. Петрушенко В. Філософія : курс лекцій / В. Петрушенко. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ – 2000», 2001. – 448 с.
6. Огородник І., Русин М. Українська філософія в іменах. – К. : Либідь, 1997. – 328 с.
7. Історія української філософії : Хрестоматія-довідник / В.С. Крисаченко, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України – К. : МП Леся, 2006. – 468 с.

ДОДАТКОВА

1. Горський В. С. Біля джерел: Нариси з історії філософської культури України / В.С. Горський. – К. : Києво-Могилянська академія 2006. – 262 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
3. Головаха І. Філософ-гуманіст Г.С. Сковорода / І. Головаха, І. Стогній. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1972. – 75 с.
4. Зеньковский В. В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / Василий Васильевич Зеньковский. – М. : Свято – Владимирское братство, 1993. – 222 с.
5. Лисий І. Навколо Сковороди (з філософського життя України початку ХХ ст.) / І. Лисий // Філософська думка. – № 2. – С. 67 – 79.
6. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії: наукове видання / С.Б. Кримський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с.
7. Лодій П. Короткий вступ до метафізики / П. Лодій // Філософська думка. – 2000. – № 2. – С. 133 – 144. – № 3. – С. 119 – 143.

8. Мозгова Н. Київська духовна академія. 1819 – 1920: філософський спадок / Н. Мозгова. – К. : Книга, 2004. – 320 с.
9. Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину / Г.С. Сковорода. – Львів : Світ, 1995. – 527 с.
10. Сковорода Г. С. Світ ловив мене, та не впіймав / Г.С. Сковорода. – К. : Фолио, 2006. – 608 с.
11. Соловей Е. Українська філософська лірика : посібник [для шкіл та вузів]. – К. : Юніверс, 1999. – 368 с.
12. Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т. 2. Логіка. Натурфілософія або фізика. Етика / Ф. Прокопович. – К. : Наукова думка, 1980. – 480 с.
13. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / Мирослав Попович. – Майстерня Білецьких, 2007. – 256 с.
14. Юркевич П. Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням Слова Божого // Хроніка. – 2000, Вип. I – II. – С. 563 – 584.
15. Юркевич П. Д. Философские произведения / П.Д. Юркевич ; сост.: А.И. Абрамов, И.В. Борисова; Журнал «Вопросы философии», Философское общество СССР, Институт философии АН СССР. – М. : Правда, 1990. – 670 с. – (Из истории отечественной философской мысли).
16. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К. : МП Фенікс, 1992. – 158 с.
17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Вид-во «Орія» при УКСП «Кобза», 1992. – 230 с. – (Спадок).
18. Історія української філософії : хрестоматія : у 2-х томах. Том перший [для студентів гуманітарних спеціальностей ВНЗ] / упорядник Андрій Бурий. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2013. – 798 с.
19. Історія української філософії : хрестоматія: у 2-х томах. Том другий [для студентів гуманітарних спеціальностей ВНЗ] / упорядник Андрій Бурий. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2013. – 784 с.

ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

Шановні студенти! Приступаючи до опрацювання першоджерел, радимо дізнатися, ким, коли, де, у зв'язку з чим було написано твір (першоджерело), в якій історичній ситуації. Прочитавши весь текст, потрібно скласти цілісне уявлення про прочитане, визначивши коло висвітлюваних в ньому питань. Виокремити незрозумілі слова, вирази, думки, невідомі імена, дати. Уточнити незрозуміле в словниках, довідниках; навести довідки про осіб, події, згадані в тексті. При записі не забувати винести довідкові дані на «поля». Після першого читання скласти план. При повторному читанні постаратися стисло сформулювати основні положення тексту, відзначивши аргументацію автора. Потім, перечитуючи раніше відмічені місця в тексті, зробити короткі послідовні записи. При конспектуванні необхідно прагнути виражати думки своїми словами, цитувати авторський текст лише при необхідності, обов'язково посилаючись на джерело цитати.

Ознайомлюючись з текстами, не потрібно прагнути досягнути «вершин» мислення. ***«Досить того, що, зосередившись над чимось близьким, над тим, що кожного з нас тут і тепер стосується, тут – у цьому закутку батьківської землі, тепер – у цю мить, ми заглибимось у щось глибше»*** (М. Гайдеггер).

БАТИЩЕВ ГЕНРІХ СТЕПАНОВИЧ

ДІАЛЕКТИЧНІ РЯДКИ

МУДРИЙ

Мудрий – хто, не звабившись, долає
будь-яке *посейбічне* мудрування
будь-якого замкнутого в собі світу,
будь-якого самовдоволеного буття,
що випало з безберегої навзаємності,
позбавивши себе перспектив-спрямувань
до зустрічі зі світами інакшими
і власною таємничою глибиною.
Той мудрий, хто розсуває межі
власної духовної індивідуальності
і вміщає в себе життя інакші
і живе одночасно багатьма життями;
хто завжди відкритий до нової зустрічі,
до братерського світіння на взаєм,
готовий прийняти досвід КУЛЬТУРИ –
духовний досвід Культури СЕРЦЯ;
хто кожний подих життя свого
зробив безумовним *Служінням Світлу*.
Мудрий – хто віднаходить *міру* необхідності
(але не привласнює її собі)
також і *негативного* досвіду свободи –
досвіду оман, зламів і зла, –
хто вміє поразки обертати на перемоги
над ще сутужнішими скрутами,
а втрати падінь – на енергію світлих злетів
та на повчальні *уроки всезагальні:*
аби з граничного мінімуму подій
видобувати граничний максимум уроків –
заради спільної Творчості.
Мудрий – хто завше свідомий
не мудрості своєї
проти на сьогодні непідсильних завдань –
космічно велетенських і найменших,

хто, навіть здобувши найліпше досягнення,
не зіб'ється з ритму становлення вічного,
не втратить *сумирності Дитини-Спадкоємця*
Безмежної Діалектики Універсуму.
Як Дитя, довірливий ти перед Вищим
і роззброєно беззахисно щирий,
в простоті служіння Зіркам-Святиням
і відданості грядущому вдосконаленню.
Як Дитя, ти *весь живеш в учнівстві*
і невтомно черпаєш з океану Універсуму,
повного нежданої таїни,
новизну дивовижну і повчальну,
загадковість і більших, і менших
і прагнеш у *кожного вслухатися*,
як в унікальний голос Універсального Хору.
І робиш це не з принуки,
А в усій простоті любові.

(Генріх Батищев. Діалектичні рядки // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 4. – С. 84–85. – переклад І. Мойсеєва)

БАТИЩЕВ ГЕНРІХ СТЕПАНОВИЧ

ВМІЄ СПІЛКУВАТИСЯ

Вміє спілкуватися – хто уважний до інших:
хто живе в *домінантності* на друзів своїх –
і ближніх, і далеких, і незнайомих,
і обране ціложиттєве Служіння перетворює
на щогодинне *мале* добродіяння,
а з нього й складається благо загальне;
хто, чуйно готовий до поклику будь-кого,
вкладає себе в добротурботливі вчинки,
ненав'язливо пособляє, підтримує
і простою користю, і співчутливою увагою,
і націлюючим пориванням духу.
Але спілкувальник не той, хто метушиться,
потопаючи в морі житейському звабному,
а до себе самого не уважний і некритичний,

і заповнив свій час і простір
надмірною *активністю-на-зовні*,
як повсюдний фахівець у чужих справах,
котрий втрутливо критиканствує про все,
а сам крутиться в автоматизмі звичок.
Адже в сутолоці контактів численних
не лишається місця для жодного вчинку,
сповненого спілкування навзаєм:
зростаюча кількість знецінює якість,
пусті знаки і зовнішні дотикання
підмінюють внутрішню співпричетність,
клопоти кваплять і часу немає
для над-часової глибинної зустрічі.
Спілкуватися вміє воістину той,
хто викликає бодай у собі самому
всю осягненну цілісність свого буття
до максимальної повноти присутності,
хто мужньо стрічає сувору правду
свого талану, не лукавить із долею.
Ти ж бо, всупереч усім рольовим маскам,
зрікся хитрощів – способів *здаватися*
заради мудрого мистецтва – просто *бути*,
і здатен відкритись безмежно щиро,
являючи себе в буття повноті:
знаного собі і незнаного,
і суцього, і яким можеш бути, –
у всій загадковій невичерпності.
Бо тоді воістину зустрічаєшся з іншими,
коли перш зустрічаєшся *із собою справжнім*.

* * *

Вміє спілкуватися – хто причетний до *всіх*:
хто вбачає в подібних собі та в інших
можливість самому *бути кожним* їх них –
у достойніших – себе грядущого,
у пропащих – докір собі недостойному,
і зазнає *спільної вини* за кожен гріх,
безлад і лихо цього хворого світу,
а тому, щомиті відповідально свідомий того,

яким саме станом своїм заражає інших;
хто збувся в душі геть усього дорешти,
що не було б співпричетне до інших:
такий ти увесь – у становленні суціль,
зітканий узами *сутнісної взаємності*,
відкритий до нежданого її розпоширення,
і ти *довіряєш* себе не тільки колу вузькому,
а всім Діалектиці Безміру вірним:
і меншим, і великим, і найбільшим
без винятків ачи умовностей,
і тобі невідоме ніяке *приятельство*,
засноване на втіхах і лестощах,
угодах-поступках і звабах взаємоположення,
а відоме тільки безкорисливе *братство*
в суворій правді, співстраждальній радості –
братство всіх, у кому не згасла іскра вірності
Безмежній Діалектиці Універсуму.

* * *

Вміє спілкуватися – здатний усамітнюватися
і знаходити в тиші чистої німотності
зовсім не провалля в глухоту самоти,
зовсім не замкненість одинака-своєміра
і не саморозчинення в безсуб'єктних стихіях,
але максимальне й найтонше дослуховування
особистісно глибинного буття всіх:
братерську зрідненість з іншими й кожним
(і з нетутешніми, не теперішніми, інакшими),
що єднає понад минушого тлін,
материзну спільного першопоходження,
яка джерелює і живить усіх даруваннями,
а також Підсумок і Адресат абсолютний,
отже і взаємобуття перед лицем
Діалектики Універсуму, що всіх обіймає.
Твоє спілкування дедалі глибшає
разом з *домінантністю* на Абсолютному.
Саме цю незглибінь співпричетності

й безумовно присутніх взаємин,
саме цю таємницю зрідненості всіх
ти приносиш із тиші Вищого Спілкування
в повзучця тутешніх зустрічей ближніх.
Отоді недаремне світло горішнє
осява неповторні обличчя
як дарунок і злука Спільноти.
Істинно зустрічається з будь-ким
і навіть з самим собою тільки той,
хто зустрічається з Нескінченністю.
І кожний подих тоді просякнутий
спілкуванням всеосяжним і животворним.

*(Генріх Батіщев. Діалектичні рядки // Філософська і
соціологічна думка. – 1993. – № 4. – С. 84–85. – переклад І. Мойсєєва)*

СОЛОВЙОВ ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ

ІСТОРИЧНІ СПРАВИ ФІЛОСОФІЇ

...Отже, що ж робила філософія? Вона звільняла людську особистість від зовнішнього насильства й давала їй внутрішній зміст. Вона скидала всіх хибних чужих богів і розбудовувала в людині внутрішню форму для одкровення дійсного Божества. У світі прадавньому, де людська особистість переважно була подавлена початком природним, матеріальним, як сторонньою зовнішньою силою, філософія звільнила людську свідомість від виняткового підпорядкування цій зовнішності й дала їй внутрішню опору, відкривши для її споглядання ідеальне духовне царство, у світі новому, християнському, де саме це духовне царство, саме цей ідеальний початок, прийнятий під формою зовнішньої сили, заволодів свідомістю й прагнув підкорити й придушити її. Філософія повстала проти цієї духовної сили, яка зрадила своєму внутрішньому характеру, знищила її панування, звільнила, з'ясувала й розвинула власну сутність людини спочатку в її раціональному, потім у її матеріальному елементі.

І якщо тепер ми запитаємо: на чому ґрунтується ця визвольна діяльність філософії, то ми знайдемо її підвалини в тій суттєвій і

природній властивості людської душі, в силу якої вона не зупиняється у жодних межах, не мириться з жодним, ззовні даним визначенням, жодним зовнішнім її змістом, так що всі блага й блаженства на землі й на небі не мають для неї ніякої ціни, якщо вони не нею ж самою здобуті, не становлять її власного внутрішнього надбання. І ця нездатність задовольнитися ззовні даним змістом життя, це прагнення до щоразу більшої й більшої внутрішньої повноти буття, ця сила – руйнівниця всіх далеких богів, – ця сила вже містить у можливості те, до чого прагне, – абсолютну повноту й досконалість життя. Негативний процес свідомості є водночас процесом позитивним, і щоразу як дух людський, розбиваючи якого-небудь давнього кумира, говорить: це не те, чого я хочу, – він уже дає деяке визначення того, чого хоче, свого істинного змісту.

Ця двоїста сила й цей подвійний процес, руйнівний і творчий, який становить сутність філософії, становить і власну сутність самої людини, того, чим визначається її гідність і перевага перед іншою природою, так що на запитання «що робить філософія?» – ми маємо право відповісти: вона робить людину повністю людиною. А оскільки істинного людського буття потребують і Бог, і матеріальна природа, – Бог у силу абсолютної повноти своєї істоти, який передбачає іншого для її свобідного засвоєння, а матеріальна природа, навпаки, внаслідок убогості й невизначеності свого буття, що шукає іншого для свого заповнення й визначення, – то, отже, філософія, здійснюючи власне людський початок у людині, тим самим служить і божественному й матеріальному початку, зводячи й те, й інше у форму вільної людяності.

Отже, якщо хтось із вас захоче присвятити себе філософії, нехай він служить їй сміло і з гідністю, не лякаючись ні туманів метафізики, ні навіть безодні містицизму; нехай він не соромиться свого вільного служіння й не применшує його, нехай він знає, що, займаючись філософією, він займається справою доброю, справою великою і для всього світу корисною.

(Соловьев В. С. Лекция «Исторические дела философии», прочитанная 20 ноября 1880 г. в Санкт-Петербургском университете // Вопросы философии. – 1988. – № 8. – С. 118–125. – Переклад О. Ткаченка)

МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ

ЛИСТ ПРО ФІЛОСОФІЮ

Ви не випадково *полюбили філософію*: без неї немає повного знання. Але говорячи це, я розумію не ту філософію, яка свої побудови ґрунтує на розрахунках одного розуму. Така філософія може бути досить розумна, але завжди холодна співбесідниця життя і часто нудна педантка. Вона не зігріває душі. Схожа на зимове сонце, вона тільки світить на предмети, не пробуджуючи в них життя: і від світла її часто на душу стеляться тільки похмурі тіні і холодне почуття. Розум сам по собі не дає живого знання, повного переконання: його стихія – сумнів, і я думаю, в багатьох буває та пора життя, коли хочеш все вирішити своїм розумом, не ймеш віри нічому, чого не витлумачить він, – і заходиш у таку пустелю буття, для якої не варто народжуватися, яка не варта праці життя. Така пора була і в житті освіченого людства в минулому віці.

Але де ж *переконання*? На це слово, як співзвучна струна, слушно вже відповідало вам серце. В серці міститься переконання; від теплоти почуття воно залежить; і тільки в союзі з цією теплотою світло розуму дає іскри і полум'я живого знання. Душа своїм почуттям проникає в найнепрозоріші глибини буття, в таємниці життя, недоступні для самого лише розуму; бо в природі, як і в душі людській, завжди залишається дещо вище пошуків нашого розуму, вище законів, за якими вона вирішує і звіряє свої вчинки. Для повного знання і переконання необхідне живе, безпосереднє огортання предмета почуттями, яке є то провісником, то керманичем для розуму на шляху його до країни, йому обітованої.

Але основне загальне почуття є *любов*. Вона є вище почуття нашої душі, головне почуття природи, врешті почуття божественне: *бо Бог є любов, а хто пробуває в любові, той пробуває в Бозі*. Отже: без любові немає повного розуміння; і можна довести, що відмінного розуму мудрець, але з холодною, нелюблячою душею, не є віщун плодоносної мудрості. *Розум звеличує, любов творить*. Істина, жива мудрість розуму утверджується на *любові*!

Звідси відкривається значення філософії: це *любов до мудрості*! Тому вона була настільки ж загальною, повсюдною, багатомислительною і різноманітною, як сама любов. Подібно до любові, вона то звеличувалась до релігійного благоговіння, то

викривлювалась і падала до гріховного матеріалізму; була шанована, щаслива і зносила біди та гоніння; була беззвітним спогляданням розуму, виключним почуттям серця, холодним розрахунком розумування і потіхою для загалу. Так само, як любов, вона була світлим генієм істини і добра і похмурим демоном зла і спокуси; простиралась на все життя, на все знання й усамітнювалась у тісну храмину особливої науки. Кого люди не називали *філософом*? Про що не говорять вони *«люблю»*?

Але що є наука філософія? Який предмет її?

Що філософія може бути наукою, тому доказом безліч *курсів філософії*. Кожний з них визначає її по-своєму; всі визначення ці різні; та проте всі вони пасують їй, усі їй до лиця, як вбрання красуні. Але, зізнаюсь, я не можу досі з цього вбрання вибрати жодного відповідного; я скажу вам, як сам думаю: що найкраще вбрання для неї є прекрасне ім'я її, дане Піфагором: любов до мудрості. Я не зумію і відмовляюсь говорити про неї, як про особливу, осібну від інших наук. Вона – як любов до мудрості – уявляється мені особливим поглядом на предмети, який огортає особливе існування їх і разом з тим проникає в їхнє внутрішнє значення та єдність. Таким чином, вона може бути в кожній розумній людині, утворюючи її спосіб думання і напрямок до повноти і гармонії знань, чим і відрізняється *«любомудріє»* від звичайного *«любознання»*. Таким чином філософія може бути в кожному витворі розуму; може входити в поезію, поширюватися на життя.

Але переважно передусім філософом називається той, хто зміг найголовніші сфери знання звести до єдиного, загального начала, і з нього розвивати знання в стрункій системі. Такої людини спосіб думання і погляд на предмети називається переважно *філософією* його імені. Ці *загальні начала, головні умопокладання* складають відмінність, гордість і разом з тим недолік різних систем *філософії*, причину їх тимчасового розливу, звеличення і наступного потім скорочення, занепаду. Бо ці *загальні начала*, на яких філософи ґрунтували свої системи, були і значні, і справедливі, і достатні для того, щоб розвинути з себе відоме, обмежене коло знання. Але систематики в більшості своїй стверджували ці загальні начала в своєму власному, окремому розумі; і коли, надаючи котромусь із них надмірного значення, намагались наповнювати ними всю безмежну безодню знання, то воно виявлялось недостатнім і надто *приватним*, скоро вихолощувалось і поступалось місцем новому джерелу, що

виливає з себе нову *систему*, яка, в свою чергу, зросивши і освіживши на якийсь час поле нашого знання, скорочувалася в тісні береги і впадала в море *філософії історичних систем*.

Таким чином змінюється головний спосіб думок, головний погляд у світ знання, чи, що однаково: змінюється філософія.

Що стосується різних наук чи приватних галузей знання, то і в них один загальний погляд повинен поширюватися до найдрібніших деталей. Подібно до того, як життя якогось тіла, складова сутність його і головне начало, яке поширюється до найдрібніших його частин. За теперішніх успіхів розуму стали вимагати, щоб наука була системою, тобто представленням усіх частин свого предмета в стрункій єдності і цілісності. Тому філософія повинна складати вже не окремий вступ чи висновки в будь-якій науці, але вся наука мусить бути філософічна, від своїх головних і загальних положень до найконкретніших досліджень; тоді тільки вона й може стати системою, скластися як наука...

Для повноти знання потрібно кожний предмет пізнавати в повноті буття його чи в цільній сукупності його існування дійсного, явленого, і буття можливого, мисленого; слід пізнавати його, як воно є – так, як явище, явлене нам, і разом з тим – як думка, яка ним виявляється; як окрема особлива істота і водночас – як член цілого, єдиного загального буття. І цей саме погляд на предмети живий, повний, узгоджувальний, є, власне, – філософічний погляд, який і утворює філософію.

Тому предметом філософії, може бути будь-який предмет, який підлягає нашому пізнанню, до найменших своїх деталей. Але з огляду на тимчасові потреби життя, на особливі схильності умів, дивлячись по тому, в чому покладена мудрість, цей погляд міг зупинятися, зосереджуватися переважно на деяких предметах, на виключних питаннях міг вдаватися в крайнощі інших вищесказаних способів пізнання, які він (як свої стихії) повинен узгоджувати в собі. Через це назву філософії переймали на себе різні науки: богослов'я, психологія, логіка, математика, метафізика, фізика (яку й тепер англійці називають натуральною філософією); а в наш час найголовніш її питання пов'язані з наукою *історією*. Від того філософія була *схоластизмом, формалізмом, матеріалізмом, критицизмом, містицизмом* і т.ін.; і, нарешті, вона набуває характеру історичного. Інколи зверталась філософія до практичного життя, будучи *стойцизмом, епікуреїзмом* і т. ін. Інколи вона, переходячи в

поезію, спрямовувалась на предмети фантастичні, химерні, якими є, наприклад, пророчення долі людей за плином світил, виклик безтілесних духів і померлих, пошук філософського каменю; але всьому цьому вірили, в цьому вбачали *мудрість* великі люди, цілі народи протягом декількох віків; і філософія жила тоді в астрології, магії, алхімії...

А наскільки багатозначною, розмаїтою є філософія! Однак зауважте, що вона спрямовувалась завжди на предмети, в яких намірялися віднаходити джерело *мудрості*, завжди мала вплив на долю наук і залишала повчальні уроки нащадкам, хоча часто *негативні* своїми невдачами і хибними поглядами, в які вона впадала або через однобічність своїх устремлінь, або через винятковість своїх предметів.

Тепер звідавши стільки ідеалів, надій, захоплень, філософія навчилась дорожити *дійсністю*, вона бажає узгодити в собі розум і серце; полюбила гармонію життя, і намагається одушевити, облаштувати все, що стає їй доступним і до чого вона *доторкається*, не кажу *близьким*, бо вона, як любов, нічого не цурається.

(Український культурологічний альманах «Хроніка», 2000. – Вип. 37–38. – С. 397–400).

КАРЛ ЯСПЕРС

ОСЬОВА ЕПОХА

...Такою віссю мала б бути епоха найбільш плідного формування буття людини, причому в формі, яка б поза всяким сумнівом охоплювала як Захід так і Азію, щоправда при цьому ми обійдемо критерій змісту віри; тоді для всіх народів мали б постати однакові рамки їх історичного розуміння самих себе. Здається, ця вісь сучасної історії проходила близько п'ятисотого року до нашої ери, вона полягає в тому духовному процесі, який мав місце в 800-200 роках до нашої ери. Саме там була найглибша цезура історії. Тоді власне і народилась сучасна людина. Назвімо цей час «осьовою епохою».

а. Характеристика осьової епохи. Саме на цей час припадає ряд надзвичайно важливих подій. В Китаї живуть Конфуцій і Лао-цзи, зароджуються всі напрямки китайської філософії, працюють Мо Ді, Чжуан-цзи, Лі-цзи і багато, багато інших. В Індії появляються «Упанішади», повчає Будда, як і в Китаї розвиваються різні філософські школи від скептицизму до софістики і нігілізму включно.

В Ірані розвиває своє вчення Заратустра, де світ постає як активна боротьба добра і зла. В Палестині pojawiaються пророки – почавши Елією, потім Ісайя та Ієремія, аж до Деутероісайї. Греція дає Гомера, філософів Парменіда, Геракліта і Платона, трагіків, а також Фукідіда і Архімеда. Все, що означають ці імена, поставало незалежно одне від одного на протязі цих кількох сторіч чи не водночас і в Китаї, і в Індії, і на Заході.

У всіх цих трьох окремих світах людина починає усвідомлювати буття як ціле, усвідомлювати себе і свої межі – і це власне і є тим, що виділяє саме цю епоху, є в ній новим. Саме там усвідомлена вся загроза світу і наше безсилля. Там ставляться запитання, що сягають основ. На краю прірви шукається рятунку і свободи. Розуміючи свою обмеженість ця епоха ставить перед собою дуже далекосяжні цілі. Людина пізнає безумовність в глибинах буття собою і засліпленості трансценденцією.

Все це було здійснене з допомогою рефлексії. Свідомість проясняється, з'являється навіть свідомість власної свідомості, мислення про мислення. Народжується духовна боротьба, pojawiaються спроби взаємопереконування, починається обмін думками, використовуються аргументи, апелюють до емоцій. Обговорюються найсуперечливіші варіанти. Дискутується, створюються школи, розщеплюється духовне, взаємозв'язане навіть в протиставленнях – все це будить неспокій і рух, як і ведуть до духовного хаосу.

В цю епоху виробились основні категорії, які побутують в мистецтві і тепер, були закладені основи світових релігій, як і дотепер формують наше людське життя. В найширшому розумінні слова були зроблені перші кроки в напрямку до універсальності.

Завдяки цьому процесу всі погляди, звичаї і ситуації, з якими до цього часу безрефлексивно згоджувались, були піддані перевірці, поставлені під знак запитання й похитані. Вир втягнув в себе все. Якщо субстанція старих часів, яку він застав, була ще живою і дійсною, то вона була через свої прояви пояснена а отже й змінена.

Закінчилася епоха міфу, яку пронизував спокій та очевидність її непорушних основ. Грецькі, індійські, китайські філософи і Будда в своїх основних переконаннях, пророки в сьому баченні Бога вже не були в межах міфу. Настала боротьба раціоналізму і здобутого раціо досвіду з міфом (*logos contra mythos*) боротьба за трансцендентність Єдиного Бога проти неіснуючих демонів, боротьба з не істинними

формами богів породжена моральним бунтом проти них. Божество було підсилене етизацією релігії. Натомість міф вилився в мову, вона стала говорити щось інше, ніж те, що було закладено в міф первинно, мова зробила з міфу метафору. В перехідній фазі, яку можна назвати міфотворчою вже в іншому розумінні, бо міф як ціле вже не існував, міфи зазнали зміни, були схоплені в новій більш глибокій перспективі. Старий міфічний світ досить легко розвалив ся, однак він залишився тлом для цілого, бо в народних масах віра все ж залишилася (в результаті чого йому потім знову вдалося відвоювати свої позиції в багатьох областях).

Всю цю зміну в людстві можна назвати одухотворенням. Слабне внутрішня неproblemатичність життя, здійснюється перехід від спокою полюсів до неспокою породженого суперечностями і антиноміями. Людина перестає бути замкнутою в собі. Вона стає певна себе, а тому відкрита для нових необмежених можливостей. Вона вже може чути і розуміти те, про що до цих пір ніхто не питав і чого ніхто не проголошував. Появляються нечувані речі. Разом з своїм світом і собою людина починає відчувати буття, але не до кінця: питання залишається без дефінітивної відповіді.

Вперше появляються філософи. Люди як індивіди відважилися покластися на самих себе. Пустельники і мандрівні мислителі в Китаї, аскети в Індії, філософи в Греції, пророки в Ізраїлі – всі вони є одним і тим же незалежно від різниць в вірі і різниць їх внутрішніх позицій. Людина змогла внутрішньо протиставити себе всьому світу. Вона відкрила в собі джерело, завдяки якому піднялась вище себе і світу.

В спекулятивному мисленні вона піднімається до самого буття, взятого без двоякості, при зникненні суб'єкта і об'єкта і збіжності всіх протиставлень. Те, що на найвищій точці підйому сприймається як віднайдення самого себе в бутті або ж як іпсію *mystica*, як злиття в одне ціле з божеством чи як перетворення в знаряддя спекулятивної думки – виражається двозначне і може ввести в оману.

Це аутентична людина, що скрита й ув'язнена в тілі, зв'язана своїми потягами, свідомо самої себе не досить ясно, це вона тужить за визволенням і спасінням, а досягнути їх на цьому світі може або піднявшись до ідеї, або ж поринувши в спокій медитацій чи абстракцій, або ж через знання про саму себе і світ як атман, або зазнавши нірвани чи гармонії дао, і нарешті – віддавшись волі Божій. Як в способі мислення так і в змісті вірувань мають місце великі

відмінності, але спільним є те, що людина сягає за межі самої себе усвідомлюючи для себе всю цілісність буття і стаючи на шлях, який, як індивід, вона мусить пройти сама. Вона нехтує в є і ми благами цього світу, живе в пустині чи в пущі, або ж у скельних гротах, щоб як пустельник відкрити творчу силу самотності і повернутись до світу як така, що знає, як мудрець і пророк. В осьову епоху появилось те, що пізніше було названо розумом і індивідуальністю. Однак дії одиниць ні в якому разі не переносяться на все ціле. Прірва між вершинами людських можливостей і масою в той час була величезною. Але все-таки те, чим стає одиниця, як ось змінює всіх. Людство як ціле здійснило скачок...

(Ясперс К. Осьова епоха. / Переклад Тарас Возняк // Незалежний культурологічний часопис «І» число 3 / лютий 1990. – Режим доступу до журналу: <http://www.ji.lviv.ua/n3texts/n3.htm>).

ІЛЬЄНКОВ Є.В.

ФІЛОСОФІЯ І МОЛОДІСТЬ

На перший погляд вони досить далекі одна від одної – молодість і філософія.

Філософія інколи уявляється молоддю в образі посипаного сивиною мудреця, який, усамітнівшись, самотійно, не поспішаючи веде розмисли щодо таємниць світобудови, про «трансцендентну єдність апперцепції» і тому подібні сюжети, що вимагають відмови від світської метушні, від її радощів і жалю.

...Сонячний ранок весняного дня набагато більше прихиляє молодь до веселої насолоди майорінням чудових фарб і звуків, надлишком сил міцних мускулів, радісним відчуттям новизни і неповторності навколишнього світу, до тремтячого очікування майбутнього, яке обіцяє бути ще більш розкішним, барвистим і радісним...

Що з того, що коли-небудь прийде вечір життя, настане присмерк осені? Тоді й настане час глибоких філософських роздумів.

...До філософії молодість йде й приходять різними шляхами. Котрогось похмурий і нерозумний викладач відштовхне від справжньої, наукової філософії – і тим підштовхне в обійми

вселенської філософії, але порожньої і дуже поганої, навіть шкідливої для здоров'я. І таке буває. Іншому вчасно – під настрій, випадково – потрапляє в руки дійсно варта уваги філософська книжка, і це може призвести до справжнього благодатного і цілительного перевороту в його свідомості, змінивши його старий, дитячий спосіб суджень про речі на новий, більш досконалий. Із філософією хочеш чи не хочеш, молодий чоловіче, а зіштовхнутися все рівно прийдеться. Нікуди від неї не дінешся. Особливо у наш час. Питання тільки про те, чи буде ця філософія справжньою, розумною, або її поганий ерзац, зовнішньо на неї схожий, але гидкий своєю начинкою.

Філософія контролює у собі певний спосіб мислення, певну логіку мислення і розкриває її для людини яка мислить. Тому із філософією не зіштовхується тільки той, хто взагалі не мислить, взагалі не думає про те, що він робить сам, а що його сусід, що роблять всі його оточуючі – і далекі і близькі люди. І якщо, ти засвоюєш той чи інший спосіб мислення, той чи інший спосіб міркувань про речі – знай, що ти (можливо навіть несподівано для себе) засвоюєш цілковито визначену філософію. Або хорошу, або погану. А тому краще знати, що саме ти коштаєш, щоб потім сильно не пожаліти. Адже бліда поганка буває дуже схожа на шампінйон. Із філософією така ж сама справа...

Молодості властивий безхмарний оптимізм. І це дуже добре. Але все-таки краще, якщо цей оптимізм не бездумний. Адже бездумний оптимізм – в житті опора не тривка. Найчастіше його вистачає ненадовго – до першої серйозної життєвої невдачі, до першої біди, хоча й невеликої. І ось учорашній оптиміст стає похмурим нитиком – песимістом, якого вже ніщо не радує і ніщо не веселить, не дивлячись на його паспортну молодість, здоровий шлунок і міцні зуби... Фігура – трагікомічна. Такий собі замолоду розчарований у житті – «пізнавший глибини життя» – доморощений Шопенгауер... Розлетівся назустріч всім вітрам і радощам, не дивлячись під ноги, і спотикнувся за перший, що трапився буличник. Очікував законних задоволень, наївно вважаючи, що планета наша для його щастя вже повністю облаштована, – і отримав синець чи гулю на лобі, ще добре, що не переламав ноги. І зростає на цій гулі, як на фундаменті, цілісний світогляд, де все намальовано вже не сірим по сірому, а суцільним чорним по ще чорнішому. І синець, буває, зійде, а «світогляд», «нажитий ціною страждань», залишається і плодоносить...

Злий жарт може зіграти з людиною оптимізм, коли він бездумний. І стає тоді молодість легкою здобиччю для філософії... Таких філософій виготовлено дуже багато, різноманітних – на будь-який смак... І краще все-таки не чекати, доки яка-небудь із таких філософій, вибравши момент, по-хижацьки вчепиться своїми кігтями у твою засмучену невдачами голову, прикидаючись для початку доброю розрадою. Більш розумно попідклубатися про те, щоб вчасно... по-серйозному подружитися зі справжньою, хорошою філософією.

...Мова ж, звичайно, йде не про те, щоб терміново засаджувати молодість за філософією, перетворивши її в обов'язковий предмет для вивчення, не про те, щоб вмовити молодь занедбати всі інші справи і потонути в її безодні. Зовсім ні. Окрім всього іншого, філософія давно встановила таку істину: реальне життя з його радощами і горем, все-таки більш важливе будь-якої філософської теорії.

Однак філософія, і при цьому найбільш серйозна і глибока, цілковито може знайти собі місце в ряду природних радощів реального життя і стати такою ж нездоланною потребою для розуму, якою є спорт, фізична культура для молодого, повного сил тіла. Духовною потребою, яка у молодості ще часто знаходить собі хибний шлях, несправжній спосіб задоволення. Це – та сама потреба чимось зайняти розум, яка нерідко витрачається даремно у вільний від інших занять час...

Потреба задіяти розум, потреба думати, мислити, розуміти те, що бачиш... Навряд чи прийдеться доводити, що розум не розкіш, а гігієна. Гігієна духовного здоров'я, яка так само необхідна для життя, як і фізичне здоров'я.

Якщо не мати духовного здоров'я, то у наші дні легко захлинутися і втопитися у тому стрімкому потоці інформації, яка щоденно і щогодини навалюється на людину з усіх сторін. Тим більше, що цей потік несе із собою не тільки зовсім доброякісну їжу. Так що турбота про духовне здоров'я має і прямий соціальний, життєво важливий для кожної людини смисл.

Кожен, звичайно, і без всякої філософії розуміє, що розумним бути набагато краще, ніж дурнем. Але далеко не кожна, навіть дуже освічена людина розуміє, що розум, вміння мислити, здатність вміло думати – не вроджені властивості, не дар природи, а таке вміння, яке кожна людина може і повинна виховати у самій собі, і що дарма воно не дається.

...Розумна людина – це людина, яка вміє думати, мислити, самотійно судити про речі, про людей, про події, про факти. Саме судити – точки зору найвищих норм і критеріїв людської духовної культури. Проявляти силу «судження», як називав колись цю здатність Іммануїл Кант.

Цьому начебто суперечить загальновідомий факт: ми часто зустрічаємо досить розумних людей, які не отримали не тільки вищої, але й середньої освіти. Також не рідкістю у всі часи, зокрема і наш час, був і ще залишається «вчений дурень». Персонаж, кожному знайомий. Очевидним є й те, що «багато знати» – не зовсім одне і те ж, що «вміти мислити». Багатознайство розуму не навчає», – попереджав ще на зорі філософії Геракліт темний із древньогрецького міста Ефеса. І був, звичайно, абсолютно правим.

Правда, він сказав ще й інше: «Багато знати повинні мудрі мужі» і що без справжніх знань немає і не може бути мудрості.

«Розум» («мудрість») – це не знання саме по собі, не сукупність повідомлень, що закладаються освітою у пам'ять, не інформація і не сукупність правил поєднання слів зі словами, термінів із термінами. Це – вміння правильно розпоряджатися словами, вміння співвідносити ці знання з фактами і подіями реального життя, об'єктивної реальності, і головне – самотійно ці знання добувати, поповнювати – так споконвічно визначає «розум» будь-яка дійсно розумна філософія. І обов'язково веде до утворення розуму, мислення. У перегонах з простого заучування відомостей найбільш розумна людина не може змагатися із глупою і недосконалою електронно-обчислювальною машиною. Однак саме у цьому – її перевага над нею – перевага наявності розуму.

...Отже, що таке розум, мислення, інтелект? Що потрібно розуміти під цими словами? Звідки вони беруться?

...Будемо виходити із того, що розум – це факт. Проте такого твердження ніхто, очевидно, не заперечуватиме. В житті ми без труднощів розрізняємо розумну людину від дурня і робимо це на основі простого життєвого досвіду, на основі достатньо очевидних фактів. Від таких фактів і будемо відштовхуватися. Ми рідко тут помиляємось, але якщо й помиляємось, то як правило, ненадовго. Навіть дурень дурня бачить здалеку. Навіть у такому випадку, якщо він сам себе таким не вважає.

Однак розуміти факт – нехай самий очевидний – справа більш ніж складна, і тут ми одразу ж вступаємо на ґрунт філософії, на ґрунт науки про розум, про мислення.

Послухаємо, що говорить з цього приводу один філософ, який спробував дати собі чесний і тверезий звіт про те, що сам – як і всі люди – розумів і розуміє під цим зазвичай беззвітно вживаним словом – «розум». Відповісти на питання, що таке розум, найлегше, мабуть, порівнявши факт беззаперечної наявності розуму із таким же беззаперечним фактом його відсутності. Так цей філософ і зробив. І отримав загально, нехай і попередньо приблизне, але зате повністю беззаперечне визначення.

Розумна людина – на відміну від дурня – навіть при невеликому запасі знань, що були набуті у школі, вміє застосовувати цей запас для вирішення питань, які постають у житті перед кожним із них щохвилини і повсякчасно. Нехай навіть ці питання нескладні. І навпаки, глупа людина навіть при величезному запасі знань, що зберігаються у його пам'яті, раз у раз осоромлюється у самих нескладних життєвих ситуаціях, коли вимагається самостійне, раніше (тобто апріорі) не передбачуване, не продиктоване рішення.

Досить загально, але достатньо беззаперечно. Є заперечення? Якщо ні – підемо далі за цим філософом.

Отже, розум – вміння співвідносити деякі загальні, засвоєні в процесі освіти, нехай самої елементарної, нехай найвищої, «істини» із обставинами, що фактично утворюються у житті, а тому є кожен раз неповторними і кожен раз не передбачуваними.

Висловлюючись високим філософським стилем, вміння «опосередкувати загальне з одиничним, з індивідуальним, особливим». Вміння визначати, чи підходить даний неповторний випадок під задане тобі культурою «правило» чи не підходить? Чи відноситься до даного випадку все те, що відомо тобі із твого власного досвіду, із школи, із науки, зі слів інших людей, чи не відноситься? Або, можливо, ти зіштовхнувся тут із таким випадком, де виявляється недостатнім все те, що ти знаєш, де не можна повторювати вже відоме, а змушений сам ламати голову, намагатись сам зрозуміти?

Така, ситуація, яка дозволяє достатньо строго констатувати наявність чи відсутність власного розуму. Або просто розуму, адже розум буває тільки власним – чужим розумом вік не проживеш, обов'язково рано чи пізно потрапиш в умови такого «експерименту», який і виявить – є в тебе розум чи його немає.

Звідси витікає наступний висновок: розум можна визначати як здатність здійснювати судження про одиничний факт з вершини засвоєної тобою загальної культури. Саме собою зрозуміло: чим вища культура (запас засвоєних тобою знань, загальних істин), тим краще, тим більше простору для виявлення розуму. Але коли немає здатності (вміння) самостійно співвідносити цей запас з індивідуально неповторною ситуацією – розуму немає взагалі. Є його відсутність – глупота. Навіть при величезному запасі знань.

Розум тому і резонно визначити як здатність мати судження. І цю здатність неможливо вкласти у голову в готовому вигляді – у вигляді строгого правила, у вигляді алгоритму, бо це було б «правило застосування всіх можливих правил», і при цьому «до всіх можливих одиничних випадків».

А таке не пощастило сформулювати ще нікому, і є всі підстави вважати, що й ніколи не пощастить, бо ця витівка нездійсненна згідно її природи. За це, до речі, ручається і сучасна математична логіка, яка довела, що у самій такій витівці схована немаюча розв'язку суперечність. Таке ж, як в понятті «нормальної множини всіх нормальних множин», або в «каталозі всіх каталогів». Чи повинен каталог каталогів включати у свій реєстр і сам себе? Якщо ні – він не може претендувати на повний перелік всіх, – одного в ньому не вистачатиме. Якщо так – то ще гірше: він змушений буде включати сам себе (тобто один із багатьох) в самого себе як частину всіх каталогів, і саме заради того, щоб цю частину подати як вичерпний перелік всіх частин...

Те ж саме й тут. Правило застосування всіх можливих правил до всіх можливих випадків їх застосування зобов'язане мати на увазі і само себе. А чи можна його застосувати до самого себе?

Елементарна логіка, що формулює саме такі – жорсткі – правила мислення, категорично відкидає саму можливість подібного правила, інакше виявляються «невірними» всі її інші правила, у відповідності з якими вона зобов'язує всіх (і себе у тому числі) мислити. Адже у самому понятті «відношення до самого себе» ховається парадокс, протиріччя, антиномія. Не може бути такого безглузлого «відношення» – відношення може бути до іншого.

Іммануїл Кант (це він – автор наведених розмислів) і робить висновок: здатність до судження, як вміння застосовувати правила, неможливо задати у вигляді чергового правила і навіть у вигляді їх системи, скільки завгодно широкої. Висновок абсолютно досконалий з точки зору сучасної математичної логіки.

А розумна людина, наділена здатністю до судження – на кожному кроці робить саме це – їй вдається «правильно» (тобто відповідно до якогось таємного правила) застосовувати будь-яке окреме «правило».

Факт (з точки зору строгої логіки) абсолютно неможливий. Проте – факт, відсутність якого є глупота.

«Недолік здатності до судження є, власне, те, що називається глупотою; проти такого недоліку немає ліків». Золоті слова.

Будь-який, навіть «тупий і обмежений розум, – продовжує Кант, – ... зможе, однак, за допомогою навчання досягнути навіть вченості...»

Значить, розум – хоча б тупий і обмежений, потрібно мати, по Канту, до, поза і незалежно від всякого навчання, від всякої освіти, і цей недолік не може бути відшкодований ніякою школою, так як школа може тільки донести до обмеженого розсудку, добути чужим розумінням, правила і вдовбати їх у нього, але здатність правильного користування ними повинна належати самому вихованцю, і у випадку нестачі цього природного дару ніякі правила, які були б приписані йому з цією метою, не застрахують його від їх помилкового застосування».

У цих словах справедливо, мабуть, все, за виключенням, можливо, однієї деталі – підкреслених нами двох слів з приводу того, що це – «природний дар». Але Кант і сам сумнівався в їх справедливості... Природа подарувала їй (людині) тільки природні передумови виникнення розуму, але ніяк ще не сам розум. Вона подарувала їй мозок, але не подарувала здатність використати цей мозок у якості органу мислення, органа специфічно людської психіки – інтелекту, уяви, свідомості волі, самосвідомості. І людина зобов'язана їх наявністю виключно собі, своїй власній праці, своїй власній діяльності, своїй історії.

Ці дивовижні, не властиві ніякій тварині, психічні функції не тільки «тренуються» у суспільстві (як вважав Кант), і розвиваються впритул до найвищих рівнів такого розвитку – до фази особистості, до фази таланту.

А чи досягає той чи інший індивідуум того чи другого рівня розвитку цих здібностей – це вже залежить дійсно від мільярдів взаємно перехрещених і координуючих один одного чинників і «враховуючих» впливів. Але – і у цьому радикальна відмінність марксистської концепції від концепції Гельвеція – ці «випадковості»,

завдяки співпаданню яких один індивід виростає розумним, а інший – тугодумом, тільки на перший погляд являють собою картину чистого хаосу. Якщо придивитись до сукупності руху цих «випадкових обставин» уважніше, то такий рух виявляє деякі тенденції, деякі спільні течії, які примушують ці «випадковості» досить нерівномірно об'єднуватися у межах відомих соціальних зон. В одних зонах соціального організму утворюються більш сприятливі для розвитку людини «співпадання випадкових обставин», а в інші зони «стікаються» значно менш сприятливі обставини.

При цьому не потрібно думати, що найбільш сприятливі для розвитку розуму умови концентруються там же, де і матеріальні блага... Що стосується умов отримання освіти, то у забезпечених сім'ях і верствах суспільства, вони, зрозуміло, більш сприятливі. Не так просто складаються справи з умовами виникнення розуму і таланту. Вони, як правило утворюються у тих верствах суспільства, які більш сильно і більш гостро відчувають тиск історично дозрілих потреб розвитку, тиск суперечностей цього розвитку, який і примушує їх думати, вести розмисли, «ламати голову» більш напружено, ніж людей багатих і «благополучних».

«Випадковість народження» одразу ж – із перших днів життя – визначає, впливу яких саме «випадкових» обставин буде головним чином піддаватися народжений для духовного життя індивід, які саме «випадковості» будуть співпадати у зоні його виховання, які саме в ній будуть домінуючими, стануть визначальними.

Сила необхідності, що примушує «випадковості виховання» співпадати досить нерівномірно і у одних верствах суспільства концентрує випадковості більш сприятливі, а в інших – менш сприятливі для розвитку і розквіту розуму, – це могутня соціальна сила суспільного поділу праці.

Загальна сукупна необхідність і тут, як і всюди, діє і виявляє свою верховну владу саме через рух «випадковостей», які на перший погляд здаються цілком хаотичними, позбавленими якої б небудь загальної закономірності. Однак поступово через цей хаотичний рух «випадкових обставин» явно вимальовуються контури класової структури суспільства з його своєрідним поділом праці між людьми і з відповідним розподілом здібностей між ними. Здатності розподіляються у підсумку саме так і у таких пропорціях, яких вимагає система розподілу суспільної праці, що склалася історично.

Саме тому кожна система розподілу суспільної праці завжди і створює, і формує відповідну своїм потребам систему виховання, систему освіти, яка й виробляє у загальному і цілому саме таких людей, які потрібні саме цьому суспільству, і саме у таких пропорціях, які встановлюються у процесі сукупного виробництва.

Зрозуміло, що більш-менш узгоджене функціонування виробництва речей... і виробництва людей (тобто сфери виховання і освіти) завжди досягається не відразу й не автоматично. Ці сфери виробництва лише поступово «притираються» одна до другої, і між їх жорнами перемелюються багато життів і долі окремих індивідів.

Але коли, рано чи пізно, система суспільного виробництва потрапляє у кризове становище, що загрожує крахом даного суспільного ладу – визріває революційна ситуація, – то це обов'язково проявляється також і у гострому розладі між системою виховання і життям. Узгодженість між ними порушується, виховання і життя починають «суперечити» одне другому, зіштовхуватися у найгостріших конфліктах, – і завжди найбільш болісно відчуває це молодь...

Саме таку кризову епоху переживає нині світ... Скільки пишуть на Заході про кризу школи, про кризу всієї системи виховання і освіти! Яких тільки рецептів порятунку не пропонують! Впритул до закликів взагалі розвалити школу, впритул до анархістського гасла: «Рятуйся, хто може!» – зверненого до дезорієнтованої такою ситуацією молоді.

А жорна життя і виховання продовжують крутитися зі скрипом, скреготом і гуркотом, ламаючи молоді життя, калічаючи долі, владно примушуючи молодь думати, вести розмисли і шукати вихід із трагічної ситуації.

...Розум, інтелект, взагалі формуються тільки в процесі індивідуального засвоєння культури мислення, яка створена працею всіх попередніх людських поколінь. Розум, власне кажучи, і є не що інакше як така культура, мислення, що, історично розвиваючись, перетворюється завдяки освіті в особисте надбання, у приватну власність індивіда. Нічого іншого у складі «розуму» немає.

Тому першою умовою виховання розуму є відкритий – для кожного – доступ до всіх скарбниць духовної культури. Для всіх і кожного, а не тільки для обраних щасливців, як це було при рабовласницькому ладі, і при станово-феодальних порядках, і при капіталізмі.

...Та й цим багатством потрібно дійсно оволодіти, тобто навчитися користуватись ним так, щоб воно росло, а не тануло, не іржавіло у підвалинах пам'яті, на полицях бібліотек, в залах музеїв, у той час як формальний власник відтанцьовує (витанцьовує) твіст чи п'є портвейн...

А таке трапляється, на жаль, нерідко.

Чому?

На це питання ми постараємося відповісти пізніше... А поки що тільки зауважимо, що у наших умовах... справа частіше всього гальмується відсутністю особистої потреби розширення духовного багажу – нашим невмінням таку потребу прищепити кожній молодій людині і зробити її первинною, домінуючою, як говорять психологи, потребою особистості, її основним життєвим інтересом.

Якщо таке завдання ми зможемо виконати – розумними стануть всі.

Правда, декому така перспектива здається утопічною. Всіх і кожного розумним не зробиш, як не старайся. Однак, мовляв, одні від природи наділені здібністю (і потребою) оволодіння тим багатством, яке нагромадило людство, а інші – також від природи – приречені на існування у якості «бездарних репродуктивів».

(*Э.В. Ильенков Философия и молодость // Философия и культура. – М. : Политиздат, 1991. С. 18 – 30.*)

КОНФУЦІЙ

ВЕЛИКЕ ВЧЕННЯ

1. Канонічна частина Конфуція

(1.) Шлях великого вчення полягає у проясненні ясної благодаті, спорідненні з народом, утвердженні у досконалому добрі.

(2). За знанням (того, як) утвердитися (в досконалому добрі), йде (духовне) укріплення, за укріпленням іде здатність до спокою, за спокоєм іде здатність до упокорення, за упокоренням іде здатність до міркувань, за міркуваннями іде здатність утверджуватися (в досконалому добрі).

(3). Речі мають коріння й верхівку. Справи мають кінець і початок. Якщо знаєш, що раніше а що пізніше, то наближаєшся до Шляху.

(4). У давнину ті, що бажали прояснити ясну благодать у Піднебесній, спершу впорядковували свою державу; ті, що бажали

впорядкувати свою державу, спершу доводили до ладу свою сім'ю; ті, що бажали довести до ладу свою сім'ю, спершу вдосконалювали свою особу; ті, що бажали вдосконалити свою особу, спершу виправляли своє серце; ті, що бажали виправити своє серце, спершу робили відвертими свої помисли; ті, що бажали зробити відвертими свої помисли, спершу доводили до завершення своє знання. Доведення знання до завершення полягає у вивірянні речей.

(5). За вивіреністю речей іде довершеність знання; за довершеністю знання йде відвертість помислів; за відвертістю помислів іде виправленість серця; за виправленістю серця йде вдосконаленість особи; за вдосконаленістю особи йде влагодженість сім'ї; за влагодженістю сім'ї йде впорядкованість держави; за впорядкованістю держави йде врівноваженість Піднебесної.

(6). Для всіх і кожного – від сина Неба й до простолюдина – вдосконалення своєї особи є корінням.

(7). Неможливо, щоб за неладу у корінні верхівка була в порядку. Не бувало, щоб за виснаження квітучого проквітало виснажуване.

2. Коментуючи частина Конфуція

[3.3.] «Канон віршів» каже: «Глибоким був володар Веня. О, як, неперервно промінячись благодаттю, він міг шанобливо спинитися». Як правитель він спинявся на гуманності, як підданий спинявся на шанобливості, як син зупинявся на відданості батькам, як батько спинявся на чадолюб'ї, у спілкуванні зі співвітчизниками спинявся на благонадійності.

[3.4.] «Канон віршів» каже: «Глянь на протоки річки Ці. Зелений бамбук у них пишно зростає. Є витончений шляхетний чоловік. Наче різьблений, наче шліфований, наче огранений, наче полірований. Суворий і неприступний, величний і славний. Є витончений шляхетний чоловік. Він ніколи не може бути забутий». «Наче різьблений, наче шліфований» означає простування шляхом учення. «Наче огранений, наче полірований» означає самовдосконалення. «Суворий і неприступний» означає обережну обачливість. «Величний і славний» означає поважний вигляд. «Є витончений шляхетний чоловік. Він ніколи не може бути забутий» означає простування шляхом цілковитої благодаті й досконалого добра, що не може бути забуте народом.

[3.5.] «Канон віршів» каже: «О! попередні правителі незабутні». Шляхетний чоловік шанує шановане ними і споріднюється зі спорідненим їм. Маленька людина радіє з їх радощів і користується їхньою користю. Тому й після відходу зі світу вони незабутні...

[6.1.] Те, що називається «зробити щирими свої помисли», означає недопущення самообману. Наче ненависть до гидкого смороду, наче любов до чарівної краси. Це називається самозадовільнянням. Тому шляхетному чоловікові слід бути пильним наодинці з собою.

[6.2.] Маленька людина, перебуваючи у неробстві й чинячи лихе, доходить до чого-завгодно. Побачивши шляхетного чоловіка, вона, знічена, приховує свою недоброту і видається доброю. Коли інші люди дивляться на неї, вона наче сама бачить своє нутро. Так що за користь з подібної показухи? Про це мовлено: щирості всередині відповідає тілесна форма ззовні. Тому шляхетному чоловікові слід бути пильним наодинці з собою.

[6.4.] Багатство прикрашає дім, благодать прикрашає людину. Коли серце широке, тіло – кріпке. Тому шляхетному чоловікові слід зробити щирими свої помисли...

[7.1.] Мовлено: вдосконалення своєї особи полягає у виправленні свого серця. Це означає: якщо особа розсерджена й розгнівана, для неї недосяжне виправлення. Якщо настрашена і залякана, для неї недосяжне виправлення. Якщо зваблена й рада, для неї недосяжне виправлення. Якщо засмучена й опечалена, для неї недосяжне виправлення.

[7.2.] Без участі серця дивишся – і не бачиш, слухаєш – і не чуєш, їси – і не чуєш смаку. Про це мовлено: вдосконалення своєї особи полягає у виправленні свого серця...

[8.1.] Мовлено: доведення до ладу своєї сім'ї полягає у вдосконаленні своєї особи. Це означає: людина у покровенстві й любові односторонньо пристрасна, у зневазі й ненависті односторонньо пристрасна, у благоговінні й повазі односторонньо пристрасна, у смуткові і жалю односторонньо пристрасна, у зверхності й лінощах односторонньо пристрасна. Тому мало у Піднебесній таких, хто, люблячи, визнає погане в улюбленому, і ненавидячи, визнає гарне в ненависному.

[8.2.] Тому у приказці сказано: «Серед людей немає таких, що визнавали б вади своїх дітей і щедрість своїх сходів».

[8.3.] Про це мовлено: якщо власна особа не вдосконалена, неможливо довести до ладу свою сім'ю...

[9.1.] Мовлено: перш ніж впорядкувати державу, слід довести до ладу власну сім'ю. Це означає: не існує таких, хто, не вміючи навчити власну сім'ю, був би здатен навчити інших людей. Тому шляхетний чоловік, не покидаючи своєї сім'ї, здійснює навчання в державі. Відданість батькам – це те, чим служать правителю. Братська любов – це те, чим служать старшим. Чадолуб'я – це те, чим керують масами.

[9.3.] Одна сім'я гуманна – і в цілій державі процвітає гуманність. Одна сім'я поступлива – і в цілій державі процвітає поступливість. Одна людина пожадлива і злочинна – і в цілій державі коїться розбрат. Така тут внутрішня пружина. Про це мовлено: одне слово псує справу, одна людина зміцнює країну.

[9.4.] Яо і Шунь керували Піднебесною за допомогою гуманності, і народ скорявся цьому. Цзе і Чжоу-сінь керували Піднебесною за допомогою жорстокості, і народ скорявся цьому. Але їх накази суперечили тому, що вони любили, і народ не скорився їм. Ось чому шляхетний чоловік вимагає від інших лише того, чим володіє сам, і засуджує в інших лиш те, чого сам позбавлений. Ще не бувало, щоб той, хто не має в собі цієї взаємності, був здатен передати її іншим людям.

[9.5.) Тому впорядкування держави полягає у доведенні до ладу своєї сім'ї.

[9.6.] «Канон віршів» каже: «Персикове дерево молоде й прекрасне. Його листя пишне й густе. Це дівчина входить до чоловіка в дім. Бути їй у згоді з його домашніми у своїй новій родині». Спершу треба бути у злагоді з домашніми, а тоді вже навчати людей у державі.

[9.7.) «Канон віршів» каже: «У злагоді зі старшими братами, у злагоді з молодшими братами». Спершу треба бути у злагоді зі старшими й молодшими братами, а тоді вже навчати людей у державі.

[9.8.] «Канон віршів» каже: «Вид його бездоганний. Понаправляв він держави всіх чотирьох країн світу». З гідного бути прикладом батька й сина, старшого і молодшого брата народ бере приклад.

[9.9.] Про це мовлено: впорядкування держави полягає у доведенні до ладу своєї сім'ї...

[10.1.] Мовлено: врівноваження Піднебесної полягає в упорядкуванні своєї держави. Це означає: коли верхи належно ставляться до старих, у народі процвітає відданість батькам. Коли верхи належно ставляться до старших, у народі процвітає братська любов. Коли верхи жаліють сиріт, народ не відвертається від них. Тому у шляхетного чоловіка є точно виміряний Шлях.

[10.2.] Те, що ненависне верхам, не можна використовувати у керівництві низами; те, що ненависне низам, не можна використовувати у слугуванні верхам; те, що ненависно в попередньому, не можна використовувати у здійсненні подальшого; то, що ненависне у подальшому, не можна використовувати у слідуванні попередньому; те, що ненависне в правому, не можна використовувати в обходженні з лівим; те, що ненависне в лівому, не можна використовувати в обходженні з правим, – усе це називається точно виміряним Шляхом.

[10.3.] «Канон віршів» каже: «О, шляхетний чоловік, що несе радість, – батько й мати народу». Любити те, що любить народ, ненавидіти те, що він ненавидить, – це називається бути батьком і матір'ю народу.

[10.4.] «Канон віршів» каже: «Неприступні ті Південні гори. Круті їхні скелясті схили. Достославний наставник Інъ – весь народ поглядає на тебе». Володареві держави не можна не бути пильним. Якщо він відступиться вбік, Піднебесна скарає його!

[10.5.] «Канон віршів» каже: «Династія Інъ, ще не втративши своїх підданих, була здатна відповідати Верховному владиці. Слід вбачати застереження в долі Інъ. Не легке величне призначення». Сказане означає, що, коли здобудеш підтримку мас, здобудеш державу, а коли втрапиш підтримку мас, втрапиш і державу.

[10.6.] Тому шляхетний чоловік передусім пильно ставиться до своєї благодаті. Володіючи благодаттю, володієш людьми. Володіючи людьми, володієш ґрунтом. Володіючи ґрунтом, володієш багатством. Володіючи багатством, володієш його застосуванням.

[10.7.] Благодать – корінь, багатство – верхівка.

[10.8.] Якщо корінь вважається другорядним, а верхівка – першорядною, то, змагаючись із народом, верхи чинять загарбання.

[10.9.] Тому, коли багатства скупчуються у правителя, народ розходиться від нього, а коли багатства розходяться серед народу, він скупчується довкола правителя.

[10.10.] Тому негідно випущене слово так само негідно повертається, а негідно набуті цінності так само негідно розходяться.

[10.11.] В «Указі Кан-шу» сказано: «Призначеність не лишається сталою». Це означає, що коли будеш добрий, здобудеш її, а будеш недобрий – втрапиш.

[10.12.] У «Чуських писаннях» сказано: «У державі Чу нема такого, що вважалося б скарбом, – лише добро там вважають скарбом».

[10.13.] Дядько Фан казав: «У людини, позбавленої вітчизни, нема такого, що вважалося б скарбом, – гуманність і спорідненість вона вважає скарбом».

[10.14.] У «Циньській клятві» сказано: «Якщо певний підданий буде прямий і чесний, хоч і не наділений іншими талантами, але сердечне відкритий до них і мовби сам сповнений ними, прихильний до талантів інших людей, як до власних, щиро залюблений у людську даровитість та досконаломудрість і здатний переповнитися цим не лише на словах, а й насправді, то він зуміє оберігати моїх дітей, онуків і простий народ. О, скільки тут користі! Якщо ж він відчуватиме ревності й заздрощі до талантів інших людей і через це ненавидітиме їх, протидіятиме даровитості й досконаломудрості в людях, аби не дати їм ходу, нездатен переповнитися цим насправді, то він не зуміє оберегти моїх дітей, онуків і простий народ. Як же це не назвати небезпекою!»

[10.15.] Лише гуманна людина може прогнати й вислати такого підданого, відправити його до варварів чотирьох країн світу і не дозволити перебувати разом з собою у Серединних державах. Про це мовиться, що лише гуманна людина здатна любити й ненавидіти людей.

[10.16.] Бачити поважне, але не бути здатним висунути його чи висунути, але не бути здатним надати йому першість – це рокованість. Бачити лихе, але не бути здатним усунути його чи усунути, але не бути здатним видалити – це проступок.

[10.17.] Любити ненависне людям і ненавидіти любе їм – це називається перетрушуванням людської природи. Подібну особу неодмінно спіткає біда.

[10.18.] Таким чином у шляхетного чоловіка є великий Шлях. Треба бути вірним і благонадійним, щоб здобути його, й пихатим і зарозумілим, щоб втратити.

[10.19.] Породження багатств теж має великий Шлях. Якщо тих, що породжують багатства, багато, а тих, що споживають їх, мало, якщо виробляються вони швидко, а застосовуються поволі, то багатств завжди вдосталь.

[10.20.] Гуманний за рахунок багатств розвиває свою особу, негуманний за рахунок своєї особи розвиває багатства.

[10.21.] Ще не бувало, щоб при любові верхів до гуманності низи не любили належної справедливості. Ще не бувало, щоб при любові до

належної справедливості їх справи не завершувались. І при цьому ще не бувало, щоб багатства у сховищах і коморах не були їхніми.

[10.22.] Мудрець Сянь-старший казав: «Ті, що утримують коней і колісниці, не займаються курми й поросятами. Сім'ї, що здійснюють обряд розколювання льоду, не тримають корів та овець. Сім'ї, що виставляють сотню бойових колісниць, не тримають підданих-митарів. Аніж мати підданих-митарів, краще мати підданих-грабіжників». Про те сказано, що для держави корисна не користь, а належна справедливість.

[10.23.] Главі держави чи сім'ї, що прагне до багатства та його застосування, слід спиратися на маленьких людей, бо вони вправні в цьому. Але коли вплив маленьких людей поширюється на державу або сім'ю, лиха й знегоди настають разом.

(Конфуцій Велике вчення. З китайської переклали А. Кобзєв та Г. Хорошилов. [Електронний ресурс] – Режим доступу: daolao.ru/Confucius/Da_xue/da_xue_ukr.htm)

АРИСТОТЕЛЬ

МЕТАФІЗИКА

Книга четверта Розділ перший

Метафізика – наука, що досліджує власне суще, а також те, що притаманне йому само по собі. Ця наука не тотожна жодній з так званих конкретних наук, бо жодна з інших наук не досліджує загальну природу власне сущого, а всі вони, виділяючи собі якусь частину його, досліджують те, що властиве цій частині, як, наприклад, науки математичні. А оскільки ми шукаємо основи і вищі причини, то зрозуміло, що вони повинні бути основами і причинами чогось самосущого. Якщо ж ті, хто шукав елементи речей, шукали і ці основи, то шукані ними елементи повинні бути елементами не сущого як чогось минушого, а власне сущого. А тому нам необхідно досягнути перші причини власне сущого.

Розділ другий

Про суще говориться, щоправда, по-різному, але завжди у стосунку до чогось одного, до одного єства і не через однакове ім'я, а

так, як усе здорове, наприклад, стосується здоров'я – або тому, що зберігає його, або тому, що сприяє йому, або тому, що є ознакою його, або ж тому, і що здатне сприйняти його; і так само лікарське стосовно лікарського мистецтва (одне називається так тому, що володіє цим мистецтвом, інше тому, що має здатність до нього, третє – тому, що є його застосуванням), і ми можемо навести й інші випадки подібного вживання слів. Так ось, так само і про суще говориться в різних значеннях, Але кожен раз стосовно якоїсь основи: одне називається сущим тому, що воно сутність, друге – тому, що воно стан сутності, третє – тому, що воно шлях до і сутності, або знищення і відсутності її, або властивість її, або те, що призводить і породжує сутність і знаходиться в якомусь стосунку до неї; або воно заперечення чогось з цього або заперечення самої сутності, в зв'язку з чим ми і про не-суще говоримо, що воно не-суще. І подібно до того, як усе здорове досліджується однією наукою, так само йдуть справи і в інших випадках. Бо одна наука повинна досліджувати не тільки те, що належить одному (роду), але і те, про що (так чи інакше) говориться відносно до однієї основної реальності: адже і це все певним чином охоплюється одним (родом). Тому зрозуміло, що власне суще повинно досліджуватися однією наукою. А наука завжди досліджує, головним чином, первинне – те, від чого залежить останнє і з допомогою чого це останнє дістає свою назву. Отже, якщо перше – сутність, то філософ, очевидно, повинен знати основи і причини сутностей...

(Аристотель. *Метафізика* // Читанка з філософії. – К. : Довіра, 1992. – Т. 1: *Філософія стародавнього світу*. – С. 149 – 164)

ЕПІКУР

ЛИСТ ДО МЕНЕКЕЯ

...Займатися філософією слід і молодому й старому: першому для того, щоб він і до старості залишався молодим, залишаючи добру пам'ять про минуле, другому – щоб він був і молодим, і старим, не відчуючи страху за майбутнє.

...Вір, що бог є істота безсмертна і блаженна, бо таке загальне окреслення поняття про бога... Так, боги існують, бо знання про них – очевидність...

...Насолода є початок і кінець блаженного життя; його ми пізнали як найперше благо, споріднене нам, з нього починаємо всілякі звоління й уникання і до нього повертаємось...

...Самодостатність ми вважаємо великим благом, але не задля того, щоб завжди користуватися тим, що є, а для того, щоб задовольнятися малим, коли не буде достатку, щиросердно гадаючи, що розкіш найсолодша тому, хто потребує її менш за все, і що все, чого вимагає природа, легко досягається, а все зайве – досягається важко, ...коли ми говоримо, що найсолодшою є кінцева мета, то ми розуміємо зовсім не насолоду розпусти і хтивості, як вважають ті, хто не знають, не поділяють або погано розуміють наше вчення, – ні, ми розуміємо свободу від страждань тіла і від збентеження душі.

...Найвеличніше з благ є розуміння, воно цінніше, ніж сама філософія, і від нього походить решта добродетелей. Це воно вчить, що не можна жити солодко, коли не живеш розумно, добре і праведно і (не можна жити розумно, добре і праведно). коли не живеш солодко, адже всі добродетелі споріднені солодкому життю і солодке життя не відокремлюється від них. Хто, на твою думку, вище за людину, котра і про богів мислить благочестиво, і від страху перед смертю цілком вільна, котра збагнула кінцеву мету природи, зрозуміла, що найвище благо легко здійснюється і досягається, а вище зло або не довговічне, або неважке, котра сміється над долею, кимось іменованою владаркою всього, і замість цього стверджує, що одне чиниться неминуче, інше з нагоди, а щось залежить і від нас...

ГОЛОВНІ ДУМКИ

I. Істота блаженна і безсмертна і сама клопотів не має, іншим не спричиняє, а тому не зазнає ні гніву, ні благовоління: все це властиве слабким.

II. Смерть для нас ніщо: що розклалось, те нечутливе, а що нечутливе, те для нас ніщо.

III. Край насолоди в усунення всякого болю. Де є насолода, і доки вона є, там немає ні болю, ні страждань, ні того й іншого разом.

IV. Безперервний біль для плоті недовговічний. У найвищому ступені він триває короткий час; у ступені, що лише перевищує тілесну насолоду, – небагато днів; а затяжні немоці приносять плоті більше насолоди, ніж біль¹.

---

¹ Перші чотири головні думки вважалися ключем до всієї епікурівської етики і мали назву

VIII. Ніяка насолода сама по собі не є зло; але засоби досягнення деяких насолод завдають значно більше шкоди, ніж насолоди.

XII. Не можна розсіяти страх про найголовніше, не осягнувши природи Всесвіту і підозрюючи, що в байках щось усе-таки є. Тому чисту насолоду не можна отримати без вивчення природи.

XIII. Марно домагатися безпеки між людей, боячись того, що в небі, під землею і взагалі в нескінченності.

XIV. Безпека від людей деякою мірою досягається за допомогою багатства і сили, на які можна покластися, в цілому ж – тільки за допомогою спокою і віддалення від натовпу.

XV. Багатство, якого потребує природа, обмежене і легко досягається; а багатство, якого вимагають марні міркування, простирається до нескінченності.

XVI. Випадок мало пов'язаний з мудрим: усе найбільше і найголовніше улаштував для нього розум, як улаштовував і влаштовуватиме протягом усього життя.

XVII. Хто праведний, у тому менш за все тривоги, хто неправедний, той сповнений найбільшої тривоги.

XIX. Нескінченний час і кінечний час мають однакову насолоду, якщо міряти його межі розумом.

XX. Для плоті межі насолоди нескінченні, і час для такої насолоди потрібен безкінечний. А думка, збагнувши межі і кінцеву мету плоті і розсіявши страх перед вічністю, тим самим уже приводить до досконалого життя і в нескінченному часі не має потреби. При цьому думка насолоди не цурається, і наприкінці життя не поводить себе так, начебто їй чогось ще не вистачило задля щастя...

XXII. Треба знати справжню мету життя і повну очевидність, за якою вимірюються думки, інакше все буде сповнене сумнівом і безладдям.

XXVI. Усі бажання, незадоволення котрих не викликає болю, не є необхідними, і спонукання до них легко розсіяти, уявивши собі предмет бажання недосяжним або ж шкідливим.

XXVII. З усього, що дає мудрість для щастя цілого Життя, найбільше – це дружба.

XXVIII. Те ж саме переконання, котре вселило в нас бадьорість, у тому, що зло не вічне і не тривале, завбачує й те, що в наших обмежених обставинах дружба надійніша над усе.

XXIX. Бажання бувають: одні – природні й необхідні; другі – природні, але не необхідні; треті – не природні й не необхідні, а породжені пустими думками.

XXXI. Природне право – є договір про користь, що має за мету – не чинити і не терпіти кривди.

XXXIII. Справедливість не існує сама по собі; це – договір про те, щоб не чинити і не терпіти кривди, укладений при спілкуванні людей і завжди стосовно того місця, де він укладався.

XXXI. Несправедливість сама по собі не є зло; це – страх через підозру, що людина не залишається захищеною від тих, хто карає за такі її вчинки.

XXXV. Хто тасмно чинить зло, незважаючи на те, що є домовленість не чинити і не терпіти кривди, той не може бути впевненим, що залишиться непоміченим хоча б досі йому це вдавалося десять тисяч разів: адже невідомо, і чи вдасться йому залишитись непоміченим до самої смерті.

XXXVII. З тих дій, котрі закон визнає за справедливими, найбільш справедливими є лише ті, користь яких підтверджується потребами людського спілкування, чи буде воно однаковим для всіх, чи ні. А якщо хтось видасть закон, який не принесе користі людському спілкуванню, такий закон буде несправедливим за своєю природою.

XXXIX. Хто найкраще вміє захистити себе від страху зовнішніх обставин, той зробить, що можна, близьким собі, а чого не можна, то, в крайньому випадку, – не ворожим, а де це неможливо, там триматиметься осторонь і віддалятиметься настільки, наскільки це вигідно.

XV. Хто зміг досягти повної згоди з сусідами, ті, упевнено покладаючись на неї, живуть між собою з найбільшим задоволенням, і, отримавши насолоду від найповнішої близькості, не оплакують, мов жаліючи, того, хто вмирає раніше за інших.

(Читанка з філософії. – К. : Довіра, 1992. – Т.1: Філософія стародавнього світу. – С. 177 – 181)

МАРК АВРЕЛІЙ

НАОДИНЦІ З СОБОЮ. РОЗДУМИ

Книга II

1. На світанні сам себе попереджуй: «Нині мені трапиться метушливий, невдячний, зухвалий, хитрий, заздрісний, нетовариський.» Все це сталося їм через незнання того, де добро, а де зло². Я ж розгледів природу і доброго – що воно гарне, і злого – що огидне³, та й природу того хто схибив – він мені рідний: не тому, що однієї крові, чи з одного сімени, а тому, що причетний до того самого ума, тієї самої божистої частки. Від жодного з цих людей не можу зазнати шкоди, бо до мене нічия гидота не перекинеться. Не можу ні гніватися на родича, ні його ненавидіти: ми ж народжені для спільного діла, як ото двійко ніг, рук, повік, чи як зуби у верхній та нижній щелепі⁴. Тому протидіяти одне одному – неприродно, а обурюватися й сахатися – це ж і є протидія.

3. Що від богів – сповнене промислу; але й те, що від випадку, не стається в супереч природі й пересноване і переплетене з тим, що уряджає промисел. Звідтіля *все тече*⁵; але присутня там і конечність, і догідність для Всесвіту, якого й ти – частинка. Адже для кожної частки природи добрим є те, що несе в собі природа Цілого і що її зберігає; а Всесвіт зберігають перетворення – і елементів і їхніх сполук. Якщо це стане твоєю засадою – тобі вистачить; а оту спрагу до книжок – покинь, щоб, коли вмиратимеш, не ремствувати, а сумирно, правдиво й від щирого серця дякувати богам.

4. Пригадай, відколи ти зволікаєш, і вже вкотре, отримавши від богів пільгу, нею не користуєшся. Треба, врешті-решт, відчувати, якого Всесвіту ти частинка; і від якого всесвітнього урядника береш витік, поставши; і що межу твого часу накреслено: не скористаєшся ним для просвітлення – мине, і ти минеш, і вже не буде як.

7. Шарпає тобою те, що припадає ззовні? Знайди хвилюку дозвілля, щоб підівчитися чогось доброго, ба, просто перепочити від

---

² Ще Сократ виводив причину хиб із невідання добра і зла.

³ Характерне для стоїків ототожнення етичних і естетичних категорій.

⁴ Порівняння суспільства з людським тілом як підстава для заклику до згоди і співпраці було поширене в грецькій літературі ще від 5 ст. до н.е.

⁵ Славнозвісний вислів Геракліта.

цієї круговерті. Тут, однак треба стерегтися й іншої суєтності: бо ж навіть той займався дурницями, хто, хай, і натрудився за життя, та не мав однієї мети, до якої спрямовував би кожне своє устремління й усю свою уяву.

8. Якщо хтось не спізнав, що діється в чужій душі, – ледве чи матимуть його за нещасного; але вже конче нещасний той, хто за порухами власної душі не устежує.

11. Чини, говори, мисли, як той, хто здатний цієї ж миті попрощатися з життям. В тому, щоб відійти з-поміж людей, немає нічого страшного, якщо існують боги: вони ж бо нічого злого тобі не накинуть; якщо ж їх не існує, або їм байдуже до людських справ⁶, то навіщо й жити в такому світі – позбавленому богів і промислу? Проте вони таки існують, і до людських справ їм не байдуже: вони дали людині все, щоб вона уникала справжніх лих; а якби ще щось поза тим було лихе, то боги завбачили б, щоб і цього зла всім було дано уникати.

Але як може зробити людське життя гіршим те, що саму людину зробити гіршою не може? Не могла б такого недогледіти природа Цілого – ані через незнання, ані через те, що, навіть звідавши, не взмозі була нічим запобігти чи зарадити; та й аж так не схибила б, – чи то внаслідок неспроможності, чи недолугості, – щоб і добро і лихо безладно припадало і добрим, і злим людям порівну⁷. Та однак смерть і життя, слава й неслава, страждання й насолода, багатство й убогість – все це порівну припадає і добрим, і злим, і не є воно ані гарне, ані огидне; тож ані добром, ані злом бути не може.

12. Як швидко все щезає: самі тіла – у Всесвіті, спомин про них – у вічності; і яким є все чуттєве, а передовсім те, що принаджує насолодою, чи лякає стражданнями, чи звеличується пихою: яке воно дешеве, нікчемне, мерзенне, тлінне, мертве – все належить спізнати миленній здатності.

І чиє визнання та чий голос творять «добру славу»; і що таке смерть: адже якби хтось, розділивши саме поняття і розібравши все, що до нього на уявляли, побачив смерть якою вона є, то ніколи не визнав би її чим інши, як ділом природи; боятися ж діл природи – дівтацтво; а тут не просто діло природи, але й для природи догідне.

---

⁶ Погляд епікурейців.

⁷ Аргумент епікурейців на користь того, що боги байдужі до людських справ.

І як людина торкається божества – котрою своєю часткою; і як та часточка людини має для цього бути налаштована.

14. Нехай би ти мав жити три тисячі років – однак пам'ятай, що ніхто не розлучається з іншим життя, аніж те, яке він оце тепер проживає; і не проживає іншого, аніж те, з яким оце тепер розлучається. Тому чи найдовше життя, чи найкоротше, – на одне виходить: адже теперішній час – рівний для всіх, а страчений – вже нам не належить, тож явно, що те, з чим розлучаємось, – лиш коротка мить.

Ніхто не може розлучитися ані з тим, що вже минуло, ані з тим, що буде: бо як у когось відбереш те, чого він не має? Отож треба пам'ятати про дві речі. Перше – що споконвіку все є на один взірець і навертається по колу: тому нема різниці, чи знову побачиш те саме через сто років, чи через двісті, чи через безкрай часу. Друге – що і для най живучішого, і для того, хто помре най скоріше, те, з чим вони розлучаються – рівне. Адже єдине, чого обидва позбуваються – це теперішнє: воно ж бо – єдине, що мають; а з тим, чого не маєш, і розлучатися неможливо.

16. Сама з себе збиткується людська душа. Найперше тоді, коли сама докладає всіх сил, щоб стати відпадком і неначе пухлиною в світовому ладі: адже дратуватися тим, що стається – це і є відпадати від природи, якої, зі свого боку, тримається кожна окрема природа всіх інших речей. Далі – коли цурається когось із людей або й виступає супроти нього, щоб нашкодити: така душа у гнівливих. Потретє, тоді з самої себе сбиткується, коли дає себе здолати чи то насолоді, чи стражданню. По-четверте, коли лицемірить і щось робить або каже вдавню і неправдиво. По-п'яте, коли не спрямовує своїх діянь чи устремлінь до жодної цілі, а все робить непослідовно і навмання: бо навіть в найменшому треба діяти так, щоб воно зводилося до найвищої мети: а мета розумних істот – дотримуватися розумного ладу й уставу найдавнішого в світ граду й городянства.

17. Час людського життя – точка: єство людини – плинне, відчуття – невиразні, ціла сполука тіла – швидко тлінна; душа – коловорот, судьба – незвідана, слава – непевна. Оце слово, все, що в ній тілесне – ріка, що душевне – сон і маячня; її життя – війна і поневір'яння в чужині, а пам'ять потомків – забуття.

Хто ж спроможний крізь це провести? Одна-єдина філософія. А полягає вона в тому, щоб уберегти від збиткування й шкоди внутрішнього генія: щоб він був сильнішим від насолоди і страждання; щоб нічого не чинив ані навмання, ані в брехні й лицемірстві; щоб не залежав від того, що зробить чи не зробить хтось інший. Та й щоб приймав усе, що йому припало й що вділено, адже походить воно звідти ж, звідки він сам. А понад усе – щоб із сумірною думкою очікува смерти, бо смерть – це тільки розпад елементів, із яких складається кожна жива істота. Якщо ж для самих елементів немає нічого страшного в тому, що кожен із них ненастанно перетворюється в інший, то чого б то комусь криво дивитись на те, що й усе в світі зазнає пертворень й розпаду? Це – природно; а в природному – жодного зла.

Книга III

1. Треба не лише те брати на розум, що з кожним днем витрачається життя і зостається дедалі менша його частина, а й те, що навіть якби хтось і довше пожив, то хтозна, чи його думка й далі буде така ж, як колись: чи стане її для усвідомлення речей і для того споглядання, що тягнеться досвідчити й божественне, й людське. Бо коли вже хтось почне блудити, то, хоч, не перестане ні дихати, ні відживлятися, ані не позбавиться уяви, устремлінь чи чогось подібного, однак напевне в ньому вигасне те, що потребує розумової впраности – як-от здатність користати з себе, чи складати точний лік тому, що є належне, чи членувати прояви речей, а чи збагнути, що вже й самому пора відійти³. Тож треба спішити – не лише тому, що кожної миті зближаємося до смерти, але й тому, що ще раніше нас покине здатність брати речі на ум і з ними устежувати.

7. Ніколи не трактуй як собі догідне те, що змусило б тебе: зрадити чиюсь довіру; загубити сором; когось зненавидіти, запідозрити, проклясти; стати лицеміром; запрагнути чогось такого, що потребувало б мурів і заслон. Адже хто вибрав власний ум, власного генія і таїнственне почитання їхніх чеснот, – той не гратиме трагедій, не зітхатиме, не шукатиме усамітнення чи, навпаки, велелюддя; а насамперед – житиме так, щоб не гнатися і не втікати⁸.

16. Тіло, душа, ум. Тілові належать відчуття, душі – пориви, уму

---

⁸ Не гнатися й не втікати: поширений серед філософів античності моральний принцип.

– засади. Враження від уяви має навіть худоба⁹; пориви смикають за шворки і звіроту, і «андрогинів»¹⁰, і Фаларіда з Нероном¹¹; а ум є за поводири – у тому, що їм здається належним, – навіть для тих, хто не визнає богів, і хто кидає напризволяще вітчизну, і чиї діла – за зачиненими дверима.

Тож якщо все це – спільне для щойно мовлених істот, доброму застається лиш одна осібна властивість: любити і вітати все, що йому припадає і що нарядено; і не давати тому генієві, що має осідок всередині нас – у нашому серці – змішатися й скаламутніти в юрмі уявлень, а берегти його – щоб був сумирний, щоб услід за богом ішов красно, щоб ані не казав чогось супроти правди, ані не чинив – супроти праведності. І хай навіть жодна людина не повірить, що він живе просто, скромно і з погідним серцем – жодна з них через це не стане йому прикрою, і він не збочить зі шляху, що веде до найвищої в житті мети. А йти до неї треба чистому, спокійному, нескутому, – такому, що не з примусу ладить зі своєю долею.

Книга IV

3. Вони шукають собі усамітнення – на селі, над морем, у горах; та й сам ти, зазвичай, вельми цього пргнеш. Все це, однак, від великого неучтва: адже щохвилі – забажай лишень! – можеш усамітнитися наодинці з собою¹². Бо для людини ніде немає затишнішого й безтурботнішого усамітнення, як у власній душі; але надто, коли в когось усередені є те, від чого, щойно до нього зазирнеш – маєш в усьому полегкість; а полегкістю називаю не що інше як доладність. Тож постійно даруй собі це усамітнення і сам себе оновлюй. Нехай у тебе буде кілька стислих положень, яких, тільки-но перед тобою постануть – має стати, щоб цілу її¹³ очистити і відпустити тебе вже вільним від роздратування на те, до чого повертаєшся¹⁴.

---

⁹ Тобто наділена душею, але нерозумна істота.

¹⁰ Тобто розбещених чоловіків.

¹¹ Обидва правителі були відомі своєю жорстокістю.

¹² Саме ця фраза стала одним із традиційних заголовків для цілого твору. Можливо є натяком на вислів Епікура: “Тоді, власне, усамітнююся наодинці з собою, коли обертаєшся серед юрби”.

¹³ Тобто душу.

¹⁴ Тобто від роздратування на зовнішній світ, до якого повертаємося після самозаглиблення.

Та й чим тобі дратуватися? Людськими пороками? То розсуди, взявши на розум, що розумні істоти народжені одна задля одної¹⁵; що терплячисть – частина праведності; що не з власної волі хиблять; і те, скільки з них вже відворогувавши, відпідозрювавши, відненавидівши, відвоювавши своє, – відкинуло ноги й обернулося в попіл. Розсуди – й нарешті вгамуйся. А може, тебе дратує уділене тобі від Цілого? То освіжи собі в пам'яті диз'юнкцію¹⁶ «або промисел, або атоми» і все те, що доводить: Всесвіт – немовби одна громада. Ще й тілесне тебе діймає? Візьми на ум, що твоя думка, раз опанувавши себе й пізнавши, на що здатна, – вже ніяк не в'язатиметься ні з рівним, ні з нерівним духом; зрештою, візьми на ум і все те, що ти почув і з чим погодився щодо страждань і насолод. А чи помикаєш задля дешиці слави? То поглянь, як скоро все кане в забуття; і яка прірва – отой безкрай вічності в обидва боки; і яке порожнє по нас відлуння; і яке мінливе й непевне те, що, здавалося б, у нашій владі; і якими тісними межами все це окреслено. Адже ціла земля – це точка; а в котрому ж то її закутку наша оселя? І скільки там отих, хто хвалитиме, і чого вони варті?

Тож надалі пам'ятай про те усамітнення – на тій ниві, що в самому тобі. Передовсім – не смикайся, і не пружся, а будь вільний і дивися на речі як муж, як людина, як громадянин, як смертна істота. І поміж того, що в тебе завжди напихваті, – щоб раз у раз до нього зазирати – нехай будуть і оці дві засади. Перша: речі не зачипають душі, а нерухомо стоять собі зовні; а бентежність – лише від нашого внутрішнього визнання. Друга: все, що бачиш, умлівіч перетворюється, і його вже ніколи не буде знову; ненастанно думай, скільки-то всього при тобі зазнало перетворень. *Всесвіт – мінливість; життя – визнання*¹⁷.

20. Все, що хоч якось гарне, – гарне само собою: воно само в собі довершене, а похвала ніяк до цього не причетна. Тож і хвалене не стає ні гіршим, ні ліпшим через те, що воно хвалене...

23. Всесвіте! Все, що до тебе прилаштоване, і мене влаштовує; жодне з того, що для тебе на порі, для мене ні не завчасне, ні не забарне. Природо! Все, що приносить кожна твоя пора, – для мене плід. Все – від тебе, все – в тобі, все – задля тебе¹⁸.

---

¹⁵ Суспільства.

¹⁶ Диз'юнкція – логічна операція, що полягає в утворенні нового твердження через поєднання двох тверджень сполучником “або”.

¹⁷ Демокрит.

¹⁸ Вислів перегукується з текстом одного з орфічних гімнів.

24. Кажуть: «Коли хочеш мати погідне серце, май небагато діл»¹⁹. Чи ж не краще чинити, що доконечне; чинити, що вибирає розум громадської за своєю природою істоти, і в той спосіб, який він вибере? Бо саме це випогоджує серце: не лише тому, що твої діла гарні, але й тому, що нечисленні. Багато з того, що мовимо й чинимо, не є конечне; коли б ти це все усунув – став би вільніший і незворушніший. Відтак у всьому треба собі нагадувати, щоб не було чогось неконечного; а усувати треба не лише неконечні діла, а й неконічні уявлення: то вже й діла неконечні ім. услід не йтимуть.

25. Спробуй, як воно тобі піде – жити життям доброї людини, котрій до вподоби – те, що вділено їй від Цілого, доволі – того, що її вчинки праведні, а налаштування доброзичливе.

31. Люби те маленьке ремесло, якого навчився, і в ньому шукай супокою; а решту свого життя проживи так, щоб, доручивши богам нагляд за всім, що твоє, не стати ні рабом, ні тираном для жодної людини.

40. Ненаситно помишляй про Всесвіт як про єдину істоту, що посідає єдине єство і єдину душу; і те, як усе підпадає під його єдинне відчуття; і як він усе чинить у єдинім устремлінні; і що усе – спільна причина всього, що стається; і що то за прядиво і плетиво.

51. Завши біжи коротким шляхом (а короткий шлях – той, що за природою, де і слово, і діло – найздоровіші): цей засновок звільняє від трудів і від походів, від усяких уряджень і тонкощів.

Книга V

13. Я складаюся з причинового й матеріального, і жодне з них не обернеться в небуття, бо жодне з них із небуття не повстало. Кожній моїй частці буде призначено перетворення в якусь частку Всесвіту, а та, знову, перетвориться ще в якусь частку Всесвіту, і так до безмежності. Через таке перетворення постав і я, і ті, що мене породили, і так – ген до іншої безмежності. Ніщо не вадить цього стверджувати – навіть якщо Всесвітом ряджено в замкнених кругообігах

14. Розум і розумове мистецтво – це здатності, яким досить самих себе і тих діл, що з ними у згоді. Устремившись від своїх найближчих начал, вони путньо прямують до мети; тому ці дяння й звуться правними – бо позначають правильну путь.

---

¹⁹ Демокрит.

Книга Х

38. Пам'ятай: те, що смикає за мотузочки – приховане усередині: ним речемо, ним живемо; як на те пішло, то це і є – людина. Нехай до твого уявлення про неї ніколи не входить ні оболонка, яка її облягає, ні причандалля²⁰, яким вона обвішана. Те причандалля – як перший-ліпший тесак; різниця лиш у тім, що воно – природжене. Тим-то без рушійної і стримувальної причини від жодного із цих членів не більше користи, ніж ткалі – від човника, писареві – од пера, колісничному – від батога.

Книга ХІ

1. Властивості розумної душі: глядить себе; розчленовує себе; робить себе такою, як захоче; сама пожинає свої плоди (тим часом як плоди рослин і те, що їм відповідає у тварин, пожинають інші); хай де їй накреслено межу життя – а своєї мети досягне. Тут – не те, що в танцях, чи лицедійстві, чи подібних речах: там, коли щось обтяти, то й дія буде не завершеною, а от розумна душа – на чому б їй не спіймав у кожній царині – усе, що собі поклала, доведе до повноти і досконалості й скаже: «Я отримала своє».

А ще вона обігає цілий Всесвіт, і ту порожнечу, що довкола нього, і його обрис; і простягається у безкрай вічності, і охоплює й обмислює кругобіжні відновлення Цілого, і проглядає, що ні наші потомки не бачать чогось нового, ні предки не бачили чогось понад те, що ми бачимо: кожен сорокарічний – якщо при умі – уже біль-менш побачив і те, що було, і те, що буде, бо все воно – на один взірець. Для розумної душі властиві також любов до ближнього, правдивість, сором; властиво – й нічого не цінувати вище від самої себе...

Книга ХІІ

3. Ти складаєшся із трьох части: тіла, духу, ума. Перші дві є твоїми остільки, оскільки потребують піклування; і лише третя – справді твоя. Якщо відженеш від себе – тобто викинеш із думки – усе те, що роблять чи кажуть інші; усе те, що ти сам чи робив, чи казав; усе те, що хвилює тебе в майбутньому; усе те, що незалежно від твого вибору, властиве тілові, яке тебе облягає, чи подиху, який тобі

---

²⁰ Частини тіла.

вроджений; усе те, що несе за собою довколишній вир, – а тоді й мисленна сила визволиться від долі й очиститься, і, нічим не пов'язана, житиме по своєму, роблячи те, що праведне, бажаючи того, що їй припадає, мовлячи те, що істинне, – кажу, якщо викинеш із керівної частки усе, що її обсіло – чи то через пристрасті, чи то через те, що або допіру настане, або вже минуло в часі, – якщо вчиниш себе таким, як Емпедоклова куля круглява, своїй коlobіжній сталості рада, і навчишся жити лише тим життям, яким живеш, тобто теперішнім, – от тоді зможеш прожити увесь позосталий до твоєї смерті час незворушно, шляхетно і прихильно до свого генія.

(Марк Аврелій. Наодинці з собою. Роздуми / Переклав з грецької Ростислав Паранько. – Львів : Літопис, 2007. – 212 с.)

ПРОКЛ

ПЕРШООСНОВИ ТЕОЛОГІЇ

I. (Єдинне і множинне)

1. Усяка множина так чи інакше причетна до єдиного.
2. Усе причетне до єдиного і єдине, і не єдине.
3. Усе те, що робиться єдиним, стає єдиним завдяки причетності до єдиного.
9. Усе самодостатнє чи за своєю суттю, чи за активністю перевершує несамодостатнє, але залежить від іншої сутності – від причини його завершеності.
12. Початок і найперша причина всього суцього є благо.
13. Усяке благо здатне з'єднати причетне до нього, і всяке єднання – благо, і благо тотожне єдиному.
14. Усе суще або нерухоме, або рухоме. І якщо рухоме, то чи самим собою, чи іншим, тобто воно чи самотійно рухоме, чи рухоме іншим.
15. Усе, здатне повертатися до самого себе²¹, безтілесне. Справді, ніяке тіло з природи не вертається до самого себе.
20. Вище за всі тіла – сутність душі, вище, ніж усі душі, – інтелектуальна природа, вище за всі інтелектуальні субстанції – єдине.

---

²¹ Прокл висловлює ідею суб'єкта, здатного мислити самого себе.

21. Усякий розряд, що бере початок від монади, еманує у множину, однорідну з монадою, і множина кожного розряду підноситься до одної монади.

27. Усе, що виробляє, здатне виробляти вторинне завдяки своїй досконалості і надміру потенції.

28. Усе вічне є водночас цілісне... Насправді, якщо вічне, як свідчить і саме найменування, означає вічно суще, а тимчасове буття і становлення відрізняються від вічно сущого, то (тут) не повинно бути одного раніше, а іншого пізніше. Інакше це було б становленням, а не сущим. Адже де немає ні більш раннього, ні більш пізнього, ні минулого, ні майбутнього, а є тільки буття, котре існує, там кожна існуюча річ є водночас цілим. Те ж саме і відносно активності.

129. Усяке божественне тіло божественне завдяки обоженій душі. Усяка душа божественна через божественний ум. Кожний же розум божественний завдяки причетності до божественної одиниці. При цьому одиниця ця безпосередньо бог; розум – щось найбожественніше; душа божественна; тіло ж богоподібне.

146. Завершення усіх божественних еманцій уподібнюється їх власним основам, зберігаючи одвічний і нескінченний колообіг, через повернення до основ.

III. (Розум)

160. Кожний божественний розум єдиновидний і досконалий і є первинний, такий, що продукує інші розуми.

161. Усе істинно суще, яке залежить від богів, є божественно збагненим і не припускає причетності до себе.

163. Усякий розум або не припускає причетності до себе, або припускає її; якщо припускає, то йому причетні або надсвітові, або внутрісвітові душі.

169. Усякий розум має у вічності і сутність, і потенцію, й активність.

170. Усякий розум мислить усе відразу. При цьому розум, що не припускає причетності до себе, мислить просто; кожний же наступний розум мислить усе в одиничному... Якщо мислення кожного тотожне з його буттям, то і кожний розум є і те, і друге – і мислення, й буття.

171. Усякий розум є неділима сутність.

172. Усякий розум безпосередньо належить до вічного й сутнісно незмінного.

IV. (Душа)

184. Усяка душа або божественна, або така, що віддається зміні з розуму в нерозум, чи посідає середнє між ними місце, і хоча й наділена розумом, але нижча від божественних душ.

186. Усяка душа є безтілесна сутність і відокремлена від тіла.

187. Усяка душа неминуща і незнищувана.

188. Усяка душа є життя, і живе.

189. Усяка душа є живою через саму себе.

191. Усяка душа, що припускає причетність до себе, має, з одного боку, вічну сутність, а з іншого – тимчасову активність.

198. Усе, що причетне до часу, але рухається постійно, вимірюється кругообігами.

200. Усякий кругообіг душі вимірюється часом, проте якщо кругообіг інших душ, окрім первинної, вимірюється певним часом, то кругообіг первинної душі, вимірюваний часом, вимірюється усім часом.

201. Усі божественні душі мають потрібну активність: одні – як душі, другі – як такі, що сприйняли божественний розум, і треті – як залежні від богів. При цьому, з одного боку, вони здійснюють провидіння для Всесвіту як боги; з другого ж – усе пізнають завдяки розумовому життю, і з третього – рухають тіла завдяки своєму саморухомоту наявному буттю.

(Прокл. Першооснови теології // Читанка з філософії. – К. : Довіра, 1992. – Т.1: Філософія стародавнього світу. – С. 201 – 204)

ЙОГАНН ТАУЛЕР

ПРО ТРОЇСТІСТЬ ЛЮДИНИ

Три сутності з'єднані в людині: перша – людина зовнішня, чи те, що сприймається в людині відчуттями, друга – людина внутрішня і третя – прихована у самій глибині боговидної людини, чи Христос у нас.

І все-таки це – одна людина.

В своїй сокровенній глибині людина є обитель Бога; і хто цілком спрямований до внутрішнього і занурений у свою потаємність, той настільки незмінно переміщений у божественний спокій, що не похитне його ні радість, ні страждання, ні життя, ні смерть.

Цього спокою потрібно домагатися, утримувати його й оберігати, щоб зберегти в нас обитель Бога. Спокійно і з довірою повернися в себе самого, залишайся із собою і рідко звертайся зовні. Надай зовнішнє тим, хто про це ще дбає, та всі свої помисли спрямуй на Бога в глибині твоєї душі, щоб у союзі зв'язати свій дух з Його. Коли ти перебуваєш в цьому союзі, душа твоя в єдину мить опромінюється божественним світлом так, що глибина спалахує і здається тобі, що ти сам гориш і запалюєш усіх людей.

Відбувається це в сокровенній глибині душі просвітленої людини; це пронизує внутрішню людину і проникає в зовнішню так, що вся людина стає настільки зайнята і прояснена, оновлена і миротворна, що все, чинене людиною після, є вже справа Божия.

Всі можливості порятунку і церковна дисципліна вказують зовнішній людині шлях до внутрішньої, у якій безупинно повинне відбуватися істинне відновлення, щоб з'явилася таємна людина, глибина Божественна.

Де відбудеться це відновлення, там зовнішня людина нехай зовсім звернеться у внутрішню та в ній відмовиться від усякої залежності і прихильності до зовнішніх речей, сутностей і благ, а також від себе самої, поки внутрішня людина не стане цілком панувати над зовнішньою.

Спочатку це не легко і навіть болісно, коли відмирають усякі зовнішні бажання в помислах, словах та справах. Але Бог дивиться на нашу таємну людину, Ісуса Христа та допомагає нам: якщо ми залишаємо себе, доручаючи себе Йому, то Він вселяється в нас – у приховану, заповідну, богоподібну глибину нашої істоти. Тоді повертається глибина душі у своє першоджерело, у свою нетварність, і стає там світлом у світлі Божому.

У світлі цьому меркне і зникає природне і духовне світло, яке світило зовні, як зникає і мерхне світло зірок, коли підіймається сонце. Так Божественне світло, сяючи в глибині душі, затьмарює усі тварні світочі, які б не сяяли, і заповнює всі істоти своїм понадсвітлом майже темного сяйва: так засліплює сонце, якщо дивився на нього, не захищаючи очі, то здається, що наступив морок.

Я вже говорив, що всі можливості порятунку і вся церковна дисципліна зовнішньої людини вказують на людину внутрішню, у якій безупинно має відбуватися щире відновлення, щоб відкрилася сокровенна людина – глибина Божественна. І повторюю: все це добродійне і корисне лише тим, у кого в думках не вони самі і не їх земне чи вічне благо, а лише те, що відмовляється від своєї волі, щоб здійснювалася воля Бога, і жив і діяв у них Бог.

Про це і говорить Святий Павло, закликаючи нас бути єдиними в дусі і зберігати єдність тіла, душі і духу в союзі світу (Еф. 4, 3 – 4).

Придивімося, звернувшись усередину, до нашої душі і з'єднаймося із сокровенною людиною в собі, щоб досягти єдності духу, тобто по'єднання свого духу з Духом Божим.

Подібно до того, як з добрих дров займається великий вогонь, і полум'я, вибиваючись з нього, піднімається нагору, так і духовні вправи можуть запалити наше серце. Однак переступи цей образ і, палаючи любов'ю, пробийся крізь внутрішню людину до сокровенного, тому що сокровенна людина не знає свавілля, але знає одне тільки відсторонення: вона перебуває в стані недіяння, щоб Бог здійснював в ній свої справа.

Якщо сподобиться людина до цього, то піднесеться Дух Божий, гляне в Себе Самого та й захопить душу, що зуміла усе залишити, до Себе. Відбудеться це в одну мить – і що швидше, то краще. Сокровенна людина стане удраз єдина з Богом Духом.

Тут і народиться істинний світ Божий. Щоб досягти його й утримати, потрібно безперервно перебувати у відмові та відданості, і залишатися у цьому, поки не возгорить світло істини. Бо де розгориться те, що від Бога, там і буде весь Бог.

Сподоби нас, Господи, досягти такої єдності і світу Божого!

Зовнішня та внутрішня любов

Будучи впевнений у тому, що той хто почав у вас добру справу буде робити його навіть до дня Ісуса Христа... молюся про те, щоб Любов ваша ще більш і більш зростала у пізнанні та всякому почутті. Филп. 1, 6.9

Найбільш благородне і благодатне з того, про що варто говорити, – це любов, і немає нічого більш корисного, чим створювати любов. Бог не вимагає ні великого розуму, ні глибоких думок, ні великої роботи; хоча не слід залишати добрі справи, але лише любов надає цінність будь-якому заняттю; Бог вимагає тільки любові.

Багато хто володіє Розумом, великі справи роблять як праведники, так і грішники, але любов відокремлює добрих від дурних, тому що «Бог є любов, і ті, хто живуть у любові, живуть в Богові, і Бог живе в них» (Іп. 4, 16).

Тому спочатку і насамперед навчимося любові і будемо так любити Бога, як Він споконвіку любить нас. Тоді наша любов не зміниться і не зникне, а спрямована до Бога, буде все більш зростати. Тому бо що любов добувають любов'ю, і що більше люблять, то більше можуть любити.

У Любові подвійна сутність: зовнішня і внутрішня. Зовнішня любов спрямована на ближніх, внутрішня – безпосередньо на Бога. Щоб зростала ця любов, потрібне пізнання. Тому Павло просить, щоб наша любов «зростала в пізнанні і всяким почутті». Не будемо задовольнятися добрим, але будемо вічно прагнути до кращого і найкращого. А щоб, люблячи, знали ми мету і шлях, щоб любов спрямовувала нас до Бога, - потрібні пізнання і досвід.

Істинну божественну любов, що повинна бути усередині, ми перевіримо і виміряє любов'ю, яку ззовні підживляємо у серці до своїх ближніх. Бо ми не полюбимо Бога, поки не полюбимо своїх ближніх, як самих себе. Відповідно до написаного: «Як полюбити Бога, Якого не бачиш, якщо не любиш брата свого, котрого бачиш».

У цьому мета заповіді Божої: Возлюби Бога, і ближнього свого, як самого себе» (Мф. 22, 37.39). Радуйся з ним і співчуйай йому у всьому і будь з ним одним серцем і однією душею, як було це в апостольські часи, коли «все, що мали, було в них спільним» (Деян. 2, 44; 4, 32.34).

Якщо не можеш це проявити зовні, оскільки в тебе немає засобів, нехай це буде усередині і виявляється в постійній готовності робити добро. А якщо ти нічого не можеш зробити ближньому, то хоча б скажи йому добрі ласкаві слова із самої глибини свого серця.

Проявляй свою любов і до людей недосконалих: вади їх сприймай у любові і терпінні, не засуджуючи, але приймаючи їх у дусі любові Божої. Якщо ж ти відчуваєш і робиш інакше, то усвідомлюй, як сильно тобі ще бракує внутрішньої любові.

Саме по тому, як далеко простягається твоя зовнішня любов, потрібно перевіряти свою внутрішню любов, що спрямована усередину – до Бога, до свого першовитоку. Для того потрібні проникливість і розуміння того, що обидва види любові – явища одного порядку. Це має на увазі Павло, бажаючи, щоб любов наша «ще більш і більш зростала в пізнанні і всяким почутті», тому що з однієї любові розквітає інша.

І як зовнішня любов повинна виявлятися в тому, щоб не вважати кого-небудь з інших людей невартим любові, але наділяти нею необмежено і без виключень, так і любов внутрішня із самої глибини повинна бути спрямована до Бога. І нехай людина, не думаючи, що вона недостойна такої любові, свої вади, слабкості в радісній самовіддачі занурює в Бога, відмовляючись від своєї волі і цілком доручаючи себе волі Божій.

Істинна внутрішня любов дає людині можливість у цій відданості перестати бути самим собою, щоб здійснювалася в ньому і виливалася на нього Божя воля і справедливість, – «Не як я хочу, але як Ти хочеш».

Хто так любить, той причащається до любові Божої і досягає такої спрямованості і самовіддачі, що зовсім входить у волю Божу; і цьому не заважають ніякі властиві йому помилки і слабкості. Дати ж йому це може тільки Бог, і сподобиться він цього, лише занурившись любов'ю в улюблених.

Хто так любить, той уподібнюється другу Божому, котрий сказав: «По-іншому не можна, потрібно бажати Царства Божого ближнім своїм більше, ніж собі самому» (Рим. 9, 3). Так відчуває себе істинно люблячий.

Внутрішньо люблячий не бажає нічого для себе. Він не хоче бути ні багатим, ні бідним, але залишає себе самого й все, що не є Бог. Тоді Той, Хто почав у ньому добру справу, зможе її завершити. І любов буде зростати, поки не виллється блаженством самовіддачі. Тоді внутрішня любов досягає свого найвищого краю і стає єдністю.

Але по-перше пройде вона долину мороку і непізнаванності. Їй стане гірко і страшно, чи не віддалилася вона від Бога, Якому віддана. У цій крайній і вищій відданості відвернеться вона від усіх прихильностей, цілком відкидаючись і від себе самої. Тому що тут Бог любить Себе Самого і Сам для Себе є предмет Своєї любові.

Любов отут цілком переходить у Бога і перетворюється. Дух спочиває в Дусі Божому, у тиші божественної сутності. Тоді виливається Божественне світло в морок невітленого, і немає нічого, крім Бога в Бозі.

Усяке різноманіття і подвійність стає єдиним: тоді в ночі душі народжується Христос і починається вічний день, про який один учитель написав: «Світло Христове, що світить у глибині нашої душі, яскравіше, ніж сонце в небі».

Це те, чому хочуть навчити нас друзі Божі і про що говорить Павло, бажаючи, щоб наша любов ставала все більш і більш багата в пізнанні і всяким почутті, роблячись істинною любов'ю Божою.

Але багато хто говорить про свою любов до Бога, але думають у своєму серці й у своїй душі про самих себе: про своє маленьке Я, що придбає з цього щось для себе, для своєї честі чи вигоди.

До таким відносяться ті фарисеї, що думають, начебто вони угодні Богу. Але коли їхні духовні справи, молитви і розмисли доходять до самого дна, то виявляється, що в думках їх – не Бог і не Його вони люблять, а своє Я. Вони ж цього не помічають. Вони здійснюють багато добрих справ, стають на коліна і моляться, говорячи, що грішні, але все-таки їхня любов не досягає Бога, тому що їхня думка і їхня любов звернені не до Бога, а до самих себе і до тварного, до власних бажань, до свого задоволення і своїй користі – і внутрішньо, і зовні. Лише малою частиною своїх помислів і почуттів вони з Богом, а, отже, не виконують вони заповідь любити Його всім серцем, усією міцністю і всім розумінням своїм. І тому не відповідає їм Бог.

Є й інші, кращі: вони відірвалися від мирських речей, наскільки це в їхніх силах. Але люблять вони поки тільки почуттями й образами. Вони думають про людину Ісуса, як Він народився, жив, страждав і вмер на хресті. Все пропливає повз них, викликаючи радість і сльози, начебто човен по Рейну, - цілком почуттєве і плотське, а не духовне.

Такі люди більш схильні дивитися на саму працю, ніж на Того, у Кому всяка праця кінчається.

Вони уважні до будь-яких дрібниць, ніж до суті, до самого шляху і до того, що на ньому, ніж до мети, – і, дивлячись на зовнішнє, пропускають внутрішнє.

...Однак проти цього способу нема що заперечити, оскільки він може стати шляхом від почуттєвої любові до любові духовної, у якій немає образів, від спрямованості зовні до звертання всім серцем і всіма силами душі усередину, щоб з'єднатися. Нехай людина навчиться переходити від зовнішнього, образного способу до внутрішнього, позбавленого образів, а отже, не приліплюється до зовнішніх образів, але переборюючи їх, пробивається до сутності - до глибини, де світить вічна істина.

Щоб досягти цього, потрібно розум і усі свої сили відвернути від почуттєвих образів і направити до речей вічних: звернися до того, про що ти колись думав, користаючись такими образами, як Різдво, Життя, Діяння і Страждання Ісуса Христа. Внутрішньою здатністю, звернися до внутрішньої справи, до вічного народження – до того, як Слово, народжене в серці Божому, хоча і явлено зовні, але все-таки залишається усередині, як Святий Дух розквітає в несказанній любові, і як Бог, будучи в образі Трійці, все-таки абсолютно Єдиний.

Занурся в цю Єдність, в своє небуття, різноманіття своєї самоті і своєї незначності в цю таємну чисту Єдність, пізнай різницю між своєю зовнішньою людиною і вічною внутрішньою сутністю, у якій немає ні до, ні після, лише вічне теперішнє і вічне перебування в собі та в єдності з Богом.

Нехай це вічне сьогодення протистоїть скороминущості часу, твого Я, твоєму зовнішньому життю. Тоді божественна любов піднесе тебе у відчуженість, позбуття втіленості, уводячи за межі всіх образів і всіх далеких твоєї сутності зовнішніх речей, щоб відпали вони від тебе тією ж мірою, у який твоя любов цілком звернена до понадсущого Бога.

Тоді чим глибше людина занурюється у своє ніщо, відкидаючись від своєї самоті до відданої любові, тим яскравіше починає сяяти в ньому любов і світло Боже – не образами і не просто як осяяння щиросердечних сил, а без образів і в самій його глибині.

Це і треба б сказати тим, хто, відчувши перше просвітління, думає, що вже знайшов всю істину і тепер посиплються на нього блага, і вірить, що перевершив і далеко обігнав інших. Насправді ж вони залишаються в природному світлі і не зробили прориву до волі дітей Божих. Вони усе ще люблять самих себе і далекі від Бога.

Інша справа – запалений істинною божественною любов'ю. Він знає про незначність свого Я, він відчуває себе вічним мандрівником і в нього лише одне бажання - понад усе любити Бога і цілком Йому віддаватися. Він не впадає ні в хибну святість, ні в мниму волю і не кидається в різні боки, але усією своєю сутністю шанує і любить одного тільки Бога.

У такій любові присутній Бог. Тому ця любов так могутньо сяє в глибині душі, що дух, не в силах винести світла, відмовляється від своєї останньої опори і цілком занурюється в божественну глибину, відмовляючись від себе самого, від усякого пізнання і всякої справи, щоб Бог діяв у ньому, у ньому пізнавав і любив, – і тоді немає нічого більше, аніж Бог.

Що ж залишається тоді в людині? Нічого, крім повного зникнення її самоті, ствердженого відмовлення від усякої своєрідності у волі і розумі, у сутності й у любові. Утративши все це, людина цілком занурюється в божественну глибину і здається їй, ніби то він тільки почав жити по-справжньому – але вже не знизу, а зверху, не почуттями, але духом, не як сам хоче, а як хоче Бог.

Бог так високо підносить звільнений у ньому дух, що любов зовсім перетворює його: він у світі з усім, що б не трапилося, він нічого не робить від себе, але перебуває в безмовному спокої і відстороненості, завжди готовий йти, куди б не повів його Бог і що б не побажав через нього зробити. І якщо випадуть йому напасті і страждання, то і вони послужать лише тому, щоб зробити його ще більш просвітленим і досконалим.

Людина, яка пройде і втерпить усе це подібна священику перед вівтарем. Все що довкола нього й у ньому, все що він говорить і робить - все свято, тому що це Бог говорить і робить через нього. Сподоби і нас, Боже, Який є Любов, так само жити і любити, щоб освітила нас любов Божа!

(Йоганн Таулер. Про троїстість людини / переклад Ю.О. Шабанової // Філософська і соціологічна думка. – 2004. – № 2. – С. 27 – 54)

ДЖОВАННІ ПІКО ДЕЛЛА МІРАНДОЛЛА

ПРОМОВА ПРО ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ

Я прочитав, шановні отці, в писанні арабів, що коли запитали Абдаллу Сарацина, що, на його думку, є найдивовижнішим у світі, то він відповів, що не існує нічого прекраснішого, ніж людина. Цій думці відповідають і слова Меркурія: «О, Асклепій! Великим дивом є людина!»

Коли я розмірковував про значення цих висловлювань, мене не задовольняли ті численні аргументи на користь переваги людської природи, які багато-хто наводить: людина є посередником між усіма творіннями, близька до вищих і господар над нижчими, пояснює природу завдяки проникливості розуму, логічності мислення і допитливості інтелекту, посередником між незмінною вічністю і плинним часом, пута світу²², як кажуть перси, Гіменей, який стоїть трошки нижче ангелів, за свідченням Давида.

Усе це є значимим, але не головним, щоб бути у захваті. Чому ж ми не зачаровуємося ангелами і прекрасними небесними хорами? Зрештою, мені здалося, що я зрозумів, чому людина є

---

²²Зв'язок – О.Т.

найщасливішою із всіх живих істот і гідною всезагального захоплення, і який жереб був уготований їй серед інших долей, вартий заздирі не тільки для тварин, але і для зірок і потойбічних душ. Неймовірно й вражаюче! А як же інакше? Адже власне тому людину по праву називають і вважають великим дивом, живою істотою, яка насправді гідна захоплення. Але незважаючи ні на що, вислухайте, отці, і милостиво пробачте мені цю промову.

Вже всевишній Отець, Бог-творець створив за законами мудрості світове присталище, яке ми вважаємо августійшим храмом божества. Наднебесну сферу прикрасив розумом, небесні тіла наділив вічними душами. Брудні й засмічені частини нижчого світу наповнив різнорідною масою тварин. Але, закінчивши творення, забажав майстер, щоб був хтось, хто оцінив би смисл такої грандіозної, величної роботи, любив би її красу, захоплювався її розмахом. Тому, завершивши всі справи, як свідчать Мойсей й Тімей, задумав, наостанку, створити людину. Але не було нічого ні в прообразах, звідки творець витворив би новий рід, ні у сховищах, що подарував би у спадок новому сину, ні на лавках небосхилу, де царював сам споглядач всесвіту. Уже все було завершено; усе було розподілене у вищих, середніх і нижчих сферах. Але не пристало отцівській могутності не бути присутньою в останніх нащадках, немов би виснаженою, не слід було вагатися його мудрості у необхідній справі через відсутність поради, не личило його благодійній любові, щоб той, хто в інших повинен був звеличувати божествену щедрість, змушений був ганьбити її в самому собі. І встановив, нарешті, кращий творець, що для того, кому не зміг дати нічого власного, стало загальним все те, що було притаманне окремим творінням. Тоді прийняв Бог людину як творіння невизначеного образу і, поставивши її у центр світу, сказав: «Не даємо ми тобі, о, Адаме, ні визначеного місця, ні власного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце, і подобу і обов'язок ти мав за власним бажанням, згідно з твоєю волею і твоїм рішенням. Образ інших творінь визначений в межах встановлених нами законів. Ти ж, не скутий жодними межами, визначиш свій образ за власним рішенням, у владу якого я тебе віддаю. Я ставлю тебе у центр світу, щоб звідти тобі було зручніше оглядати все, що є у ньому. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, свободний і славний майстер, сформував себе в образі, якому надаси перевагу. Ти можеш переродитися в нижчі, нерозумні істоти, але можеш переродитися за велінням своєї душі і у вищі божественні». О, найвища щедрість

Бога-отця! О вище і прекрасне щастя людини, якій дана можливість володіти тим, чим побажає, і бути тим, чим захоче! Звірі як тільки народжуються з материнського лона отримують усе те, чим будуть володіти пізніше, як говорить Луцилій. Вищі духи або спочатку, чи трохи пізніше стають тим, чим будуть у вічному безсмерті. Людині Отець дав зерна і зародки різнорідного життя і відповідно до того, як кожен їх обробить, вони виростуть і дадуть в ньому свої плоди. І якщо зародки рослинні, то людина буде рослиною, якщо чуттєві, то стане твариною, якщо раціональні, то зробиться небесною істотою, а якщо інтелектуальні, то стане ангелом і сином Божим. А якщо її не задовільнить доля ні одного із творінь, то нехай повертається до центру своєї одноманітності і, ставши єдиною з Богом-духом, нехай перевищує всіх в усамітненій таємниці Отця, який стоїть над всім. І як не дивуватися нашому хамелеонству!... І справедливо говорив афінянин Асклепій, що за мінливість образу і непостійність характеру він сам був символічно зображений в містеріях як Протей. Звідси і відомі метаморфози євреїв і піфагорійців. Адже у єврейській теології то святого Еноха таємно перетворюють в божественного ангела, то інших перетворюють в різні божества. Згідно з піфагорейцями нечистиві люди перетворюються у тварин, а якщо вірити Емпедоклу, то і в рослин. Виражаючи цю думку, Магомет часто повторював: «Той, хто відступить від божественного закону, стане твариною і цілком заслужено». І дійсно, не кора є сутністю рослини, а нерозумна і не чуттєва природа, не шкіра визначає сутність возового коня, а тупа і чуттєва душа, не кругляста форма становить сутність неба, а правильний розум; і ангела створює не відокремлення його від тіла, а духовний розум.

Якщо ти побачиш когось, хто повзає по землі на животі, то ти бачиш не людину, а куці, а якщо побачиш як Каліпсо когось, засліпленого пустими оманами фантазії, захопленого спокусами раба почуттів, то це ти бачиш не людину, а тварину. Якщо ж ти бачиш філософа, який все розпізнає правильним розумом, то поважай його, тому що він є небесною, а не земною істотою. Якщо ж бачиш відстороненого поглядача, який не знає плоті і який заглиблений у надра розуму, то це не земне і не небесне створіння. Це – найвеличніше божество, уbrane в людську плоть. І хто не буде зачаровуватися людиною, яка у священних єврейських і християнських писаннях справедливо називається ім'ям то плоті, то будь-якого творіння, тому що сама формує і перетворює себе в будь-яку плоть і набуває властивостей будь-якого творіння! Тому перс

Евант, переказуючи філософію халдеїв, пише, що у людини немає власного природного образу, але є багато чужих зовнішніх ликів. Звідси і вираз у халдеїв: людина – тварина багатоманітної і мінливої природи. Але до чого все це? А для того, щоб ми із самого народження розуміли (при умові, що будемо тим, ким ми хочемо бути), що найважливішим нашим обов'язком є піклування про те, щоб у будь-якому разі про нас не казали, що коли ми були в пошані, то нас неможливо було впізнати, так як ми стали подібними на тварин і дурних віслюків. Але краще, щоб про нас казали словами пророка Асафа: «Ви – Боги і всі – знатні сини». Ми не повинні шкодити собі, зловживаючи милостивою добротою Отця, замість того, щоб покластися на свободний вибір, який він нам дав.

У душу приходить святе прагнення, щоб ми, не задовільняючись повсякденним, палко бажали вищого і, при можливості, досягали, якщо хочемо, того, що належить всім людям. Нам потрібно відкинути земне, знехтувати небесним і, нарешті, залишивши все позаду, що є у світі, поспішити в курію, яка над світом і найближча до найвищої божественності....

Але, якщо необхідно створювати наше життя за образом херувимів, то потрібно бачити, як вони живуть і що роблять. Але оскільки ми з плоті маємо смак до земних речей, і не можемо цього досягнути, то звернемося до древніх отців, які можуть дати нам численні правильні свідчення про подібні справи, тому що вони їм близькі і рідні. Порадимося з апостолом Павлом, бо коли він був піднесений на третє небо, то побачив, що робило військо херувимів. Від відповів нам, що вони очищуються, потім наповнюються світлом, нарешті, досягають досконалості, як передає Діонісій. Так і ми, наслідуючи на землі життя херувимів, приглушуючи наукою про мораль поривання пристрастей і розсіюючи дискусіями пільму розуму, очищуємо душу, змиваючи бруд неучтва і вад, щоб пристрасті не бушували необдуманно і не безумствував деколи безсоромний розум. Тоді ми наповнимо очищену й впорядковану душу світлом природної філософії, щоб потім вдосконалювати її пізнанням божественних речей.

Незадовільняючись нашими святими отцями, порадимося з патріархом Яковом, чия статуя сяє на місці слави. І наймудріший отець, який спочиває в підземному царстві і не спить в небесному світі, дає нам пораду, але символічно (як це йому притаманно). Є ліствиця, – скаже він, – яка простягається з глибини землі до вершини

неба і розділена на багато сходинок. На вершині цієї ліствиці возсідає Господь; ангели-споглядачі то піднімаються, то спускаються по ній. І якщо ми, сильно прагнучи до життя ангелів, повинні досягти цього, то, запитую, хто посміє доторкнутися до ліствиці Господа брудною ногою або руками? Як говориться у містеріях, нечистому не можна торкатися чистого.

Але якими є ці ноги і ці руки? Ноги душі – це, безперечно, та найнікчемніша частина, яка спирається як на всю матерію, так і на поверхню землі, живильна сила, запальний матеріал пристрастей, наставниця, яка дає насолоду чуттєвості. А рука душі, заступниця пристрастей – чому ми не говоримо про неї з гнівом? – б'ється за неї і під сонцем і пилом, ця хижачка віднімає те, чим сонлива душа насолоджується в тіні. Ці руки і ноги, тобто всю плотську частину, в якій поміщена спокуса тіла, яка силоміць полонить душу, ми, немов у річці, омиваємо у філософії моралі, щоб нас не скинули зі сходів як нечестивих і гріховних. Але цього не достатньо, якщо ми захочемо стати супутниками ангелів, що носяться по сходах Якова, і не будемо наперед добре підготовленими і навченими рухатися від сходинки до сходинки, як належить, – ніколи не звертаючи з обраного шляху і не заважаючи один одному. А коли ми досягнемо цього красномовством або здібностями розуму, то, оживотворені духом херувимів, філософствуємо відповідно до сходинок ліствиці, тобто природи, проходячи все від центру до центру, будемо то спускатися, розщеплюючи з титанічною силою єдине на багато частин, як Озіріса, то підніматися, з'єднуючи з силою Феба безліч частин в єдине ціле, як тіло Озіріса, доти, доки не заспокоїмось блаженством теології, припавши до грудей отця, який царює на вершині ліствиці. Запитаємо в справедливого Іова, який уклав з Богом договір про життя, перш ніж сам вступив у життя: «Кого найбільше понад усе бажає вищий Бог з мільйонів ангелів, які йому допомагають?». «Звісно ж, миру» – відповість Бог згідно з тим, як читається: «Того, хто творить мир на небесах». І оскільки середній ряд передає розпорядження вищого ряду нижчому, то для нас слова теолога Іова пояснює філософія Емпедокла, який вказує на подвійну природу нашої душі – одна піднімає нас вгору, до небес, інша скидає вниз, у пекло, – і порівнює це з ворожнечею і дружбою або з війною і злагодою, як свідчать його пісні.

Сам Іов скаржиться, що він, як божевільний, жив у ворожнечі й суперечках, був вигнаний Богами і скинутий в безодню.

Адже, насправді, багато розбіжностей є серед нас, отці! Вдома у нас йде важкий міжусобний розбрат і громадянська війна. Якби ми захотіли, якби пристрасно побажали такого миру, який підняв би нас так високо, що ми виявилися б серед звеличених Господа, то єдине, що цілком заспокоїло б і приборкало нас, – це філософія моралі. І якби людина добилася у ворогів лише примирення, то приборкала б дикі пориви і гнівний запал лева. І якщо, піклуючись про себе, ми побажали б тоді вічного миру, то він настав би, заспокоївши наші бажання, уклав би між тілом і духом договір про священний мир, принісши в жертву пару тварин.

Діалектика заспокоїть розум, який страждає через словесні суперечності і підступні силогізми. Природна філософія угамує суперечки і боротьбу думок, які пригноблюють, розколюють і крають неспокійну душу, але при цьому змусить нас пам'ятати, що природа, згідно з Гераклітом, народжена війною і тому названа Гомером боротьбою. Тому неможливо знайти в природі справжнього спокою і міцного миру, який є привілеєм і милістю її господині, – святійшої теології. Теологія вкаже нам дорогу до миру і поведе як поводити. Здалека побачивши нас, тих які поспішають, вона вигукне: «Підійдіть до мене, ви, які перебуваєте в труднощах, підійдіть до мене, і я дам вам мир, який не можуть вам дати ні всесвіт, ні природа!». І ми, ласкаво покликані і так привітно запрошені, з окриленими, як в Меркурія, ногами полинемо в обійми благословенної матері, насолодимось бажаним миром – святійшим миром, нерозривними узами й взаємною дружбою, завдяки якій всі душі не лише гармонійно живуть в єдиному розумі, вищому за всі розуми, але певним чином зливаються у єдине ціле.

Така дружба, як кажуть піфагорійці, є метою усієї філософії; такий мир Бог встановлює у своїх висотах, а ангели, що сходять на землю, сповіщають про нього людям доброї волі, щоб завдяки йому люди, які сходять на небо, самі стали ангелами. Такий мир ми побажали б друзям, нашому часу, кожному будинку, до якого б ми увійшли, і нашій душі, щоб вона стала завдяки ньому місцем перебування Бога і після того, як знищить на собі бруд за допомогою моралі і діалектики, прикрасилась би багатообразною філософією, як розкішністю палаців.

Вершину входу душа увінчає гірляндами теології, і тоді разом з Отцем зійде володар слави і зробить в ній свій притулок. Душа виявиться гідною настільки поблажливого гостя. Оброблена золотом,

як весільна тога, оточена різноманіттям думок, вона прийме шанованого гостя навіть не як гостя, а як нареченого, з яким ніколи не розлучаються, і побажає відокремитися від свого народу і, забувши будинок свого батька і навіть себе, побажає померти в собі самій, щоб жити в нареченому, в присутності якого смерть його святих воістину є блаженною. Я кажу – смерть, якщо можна назвати смертю повноту життя, роздуми над якою є заняттям філософії, як стверджували мудреці. Давайте покличемо самого Мойсея, який трохи менший багатого джерела священної і невимовної думки, звідки ангели п'ють свій нектар. Вислухаємо ж суддю, який повинен прийти до нас і оголосити тим, хто живе в пустинній самоті плоті, такі закони: ті, хто ще гріховний, потребують моралі, тому хай живуть з людьми не в святилищі, а просто неба, як жерці фессалійські, доки не очистяться від гріхів. Ті ж, хто вже упорядкував спосіб життя і прийнятий у храм, хай не залучаються до священодії, а спочатку старанно послужать таїнствам філософії діалектичним послухом; і допущені, нарешті, до таїнств у званні жерця філософії нехай споглядають то пишне багатобарвне зоряне вбрання Бога всевишнього – володаря, то блакитний семисвічник, щоб потім, прийняті в лоно храму за заслуги величної теології, насолоджувалися славою господньою, коли вже жодне покривало не приховує образу Бога.

Так, Мойсей наказує нам це, але наказуючи, переконує нас і спонукає до того, щоб ми за допомогою філософії готувалися до майбутньої небесної слави. Але насправді ж не лише християнські і мойсееві таїнства, але і теологія древніх, про яку я маю намір сперечатися, розкриває нам успіхи і гідність вільних мистецтв. Хіба іншого бажають для себе посвячені в грецькі таїнства? Адже перший з них, хто очиститься за допомогою моралі і діалектики – очищувальних занять, як ми їх називаємо, – буде прийнятий в містерії! Але чим іншим може бути ця участь у містеріях, якщо не роз'ясненням таємниць природи за допомогою філософії? Тільки після того, як вони таким способом були підготовлені, наставало бачення божественних справ через світло теології.

І хто не почав би добиватися посвячення у ці таїнства? Хто, нехтуючи всім земним, зневажаючи дари долі, не піклуючись про тіло, не побажав би стати співтрапезником Богів, ще живучи на землі і отримавши дар безсмертя, напоює нектаром себе – смертну істоту! Хто не захотів би так бути замороженим платонівським «Федром» і

так надихнутися екстазом Сократа, щоб бігти з цього світу, вмістилища диявола, помахами крил і ніг і швидко досягти небесного Єрусалиму! Ми будемо захоплюватися, отці, поривами Сократа, які настільки виводять нас за межі розуму, що підносять нас і наш розум до Бога. Вони тим більше будуть розпалювати нас, якщо ми самі спочатку розрухаємо те, що є в нас самих. І справді, якщо за допомогою моралі сили пристрастей будуть напружені до відповідних розумних меж, так щоб вони узгоджувалися між собою в непорушній гармонії, якщо за допомогою діалектики розвиватиметься розум, то, збуджені запалом Муз, ми будемо упиватись небесною гармонією. Тоді покровитель Муз Вакх у своїх таїнствах – зримих проявах природи – розкриваючи нам, вже філософам, таємниці Бога, наситить нас з багатств Божого дому, в якому ми надихнемося подвійним запалом, зближуючись зі священною теологією, якщо будемо вірними, як Мойсей. І коли піднімемося на найвищу вершину, то зіставляючи у вічності все, що було, є і буде, і споглядаючи первородну красу, ми станемо віщунами Феба, його крилатими прихильниками, і тоді, як поривом збуджені невимовною любов'ю, що навколо нас як і палкі серафими, ми, наповнені божеством, станемо тепер тим, хто нас створив...

...О, отці, хай опанують душу три дельфійські правила, необхідні особливо тим, хто має намір увійти до святійшого і августійшого храму не хибного, проте істинного Аполлона, який осяває будь яку душу, що входить у цей світ! Ви побачите, що нас надихало лише те, що ми всі сили присвятили вивченню потрібної філософії, про яку зараз йде суперечка. Знамените «нічого надто» справедливо приписує норму і правило будь-якої доброчесності, згідно з критерієм міри, про що говорить етика. Знамените «пізнай самого себе» спонукає і надихає нас на пізнання всієї природи, з якою людина перебуває майже у подружніх зв'язках. А той, хто пізнає самого себе, все пізнає в собі, як писали спочатку Зороастр, а потім Платон в «Алківіаді»...

...Ось причини, поважні отці, які не лише надихають, але й захоплюють мене вивчати філософію. Звісно ж, я не говорив би про це, якби не прагнув відповісти як тим, хто має звичай засуджувати вивчення філософії, особливо видатними людьми, так і тим, хто взагалі живе буденним життям. Адже насправді вивчення філософії є нещастям нашого часу, оскільки зневажається сьогодні і перебуває, швидше, в нарузії, чим в пошані і славі.

Згубне і жахливе переконання, що займатися філософією можуть тільки обрані, або взагалі не потрібно займатися нею, уразило всі розуми. Ніхто не досліджує причини речей, рух природи, будову всесвіту, задуми Бога, небесні і земні містерії, якщо не може добитися якої-небудь вдячності або отримати яку-небудь користь для себе. На жаль, ситуація сьогодні склалася так, що ученими вважають лише тих, хто вивчає науку за винагороду. Скромна Паллада, послана до людей з дарами Богів, обсвистується, осуджується, виганяється; немає нікого, хто любив би її, хто б заступився за неї, хіба що сама, продаючи себе за мізерну винагороду, принесе зароблені безчестям гроші в шафу коханого. Сум налягає на серце, коли бачу, що у наш час не правителі, а філософи думають і заявляють, що не потрібно займатися філософією, оскільки філософам не встановлені ні винагороди, ні премії, неначе вони не показали тим самим, що вони не є філософами. І справді, оскільки їх життя проходить у пошуках грошей або слави, то вони навіть для самих себе не розмірковують над істиною. Я не посоромлюся похвалити себе за те, що ніколи не займався філософією інакше, як з любові до філософії, і ні в дослідженнях, ні в роздумах своїх ніколи не розраховував на жодну винагороду або оплату, окрім як на творення моєї душі і на розуміння істини, до якої я пристрасно прагнув. Це прагнення було завжди настільки пристрасним, що, відкинувши турботу про всі особисті й суспільні справи, я вдавався до спокою роздумів, і ні заздрість людей ненависливих, ні осуд ворогів науки не змогли і не зможуть відвернути мене від цього. Саме філософія навчила мене залежати швидше від власної думки, чим від чужих думок, і завжди думати не про те, щоб не почути зла, а про те, щоб не сказати або не зробити його самому.

(Джованни Пико дела Мирандола. Речь о достоинстве человека / перевод Л.Брагиной // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли в 5-и тт. Т.1. с. 506 – 514. – Переклад з рос. О. Ткаченка.)

МІШЕЛЬ МОНТЕНЬ

ДОСЛІДИ

ПРО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Нам постійно пропонують різноманітні знання, намагаючись влити їх у наші душі немов воду у посудину, і наш обов'язок полягає лише у повторенні того, що ми почули. Я хотів би, щоб вихователь вашого сина відмовився від цього звичайного прийому і щоб із самого початку, враховуючи передовсім душевні нахили довіреної йому дитини, надав їй можливість вільно проявляти ці схильності, пропонуючи їй відчутти смак різних речей, можливість вибирати між ними і розрізняти їх самотійно, інколи вказуючи їй шлях, інколи, навпаки, даючи змогу відшукувати його самотійно. Я не хотів би, щоб наставник вирішував все сам і лише сам говорив; я хочу, щоб він слухав також свого вихованця. Сократ, а згодом і Аркесилай примушували спочатку говорити учнів, а потім вже говорили самі.

Нехай він попросить дитину пройти перед ним і таким чином отримає можливість судити про його ходу, а отже, і про те, наскільки йому самому потрібно стримати себе, аби пристосуватися до сил учня. Не дотримуючись тут відповідності, ми можемо зіпсувати всю справу; уміння відшукати таку відповідність і розумно її дотримуватися – одне з важких завдань, які я тільки знаю. Здатність «зійти» до нахилів дитини і керувати ними властива лише душі піднесеній і сильній. Щодо мене, то я упевненіше йду вгору, ніж спускаюся згори.

Якщо вчителі, як це зазвичай у нас робиться, навчають своїх численних учнів, пропонуючи їм всім один і той самий урок і вимагаючи від них однакової поведінки, хоча їхні здібності зовсім не є однаковими, а й відрізняються і за силою і за своїм характером, то немає нічого дивного, що серед величезного натовпу дітей знайдеться всього декілька, які отримають справжню користь з подібного навчання.

Нехай учитель вимагає від учня не тільки слова запропонованого уроку, але смисл і саму його суть і судить про користь, яку він приніс, не за показниками пам'яті свого вихованця, а згідно з його життям. І нехай, пояснюючи будь-що учневі, він покаже йому це з сотні різних сторін і застосує до багатьох різних предметів, щоб перевірити, чи належним чином зрозумів учень матеріал і якою мірою засвоїв його...

Наша душа рухається під впливом сторонньої дії, дотримуючись і підкоряючись прикладу і повчанню інших. Нас до такої міри привчили до ходунків, що ми вже не в змозі обходитися без них. Ми втратили нашу свободу і власну силу... Я був знайомий в Пізі з однією вельми шановною людиною, яка настільки поважала Аристотеля, що найпершим її правилом було: «... основою будь-якої твердої думки і будь-якої істини є згода з ученням Аристотеля; усе, що поза цим, – химери і суєта, бо Аристотель абсолютно все передбачив і висловив»...

Недостатньо загартовувати душу дитини; також необхідно загартовувати і її тіло. Наша душа надто переобтяжена турботами, якщо у неї немає належного помічника; тоді на неї покладається непосильний тягар, оскільки вона несе його за двох. Я добре знаю, як важко доводиться моїй душі в компанії з таким ніжним і чутливим як у мене тілом, яке постійно шукає її підтримки. І, читаючи різних авторів, я не раз помічав, що те, що вони видають за велич духу і мужність, здебільше свідчить про товсту шкіру і міцні кістки. Мені довелося зустрічати чоловіків, жінок і дітей, настільки нечутливих від природи, що удари палицею означали для них менше, чим для мене отримати щигля по носу... Коли атлети своєю витривалістю уподібнюються до філософів, то тут насамперед виявляється міцність їхніх м'язів, а не твердість душі. Бо звичка терпляче трудитися – це те ж саме, що і звичка терпляче переносити біль... Потрібно загартовувати своє тіло важкими й суворими вправами, щоб привчити його стійко переносити біль і страждання від вивихів, припікань і навіть від мук тюремного ув'язнення і тортур. Потрібно бути готовим до цих останніх; адже в інші часи і благочестиві поділяють деколи долю злих. Ми це добре знаємо по собі! Хто скасовує закони, той загрожує найбільш добродішним людям бичем і мотузкою. Додам ще, що і авторитет вихователя, який для учня повинен бути незаперечним, страждає і піддається сумніву від такого втручання батьків. Крім того, шанобливість, якою оточує дитину прислуга, а також її обізнаність про багатство і велич свого роду є, на мій погляд, чималими перешкодами в правильному вихованні дітей цього віку.

Стосовно спілкування з іншими людьми, то тут я часто натрапляв на одну природну ваду: замість того, щоб прагнути пізнати інших, ми дбаємо тільки про те, як показати себе, і наші турботи направлені скоріше на те, щоб не дати залежатися своєму товару, а не

придбати для себе новий. Мовчазність і скромність – властивості, які в суспільстві є дуже цінними. Дитину необхідно привчати до того, щоб вона була ощадливою і стриманою у витрачанні знань, які вона здобуває; щоб вона не заперечувала нісенітниць і безглузвих вигадок, висловлених в її присутності, тому що дуже неввічливо і нелюб'язно відкидати те, що нам не до смаку. Нехай вона задовольняється виправленням самої себе і не дорікає іншого за те, що їй самій не подобається; нехай вона не повстає також проти загальноприйнятих звичаїв. Нехай вона уникає бажання надавати собі зарозумілий і гордовитий вигляд, уникає дитячої пихатості, що полягає в бажанні виділятися серед інших і уславитися розумнішою за інших, нехай не прагне набути репутації людини, яка лає все і вся і прагне вигадати щось нове.... Потрібно навчити дитину приступати до розмови або суперечки тільки в тому випадку, якщо вона буде впевнена, що супротивник гідний такої боротьби; їй потрібно навчити також не застосовувати всі ті заперечення, які можуть їй знадобитись, а тільки сильні з них. Потрібно привчити її ретельно вибирати докази, віддаючи перевагу найточнішим, а отже, і коротким. Але, передовсім, хай навчать її схилитися перед істиною і складати перед нею зброю, як тільки вона побачить її, – незалежно від того, чи відкрилася вона їй супротивникові чи осяяла її саму...

Що ж стосується філософських бесід, то вони мають властивість веселити і радувати тих, хто бере участь в них, і зовсім не примушують хмурити чоло і сумувати.

Душа, що стала вмістилищем філософії, неодмінно наповнить здоров'ям і тіло. Спокій і задоволення, що панують у ній, вона не може не випромінювати зовні; так само вона змінить за своїм образом і подобою і нашу зовнішність, наділивши її гідністю, гордістю, веселістю і жвавістю, станом задоволеності і добродушності. Суттєва ознака мудрості – це незмінно радісне сприйняття життя; їй, як і всьому, що в надмісячному світі, властива ясність, що ніколи не втрачається... Насправді, це вона заспокоює душевні бурі, навчає зносити з посмішкою хвороби і голод не за допомогою якихось уявних епіциклів, а спираючись на цілком чуттеві, природні докази розуму. Її кінцева мета – чеснота, яка перебуває зовсім не десь, як стверджують схоласти, на вершині крутої і неприступної гори. Ті, кому доводилося наблизитися до чесноти, навпаки, стверджують, що вона мешкає на чарівному, родючому і квітучому плоскогір'ї, звідки виразно бачить усе те, що є

під нею; проте досягти її може лише той, кому відоме місце її проживання; до неї ведуть тіністі стежки, що пролягають серед квітучих і зелених галявин, по зручному для підйому... схилі. Але оскільки тим уявним філософам, про яких я говорю, не вдалося ознайомитися з цією вищою чеснотою, прекрасною, торжествуючою, вселюбною, покірливою, і, водночас, мужньою, яка містить в собі непримиренну ненависть до зла, незадоволення, страху і гніту, що має своїм путівником природу, а супутниками – щастя і насолоду, то, через свої слабкості, вони придумали цей безглуздий і ні на що не подібний образ: похмуру, сварливу, загрозливу, злобливу чесноту, і поставили її на самотній скелі, перетворивши на опудало, яке страшить рід людський... (*Мішель Монтень. Про виховання дітей / переклад з рос. – О. Ткаченка [Електронний ресурс] // book.ru, сайт бібліотека Машкова. – Режим доступу: www.bookru.net, www.biblioteka mashkova*)

РЕНЕ ДЕКАРТ

МІРКУВАННЯ ПРО МЕТОД, ЩОБ ПРАВИЛЬНО СПРЯМУВАТИ СВІЙ РОЗУМ І ВІДШУКАТИ ІСТИНУ В НАУКАХ

Якщо міркування це здаватиметься занадто довгим, аби бути прочитаним цілком за один раз, то його можна розподілити на шість частин. У першій виявляться різні міркування стосовно наук; у другій – основні правила методу, винайденого автором; у третій – деякі з правил моралі, видобутих автором з цього методу; у четвертій – докази, за допомоги яких він доводить існування Бога і людської душі, які є засадовими для його метафізики; у п'ятій можна буде знайти послідовність питань фізики, які він розглянув, і, зокрема, пояснення руху серця та розгляд деяких інших складних питань, що стосуються медицини, а також відмінність, яка існує між нашою душею та душею тварин; і в останній – вказівки на те, що, на думку автора, необхідно для того, аби піти у дослідженні природи далі, ніж це вдалося йому, а також пояснення міркувань, які спонукали його писати.

Частина друга. Головні правила методу

Я перебував тоді у Німеччині, де був призваний у зв'язку з війною, яка не закінчилася й дотепер; коли я повертався з коронації імператора в армію, зима, що почалася, зупинила мене на одному з постойв, де, не знайшовши жодного співрозмовника, який би розважив мене, і, крім того, не потурбований, на щастя, жодними клопотами та пристрастями, я залишався цілий день наодинці у теплій кімнаті, маючи повне дозвілля віддатися своїм міркуванням. Серед них одним з перших, що спало мені на думку, було міркування про те, що часто—густо витвори, складені з багатьох частин і зроблені руками багатьох майстрів, не настільки досконалі, як витвори, над якими працювала одна—єдина людина. Так, ми бачимо, що будівлі, задумані й побудовані одним-єдиним архітектором, зазвичай красніше та ліпше облаштовані, ніж ті, у переробленні яких брали участь багато людей, використовуючи старі мури, побудовані для інших цілей. Так само старовинні міста, що розросталися з невеличких містечок і стали з плином часу великими містами, зазвичай настільки погано розплановані порівняно з містами, що мають регулярні забудови, зведеними на рівнині за задумом одного інженера, що хоча, розглядаючи ці будівлі поодиночі, нерідко знаходиш у них стільки ж, а то й більше мистецтва, ніж у цих регулярних будовах, проте, бачачи те, як вони розташовані — тут маленька споруда, там велика — і як їхні вулиці стають викривленими і нерівними за довжиною, може здатися, що це скоріше справа випадку, аніж розумної волі людей, що вони розташовані таким чином. А якщо мати на увазі, що завжди були посадові особи, зобов'язані піклуватися про те, щоб приватні забудови були прикрасою міста, то стане ясно, як важко, маючи справу лише з чужими витворами, створити щось досконале. Таким чином я уявляв собі, що народи, які перебували раніше у напівдикунському стані й лише поступово цивілізувалися і які встановлювали свої закони тільки мірою того, як лиха від скоюваних злочинів і виникаючі скарги примушували їх до цього, не можуть мати так само добрих громадянських порядків, як ті, що від самого початку свого об'єднання дотримуються настанов свого законодавця. Так само очевидно, що істинна релігія, заповіді якої встановлені Богом, має бути незрівнянно краще влаштована, ніж будь-яка інша. Якщо ж казати про людські справи, то я гадаю, що Спарта була колись у такому квітучому стані не тому, що закони її були гарні кожен

зокрема, позаяк деякі з них були дуже дивні й навіть суперечили добрим звичаям, але тому, що, будучи складені лише однією людиною, всі вони спрямовувалися до однієї мети. Подібним чином мені спало на думку, що науки, викладені у книжках, принаймні ті, докази яких лише ймовірні і які не мають ніяких доведень, склались і мало-помалу розрослися зі здогадок безлічі різних осіб і не настільки близькі до істини, як прості міркування людини зі здоровим глуздом стосовно речей, що їй трапляються. До того ж, вважав я, оскільки, перш ніж стати дорослими, всі ми були дітьми, і впродовж тривалого часу нами керували наші бажання та наші наставники, які часто-густо суперечили одні одним і, можливо, не завжди радили нам найкраще, то майже неможливо, щоб наші судження були настільки ж чистими та ґрунтовними, якими вони були б, якби ми користувалися нашим розумом у всій повноті від самого народження й керувалися завжди тільки ним.

Щоправда, ми не спостерігаємо того, щоб руйнували всі будинки у місті з єдиною метою переробити їх і зробити вулиці гарнішими; але ми бачимо, що багато людей руйнують свої власні будинки, щоб їх перебудувати, а іноді й змушені це робити, якщо фундамент цих будівель неміцний і вони можуть завалитися. На цьому прикладі я переконався, що навряд чи є розумним задум перебудувати державу, змінюючи й руйнуючи все до самих підґрунть, щоб знову її відновити, або ж займатися перетворенням усієї сукупності наук або ладу, встановленого в школах для їх викладання. Проте, що стосується поглядів, сприйнятих мною до того часу, я не міг вдіяти нічого кращого, як позбутися їх раз і назавжди, щоб замінити їх потім кращими або тими самими, але узгодженими з вимогами розуму. І я твердо увірував, що у цей спосіб мені вдасться прожити своє життя значно краще, ніж якби я будував його тільки на попередніх підвалинах і спирався лише на ті начала, які сприйняв юнаком, ніколи не піддаючи сумнівові їхню істинність. Оскільки, хоча я й передбачав цьому різні утруднення, вони зовсім не були неусувними і їх не можна було порівняти з тими, які виявляються за щонайменших перетворень, що стосуються громадських справ. Ці велетенські споруди надто важко відновлювати, якщо вони завалилися, важко навіть утримати їх від падіння, якщо вони розхитані, і падіння їх є нищівним. Далі, що стосується їхніх недосконалостей, якщо такі мають місце – в тому, що вони існують, не важко переконатися через їхню різноманітність, – то звичка, поза

сумнівом, дуже згладила їх і дозволила безболісно усунути і виправити багато чого, що не можна було передбачити заздалегідь ні за якої розважливості. Нарешті, майже завжди їхні недосконалості легше перенестиб, ніж їхні зміни. Так, великі шляхи, що звиваються поміж гори, через часті переїзди потрохи стають настільки вкатаними та зручними, що значно краще слідувати ними, ніж іти прямішим шляхом, видираючися на скелі та спускаючися в провалля.

Тому я аж жодним чином не схвалюю неспокійну і сварливу вдачу тих, хто, не будучи покликаним ні за народженням, ні за станом до керування громадськими справами, невтомно силкується вигадати які-небудь нові реформування. І якби я міг подумати, що в цьому творі є бодай щось, на підставі чого мене можна підозрювати у цьому шаленстві, мені стало б дуже прикро, що я опублікував його. Ніколи мій намір не сягав далі спроби реформувати мої власні думки й будувати на фундаменті, який належить цілком мені. Адже з того, що мій твір мені настільки сподобався, що я наважився показати тут його зразок, не впливає, що я раджу кому-небудь його наслідувати; у тих, кого Бог обдарував своєю милістю більш, ніж мене, певна річ, будуть більш піднесені наміри, але я боюся, чи не буде і мій аж надто сміливим для багатьох. Саме рішення звільнитися від усіх прийнятих на віру опіній, не є прикладом, якому кожен має слідувати. У світі є хіба що лише два різновиди розумів, жодному з яких мій намір ніякою мірою не підходить. По-перше, ті, хто, уявляючи себе розумнішими, ніж вони є насправді, не можуть утриматися від похапливих суджень і не мають достатнього терпіння, щоб розташовувати свої думки у певному порядку, тому, раз наважившись піддати сумнівові сприйняті принципи і ухилитися від битого шляху, вони ніколи не підуть стежиною, якої слід триматися, щоб іти прямо, і перебуватимуть в омані все життя. По-друге, ті, хто достатньо розумний або скромний для розуміння того, що відрізнити істинне від хибного вони менш здатні, ніж інші, у кого вони можуть повчитися; вони мають радше задовольнитися тим, щоб слідувати опініям інших, а не займатися своїми власними пошуками найкращої.

Та й сам я, певна річ, був би серед останніх, коли б мав лише одного вчителя або не знав відмінності в опініях вчених, яка існувала в усі часи. Проте я ще на шкільній лаві дізнався, що не можна вигадати нічого настільки дивного і неймовірного, що не було б уже висловлено кимось з філософів. Згодом під час мандрів я переконався, що люди, котрі мають уявлення, які суперечать нашим,

не є через це варварами або дикунами і багато хто з них так само розумний, як і ми, або навіть розумніший; так, та ж сама людина, з тим самим розумом, вихована з дитинства серед французів або німців, стає іншою, ніж вона була б, якби мешкала серед китайців або канібалів. Те ж саме стосується і мод в одязі: та сама річ, яка подобалася нам десять років тому і, можливо, сподобається нам знову років за десять, тепер видається нам дивною та смішною. Отже, звичка і приклад переконують нас більше, ніж хоч би то яке точне знання, але при всьому тому більшість голосів не є доказом, який мав би якесь значення для істин, що відкриваються з певними зусиллями, оскільки значно ймовірніше, щоб істину знайшла одна людина, ніж цілий народ. З цих міркувань я не міг обрати нікого, чиїм думкам я мав би віддати перевагу перед опініями інших, і був немовби змушений сам себе скеровувати.

Але як людина, що йде сама і у темряві, я вирішив йти так повільно і з такою обачливістю у всьому, що навіть коли й мало просуватимуся вперед, то принаймні сам зможу убезпечитися від падіння. Я навіть не хотів одразу повністю відкидати жодну з опіній, які прокрадалися в мої переконання незалежно від мого розуму, доки не приділю достатньо часу складанню плану роботи, яку я розпочинаю, і відшукав істинного методу для пізнання всього того, до чого здатний мій розум.

Бувши молодшим, я вивчав дещо з філософських наук – логіку, а з математичних – геометричний аналіз та алгебру – ці три мистецтва, або науки, котрі, як мені здавалося, мали слугувати окресленій мною меті. Проте, вивчаючи їх, я помітив, що в логіці її силогізми і більшість інших її правил радше слугують для пояснення іншим того, що нам відомо, або навіть, як мистецтво Лулія, навчають того, щоб безтямно розводитися про те, чого не знаєш, замість того, щоб це студіювати. І хоча логіка справді містить чимало дуже правильних і добрих правил, проте до них домішано стільки інших – або шкідливих, або зайвих, – що відділити їх так само важко, як розгледіти Діану або Мінерву в глибі ще нетесаного мармуру. Що стосується аналізу стародавніх та алгебри нового часу, то, крім того, що вони належать до предметів абстрактних і таких, що здаються непотрібними, перший завжди примушує до розгляду фігур і, таким чином, вправляючи розум, не може не втомлювати сильно уяву; друга ж настільки підпорядковувала себе різним правилам та знакам, що перетворилася на темне і заплутане мистецтво, яке бентежить наш

розум, а не на науку, яка б його розвивала. З цієї причини я вирішив, що слід шукати інший метод, який, поєднуючи переваги цих трьох, був би вільним від їхніх недоліків. І подібно до того як безліч законів нерідко дає привід до виправдання пороків і державний порядок значно кращий, якщо законів небагато, але їх суворо дотримуються, так і замість численних правил, що складають логіку, я визнав, що було б достатньо і чотирьох, аби я тільки прийняв тверде рішення постійно дотримуватися їх без жодного винятку.

Перше – ніколи не приймати за істинне нічого, що я не визнав би таким з очевидністю, тобто ретельно уникати похапливості і упередженості та включати у свої судження тільки те, що уявляється моєму розумові настільки ясно і виразно, що не дає мені жодного приводу для сумніву.

Друге – ділити кожне з розгляданих мною трудень на стільки частин, скільки можливо і потрібно для кращого їх розв’язання.

Третє – розташовувати свої думки у певній послідовності, починаючи з предметів найпростіших і найлегше пізнаваних, і сходити поволі, мов по сходинках, до пізнання найскладніших, припускаючи існування порядку навіть серед тих, які природно не передують одне одному.

І останнє – робити скрізь переліки настільки повні й огляди настільки всеохопні, щоб бути впевненим, що ніщо не пропущено.

Ці довгі ланцюжки доводів, найпростіших і легких, до яких зазвичай вдаються у геометрії, щоб дійти найскладніших доведень, дали мені можливість уявити собі, що і всі речі, які можуть стати для людей предметом пізнання, перебувають між собою у такій самій послідовності і що, таким чином, якщо утримуватися від того, щоб приймати за істинне будь-що, що таким не є, і завжди дотримуватися послідовності, в якій слід виводити одні речі з інших, то не може існувати істин ані настільки віддалених, щоб вони були недосяжними, ані настільки прихованих, щоб не можна було б їх розкрити. Мені не знадобилося великих зусиль відшукати ті, з яких слід починати, бо я вже знав, що починати треба з найпростішого і легко пізнаваного; і беручи до уваги, що між тих, хто раніше досліджував істину в науках, тільки математикам вдалося знайти деякі доведення, тобто деякі точні та очевидні доводи, я не мав сумніву, що й мені належало почати з того, що вони дослідили, хоча я й не очікував від цього іншої користі, крім тієї, що вони привчать мій розум жити істиною і аж ніяк не задовольнятися хибними

доказами. Проте я не мав наміру вивчити всі окремі науки, які становлять те, що називають математикою: бачачи, що хоч їх предмети різні, проте всі вони узгоджуються між собою стосовно того, що досліджують тільки різні наявні в них відношення і пропорції, я вирішив, що краще досліджувати тільки ці відношення взагалі і шукати їх виключно у предметах, які полегшили б мені їх пізнання, проте жодним чином не обмежуючи їх цими предметами, щоб мати можливість застосовувати їх потім до всіх інших предметів, до яких вони підійдуть. Відтак, взявши до уваги, що для кращого пізнання цих відношень мені доведеться розглядати кожную пропорцію зокрема і лише іноді утримувати їх у пам'яті, або розглядати одразу кілька, я припустив, що для кращого дослідження їх поодиноці треба уявити їх у вигляді ліній, оскільки не знайшов нічого простішого і виразнішого для моєї уяви та моїх почуттів; проте, для того щоб утримувати їх, або розглядати декілька водночас, потрібно було виразити їх якомога меншою кількістю певних знаків. У такий спосіб я запозичив би все найкраще з геометричного аналізу та з алгебри та виправив би недоліки першого за допомоги другої.

І справді, насмілюся сказати, що точне дотримання небагатьох обраних мною правил дозволило мені настільки легко розв'язати всі питання, які досліджують ці дві науки, що за два або три місяці вивчення, розпочавши з найпростіших і найзагальніших та використовуючи кожную винайдену істину для знаходження нових, я не тільки подужав чимало питань, що видавалися мені раніше важкими, але й дійшов того, що нарешті міг, як мені здавалося, визначити, якими засобами і в яких межах можна розв'язувати навіть незнані для мене завдання. Сподіваюся, ви не вважатимете мене надто самовпевненим, якщо візьмете до уваги, що існує лише одна істина стосовно кожної речі і що той, хто знайшов її, знає про неї все, що можна знати; так, наприклад, дитина, навчена арифметики, зробивши додавання правильно, може бути впевнена, що знайшла стосовно будь-якої шуканої суми все, що може знайти людський розум. Бо врешті-решт метод, який вчить слідувати істинному порядку й точно перелічувати всі обставини шуканого, містить усе, що надає вірогідності правилам арифметики.

Але що найбільше задовольняло мене у цьому методі – це переконаність у тому, що за його допомоги я в усьому використовував власний розум якщо не в досконалості, то принаймні якомога краще; крім того, користуючися ним, я відчував, що мій

розум поволі при звичається мислити предмети ясніше та виразніше і що, не пов'язуючи його з жодним окремим предметом, я отримаю можливість застосовувати його з такою ж користю до розв'язання утруднень в інших науках, як уже зробив це щодо алгебри. Це не означає, що я насмілюся б негайно взятися за перегляд усіх відомих мені наук, оскільки це суперечило б послідовності, завданій методом; але, взявши до уваги, що основи наук мають бути запозичені з філософії, в якій я досі зовсім не знайшов достовірних принципів, я вирішив, що передусім належить з'ясувати саме їх. А оскільки ця справа є найважливішою у світі, причому похапливість або упередженість у ній є найнебезпечнішими, я не повинен був квапитись із закінченням цієї справи, доки не сягну віку зрілішого – а мені тоді виповнилося двадцять три роки – і доки я не витрачу чимало часу на підготовчу роботу, викорінюючи в моєму розумі всі хибні судження, здобуті до цього часу, нагромаджуючи запас досвіду, який слугував би мені матеріалом для моїх роздумів, і, постійно вправляючися у прийнятому мною методі, зміг би дедалі більше ствердитися в ньому.

Частина третя.

Кілька правил моралі, видобутих з цього методу

Зрештою, беручися до перебудови помешкання, замало зламати старе, заpastися матеріалами й архітекторами або самому набути навички в архітектурі і, крім того, ретельно окреслити план – необхідно передбачити інше приміщення, де можна було б зручно влаштуватися під час робіт; так само, щоб не бути нерішучим у діях, доки розум зобов'язував мене до нерішучості у судженнях, і щоб мати можливість прожити цей час якомога щасливіше, я склав собі наперед деякі правила моралі – три або чотири максими, які я охоче вам викладу.

По-перше, коритися законам та звичаям моєї країни, невідступне дотримуватися релігії, в якій, милістю Божою, я був вихований з дитинства, і керуватись у всьому іншому найбільш поміркованими і вільними від крайнощів опініями, що були спільно вироблені найрозважливішими людьми, в колі яких мені випало жити. Отже, відтепер я не вважав за ніщо свої власні опінії через те, що я збирався піддати їх перегляду, проте я був переконаний, що найкраще слідувати опініям найрозважливіших людей. Хоча розважливі люди можуть траплятися й серед персів, китайців, так

само як і серед нас, мені здавалося доцільнішим узгоджуватися з вчинками тих, серед кого я житиму; а щоб знати, якими насправді є їхні опінії, я повинен був звертати більше уваги на те, як вони поводять себе, ніж на те, що вони кажуть, і не тільки тому, що через зіпсованість нашої вдачі стало замало людей, ладних висловлювати те, що вони гадають, але й тому, що багато хто й сам цього не знає; але оскільки дія думки, якою ми думаємо про річ, відрізняється від дії думки, якою ми усвідомлюємо, що думаємо про неї, то вони часто-густо незалежні одна від одної. Між багатьох опіній, однаково поширених, я завжди обирав найпоміркованіші, оскільки вони зручніші на практиці і, напевне, найкращі, оскільки будь-яка крайність є поганою, а також і задля того, щоб у разі помилки найменше відхилятися від істинного шляху, ніж якби я, обравши якусь крайність, мав був перейти до іншої крайності. Особливо ж я зараховував до крайнощів всі обіцянки, які якоюсь мірою обмежують свободу. Не тому, що я не схвалював законів, які задля того, щоб убезпечити слабких духом від непостійності, дозволяють – чи то заради якогось доброго наміру або навіть заради надійності торгівлі, чи то з метою байдужою стосовно добра – давати обіцянки, укладати угоди, що примушують до постійного їх дотримання, але тому, що я не бачив у світі нічого, що завжди залишалося б в тому самому стані, і оскільки особисто я намагався дедалі вдосконалювати свої судження, а не погіршувати їх, то я вважав, що скоїв би велику помилку стосовно здорового глузду, якби, схваливши одного разу будь-що, зобов'язав себе вважати це добрим і тоді, коли воно, можливо, перестало бути таким або ж коли я перестав вважати його таким.

Моїм другим правилом було залишатися настільки твердим і рішучим у своїх діях, наскільки це було мені до снаги і з не меншою наполегливістю слідувати навіть найсумнівнішим опініям, якщо я поціновував їх як цілком слушні. У цьому я вподібнював себе до мандрівників, що заблукали в лісі: вони не повинні кружляти або блукати врзнобіч, ні, тим більше, залишатися на одному місці, але мають іти якомога пряміше в одному напрямку, не змінюючи його з якогось найменшого приводу, хоча б початковий вибір і був цілком випадковим; якщо ж вони не дістануться своєї мети, то все ж таки вийдуть куди-небудь, де їм, що найімовірніше, буде краще, ніж посеред лісу. Оскільки побутові справи не терплять зволікання, то безперечно, що коли ми не в змозі вирізнити істинні опінії, то мусимо

задовольнитися найбільш імовірними; і нехай ми не вбачаємо різниці у мірі їхньої ймовірності, ми все ж повинні зважитися на якусь одну і без вагань прийняти її до практики не як сумнівну, але як цілком істинну з тієї причини, що слухними були міркування, які змусили нас її обрати. Цього виявилось достатньо, щоб позбавити мене будь-якого каяття та докорів сумління, що зазвичай непокоять людей слабких та хитких, які часто-густо непослідовно дозволяють собі робити немовби щось добре те, що вони згодом визнають за погане.

Моїм третім правилом було завжди прагнути перемагати радше себе, ніж долю, змінюючи свої бажання, а не світовий лад, і взагалі звикнути до думки, що у повній нашій владі перебувають виключно наші думки і що після того, як ми зробили все можливе стосовно зовнішніх для нас речей, те, що нам не вдалося, слід розглядати як щось абсолютно неможливе. Цього одного мені здалося достатньо, щоб не бажати у майбутньому чогось понад усе досягнуте і у такий спосіб знаходити задоволення, оскільки наша воля природно прагне лише того, що наш розум надає їй як так чи так можливе; очевидно, що, вважаючи всі зовнішні блага однаково далекими від наших можливостей, ми не будемо більше шкодувати про те, що позбавлені тих благ, на які ми, здавалося б, маємо право від народження, якщо самі не завинили у цьому позбавленні, як не шкодуємо про те, що не володіємо Китаєм або Мексикою. Обернувши, як то кажуть, потребу на чесноту, ми так само не бажатимемо стати здоровими, коли ми хворі, або вільними, перебуваючи у в'язниці, як і тепер не бажаємо мати тіло з настільки ж незламної речовини, як діамант, або мати крила, щоб літати, мов птахи. Проте я вважаю, що тут потрібні тривалі вправи і неодноразово повторювані роздуми, щоб звикнути дивитися на речі під таким кутом зору. І я гадаю, що головним чином у цьому полягає таємниця тих філософів, які вміли себе поставити поза владою долі і, незважаючи на страждання і негаразди, суперничати у блаженстві зі своїми богами. Постійно розглядаючи межі, покладені їм природою, вони дійшли цілковитого переконання, що ніщо їм не підвладне, крім власних думок, і цього вже було достатньо, щоб завадити їм прагнути чогось іншого; над думками ж вони володарювали настільки необмежене, що мали підстави вважати себе багатшими й могутнішими, вільнішими й щасливішими, ніж решта людей, що не мають такої філософії і, хоч би скільки не сприяла їм природа та доля, ніколи не мають всього, чого бажають.

Нарешті, на завершення цієї моралі я вирішив розглянути різні заняття, властиві людям у цьому житті, щоб спробувати обрати краще з них, і, не бажаючи заторкувати занять інших людей, я вирішив, що немає нічого кращого, ніж продовжити ті справи, якими я займаюся, тобто присвятити все моє життя вдосконаленню мого розуму й просуватися, наскільки я буду в змозі, у пізнанні істини згідно з методом, котрий я сам для себе обрав. Я відчув таке велике задоволення, відтоді як почав послуговуватися цим методом, що навряд чи можна отримати у цьому житті насолоду приємнішу та чистішу; і відкриваючи щодня за його допомоги деякі істини, які мені здавалися достатньо важливими і загалом невідомими іншим людям, я відчував настільки повне задоволення розуму, що решта для мене немовби не існувала. Крім того, що три попередні правила ґрунтувалися виключно на моєму намірі продовжити самоосвіту, оскільки Бог наділив кожного з нас деяким світлом, щоб розрізнати істинне та хибне, я ні на мить не вважав себе зобов'язаним задовольнитися опініями інших, якби не передбачав використати своє власне судження для їх перевірки, коли настане час; і я не зміг би звільнитися від сумнівів, слідуючи цим опініям, якщо б я не сподівався, що це не позбавляє мене можливості знайти кращі з них, якщо такі взагалі існують. І зрештою, я не міг би ні обмежити свої бажання, ні бути задоволеним, якби не йшов шляхом, який, як я був упевнений, вів мене до здобуття всіх знань, на які я був здатний; у той же самий спосіб я сподівався досягти пізнання всіх істинних благ, що будь-коли були мені підвладні; тим паче, що наша воля прагне якоїсь мети або уникає її тільки якщо наш розум репрезентує її чи то доброю, чи то поганою. А тому достатньо правильно судити, щоб правильно діяти, і достатньо найслухнішого міркування, щоб і діяти також найправильніше, тобто щоб здобути всі чесноти, а разом з ними всі інші доступні нам блага. Переконаність у тому, що це дійсно так, не може не викликати великого задоволення.

Після того, як я таким чином ствердився у цих правилах і поставив їх поряд з істинами віри, які я завжди ставив понад усе, я дійшов висновку, що решти всіх моїх опіній я міг би вільно позбутися. І сподіваючися, що краще досягну цієї мети, спілкуючися з людьми, ніж залишаючися тривалий час вдома, де у мене виникли всі ці думки, я, не чекаючи закінчення зими, знову рушив у мандри. Цілих дев'ять років я нічим іншим не займався, як вештався світом у намаганні бути радше глядачем, ніж актором у всіх комедіях, що

розігрувалися там. Розмірковуючи з приводу кожного предмета, і особливо про те, що може зробити його сумнівним і дати привід для непорозумінь, я, між тим, викорінював з мого розуму всі хибні думки, які раніше могли в нього прокрастися. Проте я не наслідував тих скептиків, які сумніваються лише заради самого сумніву і вважають за краще перебувати завжди у нерішучості; навпаки, моє прагнення полягало в тому, щоб досягти впевненості і, відкинувши хистку землю і пісок, знайти граніт або твердий ґрунт. Це мені вдалося, здається, досить добре, тим паче, що при намаганнях розкривати хибність чи непевність досліджуваних мною положень не за допомоги слабких здогадок, а за допомоги ясних і надійних міркувань, я зовсім не зустрічав жодного сумнівного положення, з якого не можна було б завжди видобути який-небудь достатньо надійний висновок, бодай такий, що це положення не містить нічого вірогідного. І подібно до того, як при зламі старої будівлі зазвичай зберігають її уламки, щоб використати їх для побудови нової, так і я, звільнившись від тих моїх опіній, які вважав погано обґрунтованими, робив різні спостереження і набував досвіду, який прислужився мені потім для встановлення більш надійних опіній. Водночас я продовжував вправлятися у методі, який я собі виробив; бо, не кажучи вже про те, що я намагався взагалі скеровувати всі мої думки згідно з його правилами, я час від часу приділяв кілька годин спеціально для того, щоб вправлятися у складних питаннях математики або інших наук, які я немовби вподібнював до математичних, звільняючи їх від вихідних положень інших наук, на мою думку недостатньо непохитних; приклади цього ви побачите в цілій низці питань, висвітлюваних у цьому томі. Саме таким чином, не відрізняючися на вигляд від тих, хто не має в житті ніякого іншого заняття, ніж проводити час приємно і безневинно, прагнучи відділяти задоволення від пороків і для уникнення нудьги при цілковитому дозвіллі кохатись у всіх пристойних розвагах, я жив у безнастанному переслідуванні своєї мети і, здається, мав успіх у пізнанні істини більший, ніж якби займався виключно читанням книжок та спілкуванням з освіченими особами...

(Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукати істину в науках [Електронний ресурс].– Проект «Візія». Український часопис управлінських ідей. Режим доступу: <http://www.management.com.ua/vision/vis010.html>)

БЛЕЗ ПАСКАЛЬ

ДУМКИ

VI. ВЕЛИЧ

105-342 Якби тварина чинила з уму те, що чинить з інстинкту, і якби говорила з уму те, що говорить з інстинкту, – щодо ловів і задля остереження товаришів, що здобич знайшлася чи загубилася, вона говорила б, звісно ж, і про речі, що викликають у неї ще більше емоцій, наприклад, сказала б: «перегрезіть цей мотуз, який мене стискає, до якого не можу дотягнутися»²³

110-282 Ми пізнаємо істину не лише через рацію, а ще й через серце. У цей останній спосіб ми пізнаємо перші принципи, і даремно раціональне міркування, не беручи в цьому участі, силкується їх подолати...

Ось чому ті, кому Бог дарував релігію через почуття серця, блаженні й переконані вельми законно, тим же, хто її не має, ми можемо її дати лише через раціональне міркування²⁴, очікуючи, доки Бог дасть їм її через почуття серця, без чого віра є тільки людською і безкористовною для спасіння.

113-348 Тростина, що мислить.

Не у просторі повинен я шукати своєї гідності, а в упорядкуванні власного мислення. Я не матиму переваги, посідаючи на землі. Простором усесвіт осягає і поглинає мене як точку; мисленням я осягаю його.

118-402 Велич людини в самій її пожадливості, в умінні видбути з неї гідну захоплення впорядкованість і змалювати через неї картину милосердної любові.

XV. ПЕРЕХІД

193-98 Упередженість уводить в заблуд.

Прикро бачити, що всі люди мають у голові лише засоби, а зовсім не мету. Кожний гадає, як йому бути на рівні свого <суспільного> становища; але щодо вибору становища і вітчизни вирішує доля.

---

²³ Паскаль тут розвиває тези Декарта про тварин-автоматів, що не мають душі.

²⁴ Теза про можливість переконати невірних лише через раціональне міркування є спільною для Паскаля й Декарта, який вважав, «що два питання – про Бога і душу –... слід доводити радше за допомогою філософії, ніж теології».

Шкода бачити, що стільки турків, єретиків, невірних дотримуються штибу <життя> своїх батьків з тієї лише підстави, що їх налаштували, що він найкращий; саме так кожному призначається його становище <в суспільстві> – слюсаря, солдата тощо...

194-208 Чому обмежене моє пізнання, мій зріст, чому моє життя триває до ста років, а не до тисячі? Яка підстава у природи дати мені саме таку тривалість і обрати саме це середовище у нескінченності, а не інше, бо немає підстави, щоби вибрати одне <з-поміж них>, а не інше, ніщо не приналежить більше за інше.

195-37 {Про все потроху.}

{Скоро не можна бути універсальним і знати все, що можна знати про все, треба знати про все потроху, бо куди ліпше знати бодай щось про все, ніж знати все про щось одне¹. Така універсальність найкраща. Якби можна було мати те і те, ще краще; але якщо треба вибирати, треба вибрати оте перше <становище>. І світ знає це і так робить, адже світ часто добрий суддя.}

196-86 {Моя фантазія змушує мене ненавидіти того, хто харчить, або того, хто сопе під час трапези. Фантазія – річ вельми вагома. Як же ми з цього скористаємося? Піддамося її вагомості, бо вона природна? Ні, вчинимо їй опір...}

198-693 Н.5 .

Бачачи засліплення і мізерію людини, споглядаючи увесь безмовний всесвіт і людину без світла, полишену на саму себе, заблукану в цьому закапелковій всесвіту, без знання про те, хто її сюди закинув, і про те, що вона тут робить, що з нею станеться по смерті, нездібну до будь-якого пізнання, я жахаюся, мов людина, яку сонною перенесли на пустельний жахливий острів і яка, прокинувшись, не знає, {де вона} і як їй вибратися звідси. Й у зв'язку з цим у мене викликає захоплення те, яким чином може хтось не впасти у безнадію в такому мізерному становищі. Бачу інших осіб біля себе, подібної природи. Питаю їх, чи вони обізнані більше за мене. Вони відповідають, що ні; й одразу по тому ці заблукані нікчеми, розглянувшись довкола і побачивши якісь приємні <для них> предмети, віддаються їм і прив'язуються до них. Я ж не зумів здобутися на таке прив'язання і, зваживши, наскільки ймовірніше, що існує щось інше, ніж те, що бачу, шукав, чи Бог не залишив якоїсь ознаки Себе.

Бачу численні релігії, <одна одній> супротивні, і отже, всі хибні, за винятком однієї. Кожна хоче, щоби в неї увірували з її власного

авторитету і погрожує недовіркам. Відтак я їм не вірю. Кожен може це сказати. Кожний може сказати, що він пророк, але я бачу релігію християнську, в якій знаходжу пророцтва, а це не кожен може зробити.

199-72 Н. 9.

(2) Несумірність людини.

(3) {Ось куди приводить нас природне пізнання.}

(4) {Якщо воно не істинне, то нема істини в людині, якщо ж істинне, вона знаходить у ньому великий привід для упокорювання, відтак> змушена принижувати себе в той чи інший спосіб.}

(5) {І скоро вона не може <постійно> продовжувати існувати, не вірячи йому, я хочу, щоби, перед початком глибших досліджень природи, вона якось на дозвіллі серйозно розглянула її та подивилася б ще й на саму себе і, порівнявши ці два об'єкти, склала судження, чи є між нею і природою якась сумірність...}

(6) Хай же людина спогляне всю природу у її високій і зуповній величі, хай відведе зір від низьких предметів, що її оточують. Хай подивиться на те осяйне світло, як вічна лампада, поставлене освітлювати всесвіт; нехай земля здасться їй тоді цяткою проти величезного обводу, який та зірка описує, і хай подивує тому, що цей величезний обвід сам є тільки дрібненькою цяткою проти описуваного зірками, що котяться небесною тверддю. Але коли наш погляд зупиниться тут, хай виображення йде далі: радше воно втомиться збагати, ніж природа вичерпається постачати <для нього поживу>. Весь цей видимий світ є лише непомітною дробинкою на розлоному лоні природи. Жодна ідея не наблизиться до нього; дарма ми надимали б наші збагання понад усі виображувані простори; ми надмемо тільки атоми у порівнянні з реальністю речей. Це нескінченна сфера, центр якої скрізь, а кружина ніде. Зрештою, це найбільший з почуттєвих проявів усемогутності Бога, так, що наше виображення губиться в цій думці.

(7) Хай людина, повернувшись до себе, розгляне, хто вона проти того, що є, нехай подивиться на себе як на того, хто є тут <випадковим> забродою, і хай з цієї маленької темниці, в яку її вміщено, я маю на увазі всесвіт, навчиться оцінювати землю, царства, міста і себе саму, складати собі справедливую ціну.

(8) Що таке людина у нескінченності?

(9) Але покажемо їй інше, диво, таке ж дивовне: хай дослідить вона речі найдрібніші з відомого їй, хай кліщик покаже їй на своєму

крихитному тільки частини незрівнянно менші, ноги з суглобами, вени на цих ногах, кров у цих жилках, гумори у цій крові, краплі в цих гуморах, пару в цих краплях; хай, поділяючи далі ці останні, вичерпає вона свої сили у цих збаганнях і хай останній предмет, до якого зможе дійти, стане предметом нашої дискурси. Мабуть, вона думатиме, що це вже гранична малість у природі.

(10) Я ж хочу показати їй там нову безодню. Я хочу змалювати їй не лише видимий усесвіт, а й незмірність, яку можна природно збагнути в обрубі цієї часточки атому; нехай побачить у ній нескінченну <кількість> світів, кожен з яких, у тій самій пропорції, що й світ видимий, має свою небесну твердь, свої планети, свою землю, а на цій землі – тварин і, нарешті, кліщів, у яких вона віднайде те саме, що знайшла в тих перших; і так далі без кінця і спочинку, хай загубиться в цих дивах, таких же дивовижних у своїй малості, як інші у своєму <неозорому> обширі. Бо як не здивуватися, що наше тіло, яке допіру було несприйнятною цяткою у світі, непомітним своєю чергою на лоні всього, стає тепер колосом, снігом або радше всім у стосунку до недосяжного для нас ніщо? Хто розглядатиме себе отак, злякається самого себе і, розглядаючи себе зведеним до наданої йому природою <тілесної> маси, <розмішеної> між двома безоднями, нескінченністю і нічим, затремтить на вид цих див, і я гадаю, що, змінивши цікавість свою на подив, він буде схильніший споглядати їх у мовчанні, ніж зарозуміло досліджувати.

(11) Бо що ж таке, врешті, людина у природі? Ніщо проти нескінченності, все проти ніщо, середина між нічим і всім, нескінченно віддалена від осягнення країв; мета речей і їхні принципи для неї неприступно сховані у непроникній таємниці.

(12) Однаково з цим – нездібна бачити і те ніщо, з якого її вирвано, і ту нескінченність, яка її поглинає.

(13) Що їй тепер робити, як не постерігати якусь позірність середини речей, навіки втративши надію пізнати як її принцип, так і її мету. Всі речі вийшли з ніщо і прямують у нескінченність. Хто простежить цю дивовижну ходу? Тільки Творець цих див осягає їх. Ніхто інший не спроможеться на це.

(14) Але за браком споглядання цих нескінченностей, люди зухвало схильні досліджувати природу, ніби вони мають бодай якусь сумірність із нею.

(15) Дивна річ: вони захотіли досягнути принципи речей і від них дійти до пізнання всього – у зарозумілості такій же нескінченній, як і їхній предмет. Поза сумнівом, такий намір неможливий без зарозумілості або без здібності такої ж нескінченної, як і природа.

(16) Освічений досягає, що скоро природа вибила образ свій і свого Творця на всіх речах, вони майже всі мають щось від її подвійної нескінченності. Так, ми бачимо, що всі науки нескінченні за обширом своїх досліджень, бо хто ж сумнівається, що геометрія, наприклад, містить нескінченну нескінченність теорем для доведення. Вони однаково нескінченні у многості, як і у витонченості своїх принципів: хто ж бо не бачить, що ті, яких вважають останніми, не тримаються самі собою, а спираються на інші, ті ж, маючи ще якісь за оперття, не дадуть ніколи <з'явитись> останньому принципів?

(17) Але ми робимо останніми ті, що видаються <такими> рацію, тим же робом, що й у матеріальних речах, де називаємо неподільною ту точку, поза якою вже почуття наші нічого не постерігають, хоча вона подільна до нескінченності за своєю природою.

(18) З цих двох нескінченностей у науках куди відчутнішою є нескінченність великого, ось чому небагато хто наважується запевняти, що знає всі речі. Я говоритиму про все, – сказав Демокріт.

(19) Натомість нескінченність у малому видима куди менше. Філософи значно частіше зазіхали досягнути її, але всі спіткнулися саме на цьому. Звідси виникли такі звичні назви: «Про принцип речей», «Про принципи філософії» та подібні до них, насправді такі ж пишномовні, хоча менш показні, як оця, що <відверто> муляє очі: De omni scribili.

(20) Ми, природно, вважаємо себе за здібніших дістатись центру речей, аніж охопити їхню кружину бо видимий обшир світу видимо перевищує нас. А що малі речі перевищуємо ми, то і вважаємо себе за здібніших опанувати їх, проте щоб дійти до ніщо не менше здібностей треба, ніж щоби дійти до всього. І до того, і до того потрібна нескінченна здібність, й мені здається, що хто б досягнув останні принципи речей, міг би дійти і до пізнання нескінченності. Одне залежить від другого і одне приводить до другого. Крайнощі, віддаляючись одна від одної, сходяться і єднаються, і віднаходять одна одну в Бозі й тільки в Бозі.

(21) Пізнаймо ж свої можливості. Ми є чимось, але не всім. Те, чим ми маємо бути, застує нам пізнання перших принципів, які родяться з ніщо, а та миттєвість, протягом якої ми маємо бути, приховує від нас вигляд нескінченності.

(22) Наш інтелект займає в порядку речей інтелігібельних те саме місце, що наше тіло у обширі природи.

(23) Ми обмежені на будь-який копил; цей стан якраз посередині між двома крайнощами віднаходиться в усіх наших спроможностях. Наші почуття не помічають нічого крайнього; надмірний шум нас оглушує, надмірне світло засліплює, надто далека і надто близька одлеглість перешкоджає зорові. Як надто повільна, так і надто шпарка промова затьмарює почуття; забагато правди дивує нас. Я знаю тих, хто не може зрозуміти, що, як від нуля відняти чотири, залишиться нуль. Перші принципи для нас надто очевидні; надмірна втіха знуджує; надмірне співзвуччя немиле разить у музиці; надмірна благодія дратує. Ми хочемо мати з чого заплатити борг з надвишкою. *Beneficia eo usque laeta sunt dum videntur exsolvi posse. Ubi multum antevenere pro gratia odium redditur*. Ми не відчуваємо ані крайнього тепла, ані крайнього холоду. Надлишкові якості – вороги наші, і то невідчутні, не відчуваючи їх більше, ми страждаємо від них. Надмірна молодість і надмірна старість, надмірне і надміру мале навчання – завади розумові.

(24) Нарешті, крайні речі для нас ніби не існують, і ми ніби не існуємо щодо них: вони тікають від нас, або ми від них.

(25) Такий наш істинний стан: ось що робить нас нездібними і знати напевне, і не знати абсолютно <нічого>. Ми пливемо широким простором, завжди непевні й нерішучі, кидані з краю в край; за яку б межу не думали ми вчепитися, вона враз хитається і віддаляється від нас; якщо поженемося за нею, вона уникає наших спроб її схопити, вислизає від нас і пускається у вічну втечу; нічого для нас не зупиняється. Такий стан природний для нас, і однак – найсупротивніший нашим схильностям. Ми палаємо жагою знайти тверду опору і останній несхитний базис, щоби збудувати на них вежу, що здіймається в нескінченність, але весь наш підмурок тріскається і земля розверзається проваллям.

(26) Не шукаймо ж упевненості й сталості; наше раціо завжди розчаровується <у сподіваннях> непостійністю позірностей: ніщо не в змозі утвердити скінченне між двома нескінченностями, які обіймають його і тікають від нього.

(27) Добре осягнувши це, гадаю, кожен з нас спокійно триматиметься за той стан, в якому вмістила його природа.

(28) А що та середина, яка припала нам в уділ, завжди відлегла від країв, то чи важливо, що хтось <із нас> має трохи більше розуміння речей, якщо дивиться на них і схоплює їх з трохи вищого <пункту>: чи не буде він завжди нескінченно віддаленим від краю і чи тривалість нашого життя не так само нескінченно жалюгідніша від вічності, хоч би й була на десять років більшою?

(29) З погляду цих нескінченностей, всі скінченності рівні між собою; і я не бачу, чому радше застановлювати своє виображення на тій з них, ніж на іншій. Саме порівняння між нами і скінченністю, завдає нам прикрості.

(30) Якби людина вивчала себе, то побачила б, наскільки вона нездібна просунутися далі. Як могла б частина пізнати ціле? Але вона, мабуть, сподіватиметься пізнати бодай ті частини, яким сумірна? Проте всі частини світу так співвіднесені та зчеплені одна з одною, що неможливо, як на мене, пізнати одну без іншої і без цілого...

(31) Людина, скажімо, має якийсь стосунок до всього, що знає. Вона потребує місця, щоби в ньому перебувати, часу, щоби тривати, руху, щоби жити, елементів, що її утворювали б, тепла і їжі, щоби харчуватися, повітря, щоби дихати. Вона бачить світло, відчуває тіла, все, зрештою, якимось чином поєднане з нею. Отже, щоб пізнати людину, треба знати, звідки випливає, що вона потребує повітря, щоби зберігати існування, а щоб пізнати повітря, треба знати, чим воно пов'язане з життям людини тощо.

(32) Полум'я не збереже існування без повітря; отож для пізнання одного треба пізнати інше.

(33) Отож, скоро всі речі є спричиненими і такими, що спричиняють, зазнають допомоги і вділяють її, є опосередкованими і неопосередкованими, і все взаємно підтримується природним і невідчутним зв'язком, який пов'язує найвіддаленіше і найвідмінніше, то неможливо, як на мене, пізнати частини, не знаючи цілого, так само як пізнати ціле, не пізнавши окремих частин.

(34) {Вічність речей у самих собі або в Богові теж мусить дивувати наш куций вік. }

(35) {Стала і постійна непорушність природи у порівнянні з безперервністю зміни, яка відбувається в нас, мусить призводити до того ж наслідку. }

(36) А нашу неспроможність у пізнанні речей завершує те, що вони прості в самих собі, ми ж складені з двох протилежних і різнорідних природ: з душі й тіла. Бо неможливо, щоб та частина, яка у нас раціонально розмірковує, була іншої природи, ніж умової, а якби хтось твердив, що ми просто тілесні, це відсунуло б нас набагато більше від пізнання речей, бо нема нічого незбагненнішого, ніж казати, що матерія пізнає сама себе. Неможливим для нас є пізнання того, як вона себе пізнавала б.

(37) Таким чином, якщо ми є просто матеріальними, то не можемо зовсім нічого пізнати; якщо ж нас складено з уму і матерії, то не можемо досконало пізнати прості – умові чи тілесні – речі.

(38) Ось чому майже всі філософи плутають ідеї <цих> речей і мовлять про речі тілесні як про умові, а про умові як про тілесні; адже вони сміливо кажуть, що тіла прагнуть униз, тяжіють до свого центру, утікають від руйнації, бояться порожнечі, мають схильності, симпатії, антипатії, тобто все те, що притаманне лише умам. Кажучи ж про уми, вони розглядають їх так, ніби ті <перебувають> в якомусь місці, та ще й приписують їм рух від одного місця до іншого, а це притаманне тільки тілам.

(39) Замість сприймати ідеї цих речей, як чистих, ми обарвлюємо їх нашими якостями і відбиваємо нашу складену істоту на всіх простих речах, які споглядаємо .

(40) Хто не вважав би, бачачи нас складеними з уму і тіла, що ця суміш легко осягненна для нас? А проте це річ, яку ми осягаємо найменше; людина для себе самої найдивовижніший предмет у природі, бо, не в змозі пізнати, що таке тіло, ще менше – що таке ум, а менше, ніж будь-що – у який спосіб тіло може бути поєднане з умом. Це вершина її труднощів і, тим не менш, то її власна істота: *modus quo corporibus adhaerent spiritus comprehendere ab homine non potest, et hoc tamen homo est.*

(41) {Ось частина з-поміж тих причин, що роблять людину настільки немічною щодо пізнання природи. Остання є нескінченною у подвійний спосіб, перша скінченна і обмежена, друга триває і вічно зберігається у своєму бутті, перша минула і смертна. Речі у їхній окремішності псуються і змінюються щомиті. Вона ж бачить їх лише мимохідь. Кожна з них має свій принцип і свою ціль. Вона ж не збагає ані того, ані того. Вони прості, вона ж складається з двох різних природ. }

(42) Зрештою, аби довершити цей доказ нашої слабкості, я закінчу такими двома заувагами...

200-347 Н. З.

Людина є тільки тростина, найслабша у природі, але це тростина, що мислить. Щоб її розчавити, не треба озброюватися цілому всесвітові: одного випару, однієї краплі води досить, щоб її вбити. Але якби навіть усесвіт її розчавив, людина була б усе ж чимсь значно шляхетнішим ніж те, що її вбиває, бо вона знає, що вмирає, і знає про ту перевагу, яку всесвіт має над нею. Всесвіт же про це не знає нічого.

Отже, вся наша гідність полягає в мисленні. З цього треба нам виходити, а не з простору і часу, яких нам не наповнити. Намагаймося ж добре мислити: ото <перший> принцип моралі.

(Блез Паскаль. Думки. – К. : Дух і Літера, 2009. С. 40 – 43, 72 – 80)

ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ ГЕГЕЛЬ

ХТО МИСЛИТЬ АБСТРАКТНО?

Мислити? Абстрактно? *Sauve qui peut!* – «Рятуйся, хто може!» – напевно заволає який-небудь найманий інформатор, застерігаючи публіку від читання статті, у якій мова піде про «метафізику». Адже «метафізика» – як і «абстрактне» (і навіть, як і «мислення») – слово, яке у кожного викликає бажання втекти якомога далі, як від чуми.

Поспішаю заспокоїти: у мене зовсім немає наміру пояснювати, що таке «абстрактне» і що означає «мислити». Пояснення взагалі вважаються в порядному суспільстві ознакою поганого тону. Мені і самому стає якось ніяково, коли хтось починає щось пояснювати, – коли буде потреба я і сам зможу все зрозуміти. А тут будь-які пояснення стосовно «мислення» і «абстрактного» є зайвими; порядне суспільство власне тому і уникає спілкування з «абстрактним», що дуже добре з ним ознайомлене. Те ж, про що нічого не знаєш, не можна ні любити, ні ненавидіти. Я також далекий від наміру примирити суспільство з «абстрактним» або з «мисленням», вдаючись до хитрощів – спочатку протягнувши їх туди тайкома під маскою світської розмови, так щоб вони прокралися в суспільство не впізнаними і не викликавши незадоволення, «втерлися» в нього, як

кажуть в народі, а автор інтриги потім зміг би оголосити, що новий гість, якого тепер приймають під чужим ім'ям як давнього знайомого, – це і є те саме «абстрактне», яке раніше на поріг не пускали. У таких «сценах впізнання», які повчають світ проти його бажання, є та неприпустима помилка, що вони водночас призводять публіку до осоромлення, тоді як театральний машиніст хотів би своїм мистецтвом здобути славу. Його гонор в поєднанні із збентеженістю всіх інших, здатний зіпсувати весь ефект і призвести до того, що повчання, куплене такою ціною, буде не прийняте.

Зрештою, здійснити навіть такий план не пощастило б: для цього у жодному випадку не можна наперед розголошувати розгадку. А вона вже міститься у заголовку. Якщо вже й задумав описану вище хитрість, то бажано тримати язик за зубами і діяти, беручи приклад з того міністра в комедії, який всю виставу виконує роль одягненим в пальто і тільки у фінальній сцені розстібує його, щоб вихвалитися Орденом Мудрості. Але розстібування гудзиків метафізичного пальто не досягло б такого ефекту... – адже публіка не дізнається тут нічого, окрім декількох слів, – і вся витівка звелась би, власне, тільки до визначення того факту, що суспільство давним давно цією річчю володіє; знайдено було б, таким чином, тільки назву речі, в той час як орден міністра означає дещо реальне, гаманець з грошима. Ми у порядному суспільстві, де прийнято вважати, що кожен із присутніх точно знає, що таке «мислення» і що таке «абстрактне». Отже, залишається тільки з'ясувати, хто мислить абстрактно.

Як вже було зазначено, ми не прагнемо а ні помирити суспільство з цими речами, а ні примусити його порпатися з чимось складним і незрозумілим, а ні докоряти за зневагу до того, що кожній, наділеній розумом істоті за її рангом і положенням годиться цінувати.

Навпаки, наш намір полягає в тому, щоб примирити суспільство з самим собою, оскільки воно, з одного боку, нехтує абстрактним мисленням, не зазнаючи при цьому мук совісті (докорів сумління), а з іншого – все таки має в душі повагу до нього, як до чогось піднесеного, і уникає його не тому, що зневажає, а тому, що звеличує, не тому, що воно видається чимось непристойним, а тому, що його сприймають за дещо вельможне або ж, навпаки, за дещо особливе, що французи називають «esprece», чим в суспільстві відрізнятись не пристойно, і що не стільки відрізняє, скільки віддаляє від суспільства або робить смішним, подібно до лахміття або надмірно розкішного одягу, прикрашеного дорогоцінним камінням і старомодним мереживом.

Хто мислить абстрактно? – Неук (невіглас), але аж ніяк неосвічена людина. У порядному суспільстві не мислять абстрактно тому, що це надто просто, надто нешляхетно (нешляхетно не у значенні належності до нижчого стану), і зовсім не через чванливе бажання задирати носа перед тим, що самі робити не можуть, а в силу внутрішньої пустоти цього заняття. Повага до абстрактного мислення, яка має силу передсуду, укорінилася настільки глибоко, що ті, у кого тонкий нюх, наперед відчують тут сатиру або іронію, а оскільки вони читають ранкові газети і знають, що за сатиру назначена премія, то вони вирішують, що мені краще постаратися заслужити цю премію в змаганні з іншими, чим викладати тут все прямо. В обґрунтуванні своєї думки я наведу тільки декілька прикладів, на яких кожен зможе переконатися, що стан справи саме такий. Ведуть на страту вбивцю. Для натовпу він убивця і тільки. Може статися, що дами помітять його силу, красу, привабливість. Таке зауваження обурить натовп: як так? Убивця – красень? Чи можна думати настільки примітивно, чи можна називати вбивцю – красивим? Самі, певно, не кращі!

Це свідчить про моральний розпад панства, додасть, можливо, священик, який зник дивитися в глибину речей і сердець. А знавець людської душі розгляне перебіг подій, які сформували злочинця, виявить у його житті, у його вихованні вплив дурних стосунків між його батьком і матір'ю, побачить, що ця людина певного часу була покарана за незначну провину з надмірною суворістю, яка зробила його жорстоким проти громадського порядку, і викликала супротив, який і призвів до того, що злочин став для нього єдиним засобом самозбереження. Напевне в натовпі знайдуться люди, які – почувши такі міркування – скажуть: він хоче виправдати вбивцю! Я пригадую, як якийсь бургомістр скаржився у дні моєї молодості на письменників, які підривали основи християнства і правопорядку; один із них навіть насмілювався виправдати самогубство – подумати страшно! Із подальших міркувань вияснилося, що бургомістр мав на увазі «Страждання молодого Вертера». Це і називається «мислити абстрактно» – бачити у вбивці тільки одне абстрактне – що він вбивця і, називаючи таку рису, знищувати в ньому все інше, що складає людську істоту. Інша справа – витончено-сентиментальна світська публіка Лейпцига. Ця, навпаки, посипала квітами колесованого злочинця і вплітала вінки в колесо. Проте це знову ж таки абстракція, хоча й протилежна. Християни зазвичай викладають хрест розами або, скоріш за все, троянди хрестом, поєднуючи

троянди і хрест. Хрест – це колись перетворена в святиню шибениця або колесо. Він втратив своє однобічне значення знаряддя ганебної страти і глибоку самопожертву з радісним блаженством і божественною честю. А ось лейпцігський хрест, який обвитий маками й фіялками – це утихомирення в стилі Коцебу .

Мені довелось одного разу почути, як зовсім інакше розправилась з абстракцією «вбивці» і виправдала його одна наївна старенька жінка з божого дому. Відрубана голова лежала на ешафоті, і в цей час засяяло сонце. Як це чудово, сказала вона, сонце милосердя господнього благословило голову Бандера! Ти не вартуєш того, щоб тобі світило сонце, – так часто говорять, бажаючи когось осудити. А та жінка побачила, що голова вбивці осяяна сонцем і, отже, того заслуговує. Вона піднесла її з колоди ешафоту в лоно сонячного милосердя бога і здійснила утихомирення не за допомогою фіялок і сентиментальної чванливості, а тим, що побачила вбивцю долученим до небесної благодаті сонячним променем.

– Гей, стара, ти торгуєш тухлими яйцями! – говорить покупець перекупниці. – Що? – кричить та. – Мої яйця тухлі? Сама ти тухла! Ти смієш говорити мені таке про мій товар! Ти! А чи не твого батька воші в канаві заїли, чи не твоя мати з французами загулювала, чи не твоя бабка сконала у шпиталі! Бач, ціле простирадло на хустину використала! Знаємо, певне, звідки всі ці «тряпки да шляпки»! Якби не офіцери, не хизуватися б тобі в такому убранні! Порядні за своєю домівкою слідкують, а таким – місце у буцегарні! Ти б краще панчохи заштопала! – Коротко кажучи, вона і крихти доброго у кривднику не помічає. Вона мислить абстрактно і все – від капелюшка до панчохи, з голови до п'ят, укупі з батьком і рештою рідні – підводить винятково під той злочин, що та вирішила, що її яйця тухлі. Все забарвлюється у її голові в колір цих яєць, тоді як ті офіцери, яких вона згадала, – якщо вони і насправді мають до цього яке-небудь відношення, що є дуже сумнівним, – напевне помітили у цій жінці зовсім інші риси.

Але залишимо в спокої жінок; візьмемо, наприклад, слугу – ніде йому не живеться гірше, ніж у людини низького стану і незначного достатку; і, навпаки, тим краще, чим благороднішим є його господар. Проста людина і тут мислить абстрактно, вона величається перед слугою і ставиться до нього тільки як до прислуги; вона міцно тримається за цей єдиний предикат. Найкраще живеться служнику у француза. Аристократ панібратствує з ним, а француз – добрий йому приятель. Слуга, коли вони залишаються удвох, казна-що базікає –

дивись «Jacques et son maitre» Дідро, – а господар попихкує собі люльку і поглядає на годинник, не заважаючи йому. Аристократ, крім усього іншого, знає, що слуга є не тільки слугою, що йому відомі всі міські новини і дівчата і що в його голову приходять непогані ідеї, – про все це він розпитує слугу, і слуга може вільно говорити про те, що цікавить господаря. У пана-француза слуга навіть може розмірковувати, мати і відстоювати власну думку, а коли господарю що-небудь від нього потрібно, наказу буде замало, а спочатку доведеться втокмачити свою думку і потім ще дякувати за те, що ця думка буде сприйнята слугою. Така ж сама відмінність і серед військових; у прусаків установлено бити солдата, і тому солдат – каналія; дійсно, той, хто зобов'язаний пасивно зносити биття, і є каналією. Тому рядовий солдат і виглядає в очах офіцера як певна абстракція суб'єкта побиття, з яким змушений морочитися добродій в мундирі з портупесєю, хоча для нього ця справа є дуже неприємною.

(Гегель. Кто мыслит абстрактно // Гегель. Работы разных лет : в двух томах. – Т. 1. Сост., общая ред. и вступит. статья А.В. Гулыги. – М. : «Мысль», 1972. 668 с.; С. 388 – 394. – Переклад з рос. О.Ткаченка)

ЖАН-ПОЛЬ САРТР

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ – ЦЕ ГУМАНІЗМ

(...) Отже, що таке екзистенціалізм?

Більшості людей, що вживають це слово, було б дуже важко його пояснити, бо тепер, коли воно стало модним, екзистенціалістами стали проголошувати і музикантів, і митців... Це схоже на те, що через відсутність авангардного вчення, подібного до сюрреалізму, люди, охочі до сенсацій і ті, що жадають скандалів, звертаються до філософії екзистенціалізму, яка, між іншим, у цьому відношенні нічим не може їм зарадити. Адже це надзвичайно точне і послідовне вчення, яке менш за все претендує на скандальну популярність і яке адресоване перш за все спеціалістам та філософам. Проте можна легко дати йому визначення.

Втім, справа дещо ускладнюється тим, що існують два різновиди екзистенціалістів: поперше, це християнські екзистенціалісти, до яких я зараховую Ясперса та Габріеля Марселя, який сповідує католицизм; і, по-друге, екзистенціалісти атеїсти, до яких належать Хайдеггер і французькі екзистенціалісти, у тому числі я сам. І тих, й інших поєднують лише переконання у тому, що існування передуює сутності, або, якщо хочете, треба виходити з суб'єкта. Як це, власне, слід розуміти?

Візьмемо виготовлений людськими руками предмет, наприклад книгу або ніж для розрізання паперу. Його зроблено ремісником, який керувався при його виготовленні певним поняттям, а саме поняттям ножа, а також завчасно відомою технікою, що передбачається цим поняттям і є, по суті, рецептом виготовлення. Таким чином, ніж є предметом, який, з одного боку, виробляється певним способом, а з іншого – несе певну користь. Неможливо уявити собі людину, яка б виготовляла цей ніж, не знаючи, нащо він потрібний. Отже, ми можемо сказати, що у ножа є сутність (тобто є сума прийомів та якостей, які дозволяють його виготовити та визначити), яка передуює його існуванню. І це обумовлює наявність тут, переді мною, даного ножа чи даної книги. У цьому випадку ми маємо справу з технічним поглядом на світ, згідно з яким виготовлення передуює існуванню.

... Є принаймні одне буття, у якого існування передуює сутності, буття, яке існує раніше, ніж його можна визначити яким-небудь поняттям, і цим буттям є людина, або, за Хайдеггером, людська реальність. Що це означає: «існування передуює сутності»? Це означає, що людина спочатку існує, зустрічається, з'являється у світ, і тільки потім вона визначається.

Для екзистенціаліста людина не піддається визначенню тому, що первісно нічого собою не являє. Людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, немає ніякої природи людини, як немає бога, що її задумав би. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе уявляє, але й така, якою вона хоче стати.

І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і виявляє свою волю вже після того, як починає існувати, і після цього пориву до існування, то вона є лише тим, що сама з себе робить. Таким є перший принцип екзистенціалізму... Але якщо існування дійсно передуює сутності, то людина відповідає за те, чим

вона є. Таким чином, в першу чергу екзистенціаліст віддає кожній людині у володіння її буття та покладає на неї повну відповідальність за існування.

Але коли ми кажемо, що людина відповідальна, то це не означає, що вона відповідає тільки за свою індивідуальність. Вона відповідає за всіх людей. Слово «суб'єктивізм» має два значення, і наші опоненти користуються цією двозначністю. Суб'єктивізм означає, з одного боку, що індивідуальний суб'єкт сам себе обирає, а з іншого боку – що людина не може вийти за межі людської суб'єктивності. Саме друге значення є глибоким значенням екзистенціалізму. Коли ми кажемо, що людина сама себе обирає, ми маємо на увазі, що кожний з нас обирає себе, але цим ми також хочемо сказати, що, обираючи себе, ми обираємо всіх людей...

Це дозволяє нам зрозуміти, що ховається за такими гучними словами, як «тривога», «закинутість», «розпач». Як ви побачите, в них закладено надзвичайно просте значення. Поперше, що ми розуміємо під тривогою? Екзистенціаліст охоче проголосить – що людина – це тривога. А це означає, що людина, яка на що-небудь зважається та усвідомлює, що обирає не тільки своє власне буття, але й те, що вона ще й законодавець, який обирає одночасно з собою і все людство, не може уникнути почуття повної та глибокої відповідальності. Проте багато людей не відчують ніякої тривоги, але ми вважаємо, що ці люди ховають це почуття, що їх дії торкаються лише їх самих, а коли їм кажеш: а що, коли б усі так робили? – вони знизують плечима і відповідають: але ж усі так не чинять. Однак насправді завжди треба запитувати: а що б відбулося, коли б усі так чинили? Цієї думки, що турбує, можна уникнути, лише виявивши деяку нечесність. Той, хто говорить неправду, виправдовуючись тим, що всі так чинять, не в злагоді з совістю, бо факт брехні означає, що брехні надається значення універсальної цінності. Тривога є, навіть якщо її не приховують. Це та тривога, яку К'єркегор називав тривогою Авраама. Ви знаєте цю історію. Ангел наказав Авраамові принести в жертву сина. Добре, якщо це насправді був ангел, який прийшов і сказав: ти – Авраам і ти пожертвуєш своїм сином. Але кожен має право спитати: чи дійсно це ангел і чи дійсно я Авраам? Де докази? В одній божевільній були галюцинації: з нею говорили по телефону і віддавали накази. На питання лікаря: «Хто ж з вами розмовляє?» – вона відповіла: «Він каже, що він бог». Але що ж слугувало їй за доказ, що це був бог? Якщо мені явиться ангел, то

звідки я дізнаюся, що це насправді ангел? І якщо я почую голоси, то хто доведе, що вони несуться з небес, а не з пекла чи підсвідомості, що це не наслідок патологічного стану? Хто доведе, що вони звернені саме до мене? Чи дійсно мене призначено для того, щоб нав'язати людству мою концепцію людини і мій вибір? У мене ніколи не буде ніякого доказу, мені не буде дано ніякого знамення, щоб у цьому пересвідчитися. Якщо я почую голос, то тільки мені вирішувати, чи є він гласом ангела. Якщо я визнаю цей вчинок благим, то саме я, а не хтось, вирішує, що цей вчинок благий, а не лихий. Мені зовсім не обов'язково бути Авраамом, проте на кожному кроці я мушу вчиняти те, що служитиме прикладом для інших. Для кожної людини все відбувається так, наче погляди всього людства спрямовані на неї і всі співвідносять свої дії з її вчинками. І кожна людина повинна собі сказати: чи дійсно я маю право діяти так, щоб людство діяло за зразком моїх вчинків? Якщо ж він не говорить собі цього, значить, приховує від себе свою тривогу. Йдеться тут про те почуття, що веде до квієтизму, до бездіяльності. Це – тривога, яка відома всім, хто брав на себе яку-небудь відповідальність...

Говорячи про «закинутість» (улюблений вираз Хайдеггера), ми хочемо сказати тільки те, що бога нема і що звідси необхідно робити всі висновки...

Достоевський якось писав, що «якщо бога нема, то все дозволено». Це – вихідний пункт екзистенціалізму. Справді, все дозволено, якщо бога не існує, а тому людина є закинutoю, їй нема на що спертися ані в собі, ані ззовні. По-перше, у неї немає виправдань. Дійсно, якщо існування передує сутності, то посиленням на раз і назавжди дану людську природу нічого не можна пояснити. Інакше кажучи, немає детермінізму, людина є вільною, людина – це свобода.

З іншого боку, якщо бога немає, ми не маємо перед собою ніяких моральних цінностей або приписів, які б виправдовували наші вчинки. Таким чином, ні за собою, ні перед собою, в світлому царстві цінностей – у нас немає ні виправдань, ні пробачень. Це і є тим, що я висловлюю: людина приречена бути вільною. Приречена, тому що, колись закинута в світ, вона відповідає за все, що робить...

Щодо розпачу, то цей термін має надзвичайно просте значення. Він означає, що ми будемо брати до уваги лише те, що залежить від нашої волі, або ту суму вірогідностей, які роблять можливою нашу дію. Коли чого-небудь хочуть, завжди присутній елемент вірогідності. Я можу розраховувати на те, що до мене приїде друг.

Цей друг приїде поїздом чи трамваєм. І це припускає, що поїзд прибуде у визначений час, а трамвай не зійде з рейок. Я залишаюсь в сфері можливого; але покладатися на можливість слід лише настільки, наскільки наша дія припускає всю сукупність можливостей. Як тільки розглянуті мною можливості перестають строго відповідати моїм діям, я повинен припинити ними цікавитися, тому що ніякий бог і ніяке провидіння не можуть пристосовувати світ та його можливості до моєї волі. По суті, коли Декарт писав: «Перемагати скоріше самого себе, ніж світ», то цим він хотів сказати те ж саме: діяти без надії... Людина живе своїм життям, вона створює свій образ, та поза цим образом нічого немає. Звичайно, це може здаватися жорстоким для тих, хто не встигає в житті. Але, з іншого боку, потрібно, щоб люди зрозуміли, що враховується тільки реальність, що мрії, очікування та надії дозволяють визначити людину лише як оманливий сон, як надії, що загинули, як даремні очікування, тобто визначити її зі знаком мінус, а не позитивно. Проте, коли кажуть: «Ти є не чим іншим, як твоїм життям», це не значить, що, наприклад про митця будуть казати виключно за його творами; є тисячі інших речей, які його визначають. Ми хочемо тільки сказати, що людина є не чим іншим, як низкою її вчинків, що вона є сумою, організацією, сукупністю відносин, з яких утворюються ці вчинки.

І у цьому випадку нам докоряють, по суті, не за песимізм, а за впертий оптимізм. Якщо нам докоряють за наші літературні твори, в яких ми описуємо млявих, слабих, боязких, а іноді навіть відверто дурних людей, то це не тільки через те, що ці істоти мляві, слабкі, боязкі чи дурні. Якщо б ми заявили, як Золя, що вони такі через свою спадковість, в результаті впливу середовища, суспільства, через повну органічну чи психічну обумовленість, люди б заспокоїлися і сказали: «Так, ми такі, і з цим нічого не зробиш». Та екзистенціаліст, описуючи боягуза, припускає, що цей боягуз відповідає за власну боязкість. Він є таким не тому, що у нього боязкі серце, легені чи мозок. Він є таким не внаслідок своєї фізіологічної організації, але тому, що сам зробив себе боягузом своїми вчинками. Не буває боязкого темпераменту. Темпераменти бувають нервовими, слабкими, як кажуть, хирлявими або повнокровними. Але слаба людина зовсім не обов'язково є боягузом, тому що боязкість виникає внаслідок зречення чи відступу. Темперамент – це не дія. Боягуз визначається здійсненням вчинком. Те, що люди невиразно відчують і що викликає у них жах, – це звинувачення самого боягуза в тому, що він боягуз. Люди хотіли би, щоб боягузами чи героями народжувалися...

Отже, ми, здається, відповіли на ряд звинувачень. Як бачите, екзистенціалізм не можна розглядати ні як філософію квієтизму¹, бо екзистенціалізм визначає людину за її справами, ні як песимістичний опис людини: насправді немає більш оптимістичного вчення, оскільки доля людини – у ній самій. Екзистенціалізм – це не спроба відбити у людини бажання діяти, бо він говорить людині, що надія лише в її діях, і єдине, що дозволяє людині жити – це надія. Отже, у цьому плані ми маємо справу з мораллю дії та рішучості. Однак на цій підставі нас звинувачують також і в тому, що ми замуруємо людину в індивідуальній суб'єктивності. Але й тут нас розуміють перекручено.

Дійсно, наш вихідний пункт – це суб'єктивність індивіда, він обумовлений також причинами саме філософського характеру. Не тому, що ми буржуа, а тому, що ми хочемо мати вчення, яке засновується на істині, а не на низці чудових теорій, які запевняють, не маючи під собою реальних підвалин. У вихідному пункті не може бути ніякої іншої істини, крім: «Я мислю, отже, існую». Це абсолютна істина свідомості, яка осягає саму себе. Будьяка теорія, що бере людину окремо від цього моменту, в якому вона розуміє себе, є теорією, що скасовує істину, оскільки поза картезіанським мисленням всі предмети лише є ймовірними, а вчення про ймовірність, що не спирається на істину, скидається у безодню небуття. Щоб визначити ймовірне, треба володіти істинним. Отже, для того щоб існувала хоча б яка-небудь істина, потрібна істина абсолютна. Абсолютна істина є простою, легко доступною для всіх, вона схоплюється безпосередньо.

Далі, наша теорія – єдина теорія, яка надає людині гідність, єдина теорія, що не робить з неї об'єкт, будь-який матеріалізм веде до розгляду людей, також себе самого, як предметів, тобто як сукупності певних реакцій, що нічим не відрізняються від сукупностей тих рис і явищ, які утворюють стіл, стілець або каміння. Щодо нас, то ми саме і хочемо створити царство людини, як сукупність цінностей, яке відрізняється від матеріального царства. Але суб'єктивність, яка осягається як істина, не є суто індивідуальною суб'єктивністю, оскільки, як ми вказали, в мисленні людина відкриває не тільки саму себе, але й інших людей. На противагу філософії Декарта, на противагу філософії Канта, через «я мислю» ми осягаємо себе перед лицем іншого, і інший так само є достовірним для нас, як ми самі. Таким чином, людина, що осягає себе через мислення, безпосередньо

виявляє разом з тим і всіх інших, і до того ж – як умову свого власного існування. Вона не усвідомлює того, що не може бути якою-небудь (у тому значенні, що про людину кажуть, що вона є дотепною, злою чи ревнивою), якщо тільки інші не визнають її такою. Щоб отримати яку-небудь істину про себе, я повинен пройти через іншого. Інший є необхідним для мого існування, врешті, і для мого самопізнання. За цих умов виявлення мого внутрішнього світу відкриває мені в той же час іншого, як свободу, що стоїть переді мною, яка мусить і бажає «за» чи «проти» мене. Таким чином, відкривається цілий світ, який ми називаємо ітерсуб'єктивністю. У цьому світі людина вирішує, чим вона є і чим є інші.

Крім того, якщо неможливо знайти універсальну сутність, яка була б людською природою, то все ж таки є загальні умови людського існування. Не випадково сучасні мислителі частіше кажуть про умови людського існування, ніж про людську природу. Під ними вони розуміють, з більшим чи меншим ступенем ясності, сукупність апіорних меж, що вони відокремлюють фундаментальну ситуацію людини в універсумі. Історичні обставини змінюються: людина може народитися рабом в язичницькому суспільстві, феодалним сеньйором чи пролетарієм. Не змінюється лише необхідність для неї бути в світі, бути у ньому за роботою, бути у ньому серед інших і бути в ньому смертною. Межі не суб'єктивні та не об'єктивні, скоріше, вони мають об'єктивний та суб'єктивний боки. Вони є об'єктивними тому, що зустрічаються скрізь і скрізь можуть бути розпізнані. Суб'єктивними вони є тому, що є пережитими; вони нічого не являють собою, якщо не пережиті людиною, яка вільно визначає себе в своєму існуванні стосовно них. І хоча проекти можуть бути різними, жоден з них мені не чужий, тому що всі вони являють собою спробу здолати межі, або розсунути їх, або не визнати, або пристосуватися до них. Отже, будь-який проект, яким би він не був індивідуальним, має універсальне значення. Будь-який проект, нехай це проект китайця, індійця чи негра, може бути зрозумілим для європейця. Може бути зрозумілим – це значить, що європейець 1945 року може саме так йти від досягнутої ним ситуації до її меж, що він може відтворити в собі проект китайця, індійця чи африканця. Будь-який проект є універсальним у тому розумінні, що є зрозумілим для кожного. Це не значить, що цей проект визначає людину раз і назавжди, а тільки те, що він може бути відтвореним. Завжди можна зрозуміти ідіота, дитину, дикуна чи іноземця, достатньо мати необхідні відомості. У цьому розумінні ми можемо

говорити про загальність людини, яка, однак, не є даною наперед, але постійно створюється. Вибираючи себе, я створюю загальне, я створюю його, розуміючи проект будь-якої іншої людини, до якої б епохи вона не належала. Ця абсолютність вибору не ліквідує відносність кожної епохи.

Екзистенціалізм і хоче вказати на цей зв'язок між абсолютним характером вільної дії, через яку кожна людина реалізує себе, реалізуючи в той же час певний тип людства, – дії, яка зрозуміла для будь-якої епохи і для будь-якої людини, і відносністю культури, яка може виявитися наслідком такого вибору. Необхідно зазначити разом з тим відносність картезіанства та абсолютність картезіанської позиції. Якщо хочете, у цьому значенні кожен з нас є істотою абсолютною, коли він дихає, їсть, спить або діє тим чи іншим чином. Нема ніякої різниці між вільним буттям, буттям-проектом, існуванням, яке вибирає свою сутність, і абсолютним буттям. І нема ніякої різниці між локалізованим у часі абсолютним буттям, тобто розташованим в історії, й універсально осягненим буттям. *уб книгах. – К. : Довіра, 1993. – Кн. 6: Зарубіжна філософія ХХ століття. – С. 131 – 139.)*

МАРТІН ГАЙДЕГГЕР

БУТТЯ В ОКОЛІ РЕЧЕЙ

Першими словами, які я хочу виголосити у моєму рідному місті, є слова вдячності. Я вдячний моїй малій батьківщині за все, що вона дала мені на довгий шлях мого життя. З чого складається цей посаг, я спробував показати на кількох листках, які вперше були надруковані у пам'ятному виданні, що появилось у 1949 року з нагоди сторіччя смерті Конрадіна Крейцера під назвою «Польова дорога». Дякую пану бургомістру Шуле за сердечне поздоровлення. А особливо за те, що він вшанував мене давши мені нагоду виголосити на сьогоднішньому святі цю пам'ятну промову.

Шановне панство! Дорогі земляки!

Ми зібралися тут, щоб вшанувати пам'ять нашого земляка композитора Конрадіна Крейцера. Якщо ми задамось метою вшанувати одного з тих, хто покликаний до створення великих творів, то передусім ми повинні віддати належне його доробку. У випадку композитора ми здійснюємо це відтворюючи його твори. Тут звучить пісня, музика хоральна, оперна і камерна. У цих звуках нам

являється митець, лише у своїй творчості він може постати перед нами по-справжньому. Чим вища майстерність митця, тим автономнішим, самотійнішим стає щодо свого творця його доробок.

Музиканти і співаки, які реалізують це наше свято, є гарантами того, що творчість Конрадіна Крейцера постане перед нами у всій своїй повноті.

Але чи зробить це наш ювілей святом-спогадом? Вшанування-спогад тим і знаменне, що ми згадуємо, задумуємось. Але що ми повинні пригадати і про що говорити на цьому ювілеї присвяченому композитору? Адже сама музика «говорить» звучанням своїх тонів, може їй і не потрібно звичайної мови, мови, що складається із слів? Принаймні так здається. Проте у голову приходить запитання: Що робить цей ювілей спогадом-вшануванням, урочистістю, на якій ми згадуємо, тобто мислимо, чи пригадуємо – може, гра та спів? Гадаю, що ні. Тому організатори і передбачили у програмі таку ювілейну промову. Вона повинна допомогти нам повніше осмислити життя вшановуваного сьогодні композитора і його творчість. Такий спогад оживає тоді, коли ми знову задумуємось і осмислимо життєвий шлях і творчість Конрадіна Крейцера. Лише оповідаючи ми можемо відчувати, що у ньому було радісного чи смутного, повчального та гідного прикладу. Але насправді ми сприймаємо такі життєписи відсторонено, вони не спонукають нас до якихось глибших рефлексій. Коли ми слухаємо цього роду оповіді, від нас не вимагають, щоб ми глибоко задумувались, заглиблювались у те, що кожного з нас, причому самої нашої сутності, стосується. Тому навіть така ювілейна промова ще не гарантує того, що слухаючи її, ми мислимо. Не впадаймо у оману. Ми всі, разом з тими, що професійно пов'язані з мисленням, часто убогі думкою, ба, навіть більше, – занадто часто є цілком бездумними. Бездумність є небезпечною гостею, яка тепер вкрадається всюди. Сьогодні новини сприймають дуже легко, це не потребує жодних розумових зусиль і, можливо, саме тому вони так швидко забуваються. Імпреза змінює імпрезу. Вшанування все менше змушують нас задуматись, ба навіть ідуть у парі з бездумністю. Але навіть будучи бездумним, ми не відрікаємось від нашої здатності мислити. Вона нам просто необхідна. Звичайно, певним чином у тій бездумності лежить перелогом і наша здатність мислити. Однак лежати перелогом може те, що є основою росту, як, наприклад, оброблене поле. Автострада, на якій ніщо не росте, ніколи не може стати облогом. Так само ми лише тоді можемо стати

глухими, якщо попередньо мали здатність чути. І лише тому старіємо, що були молодими. Тому ми можемо стати убогими думкою чи навіть бездумними лише завдяки тому, що у основі своєї сутності людина має здатність мислити, має «дух та розум» й призвана мислити. Ми можемо втратити чи позбутись лише того, що свідомо чи несвідомо маємо.

Ця зростаюча бездумність має своєю основою процес деформації і знищення нутра сучасної людини. Сучасна людина втікає від мислення. Ця втеча від мислення і є підставою бездумности. Але ця втеча від мислення характерна й тим, що людина буде зарікатись, що не втікає від мислення, ба, навіть стверджуватиме щось протилежне. Вона стверджуватиме – і має у цьому повну рацію – що до цього часу ще не робилось таких далекосяжних планів, не було таких різносторонніх аналізів і таких пристрасних досліджень, як тепер. Звичайно. Такого роду мислення дуже багато дало. Воно необхідне. Але лише тоді, коли ми погодимось, що це є лише певного роду мислення.

Його сутність полягає у тому, що коли ми плануємо, чи закладаємо якусь справу, то ми весь час мусимо передбачувати з допомогою математичних методів умови і розраховувати на конкретні досягнення. Ця розрахунковість характерна для плануючого і наукового мислення. Таке мислення залишається мисленням, що вираховує, навіть тоді, коли не оперує числами чи не послугується калькуляторами та комп'ютерами. Розрахункове мислення калькулює. Воно враховує нові, цікаві перспективи, а водночас, у певному сенсі все менші можливості. Розрахункове мислення ловить шанс за шансом. Воно ніколи не заспокоюється і не задумується. Розрахункове мислення не заставляє глибоко задумуватись. Воно не є мисленням, яке роздумує над сенсом, котрий панує у всьому, що є.

Таким чином існують два види мислення, кожен з яких у свій спосіб правомірний і необхідний, а саме: розрахункове мислення та роздуми.

Коли ми говоримо, що сучасна людина втікає від мислення, то ми задумуємось. Але зустрічаємось з реплікою, що саме роздумування підіймається над дійсністю. Втрачає ґрунт. Не може впоратися з поточними справами. Не має практичного застосування. І нарешті кажуть, що постійне задумування занадто обтяжило б поточне мислення. Істинним у цьому закиді є лише те, що глибока

задума дає такий самий малий ефект, як і розрахункове мислення. Деколи роздуми вимагають більших зусиль. Забирають більше часу. Вимагають ще більшої старанності ніж будь-яке інше вміння. Той, що вдається до роздумів, повинен також вміти терпеливо чекати, як рільник, на появу сходів і жнива. З іншого боку кожен по-своєму і у своїх межах може ступити на шлях роздумів. Навіщо? Та тому, що людина є істотою, що мислить, задумується. Водночас, задумавшись, ми не повинні сягати «вершин» мислення. Досить того, що зосередившись над чимось близьким, над тим, що кожного з нас тут і тепер стосується, тут – у цьому закутку батьківської землі, тепер – у дану мить, ми заглибимось у щось глибше.

Що може зробити для нас ближчим ця урочистість, якщо ми готові задуматися? У даному випадку ми бачимо, що на нашій батьківській землі виріс творчий доробок. Коли ми заглибимось у цей простий факт, то мусимо зауважити, що Швабія дала за останні століття великих поетів і мислителів. Якщо йтимемо далі, то побачимо, що такою землею була і Середня Німеччина так само як і Східна Прусія, Сілезія чи Богемія.

Це спонукає до рефлексій і тому постає запитання: Чи не з рідної землі росте будь-який твір, що з'являється на ній? Йоган Петер Гебель колись писав: «Ми є рослинами – байдуже, охоче ми визнаємо це чи ні – які повинні виростати корінням із землі, щоб мати змогу розквітнути в етері й дати плоди». Поет хоче сказати: Там, де має постати справді радісний і життєдайний твір людини, там людина повинна вибиватися в етер з батьківської землі. Етер тут означає: вільний, сягаючий неба простір, відкритий обшар духу.

То йдімо далі й запитаймо: Якою мірою актуальним зараз є те, що сказав Й.П.Гебель? Чи існує ще це спокійне проживання людини між землею і небом? Чи панує ще над землею дух рефлексії? Чи існує ще земля, яка є добрим підґрунтям для коріння, у товщі якої може закоренитися на стале, тобто стати осілою, людина. Багато німців втратило свою батьківську землю, мусили покинути свої села і міста, вони стали вигнанцями з рідної землі. Декотрі ж рідної землі не втратили, але теж покинули її, дісталися до великих міст і мусять селитися на окраїнах промислових районів. Рідна сторона стає для них чужою. А що сталося з тими, хто залишився? Вони у стократ бездомніші ніж ті, яких вигнали з батьківщини. На них постійно тиснуть засоби масової комунікації. Фільм регулярно вводить їх у нереальний, часто банальний світ уяви, яка власне кажучи, не є їх

світом і повинна їм його замінити... Людині набагато ближчим стає те, що показують їй сучасні засоби комунікації ніж власне поле довкола огорожі, небо над ріллею, зміна дня та ночі, порядки і звичаї села, родинні традиції.

Задумаємось далі: Що ж сталося з тими, що втратили рідну землю, і з тими, що на ній залишились? Зв'язок сучасної людини з рідною землею (*die Bodenständigkeit*) під загрозою. Ба, навіть більше. Втрата осідлості спричинена не лише зовнішніми обставинами чи долею, якимось недбальством чи поверховістю способу життя людини. Втрату зв'язку із землею породив дух епохи, у яку нам довелося жити.

Вдавшись до ще глибших рефлексій ми підемо далі: Якщо так, то чи хоча б у майбутньому зможе прорости з рідної землі у етер (тобто сягнути безмежних обшарів неба і духа) людське творіння? Чи все буде затиснуте кліщами планування та калькуляції, організації та автоматизації?

Якщо на сьогоднішньому святі ми задумаємось над тим, що вона нам дає, то побачимо, що нашій епосі загрожує втрата зв'язку із землею. Тому запитаймо: Що ж, власне, відбувається у цей наш час? Чим він характерний?

Віднедавна ми називаємо епоху, що надходить – атомною. Її найбільш наглядним символом є атомна бомба. Але той символ є поверховим. Оскільки можна легко доказати, що атомна енергія може використовуватися і з далеко не мирною метою. Хоча науковці, які творять атомну фізику, намагаються реалізувати далекосяжні програми мирного використання атомної енергії. Великі промислові концерни найбільш розвинутих країн, на чолі з Англією, уже прикинули, що атомна енергія може дати величезні зиски. Нововідкритим щастям стало інвестування розвитку атомної енергетики. Не стоїть на узбіччі й атомна фізика. Науковці публічно оспівують це «нове щастя». У червні 1955 року вісімнадцять лауреатів Нобелівської премії на острові Mainau склали відозву: «Наука – читай природничі науки – є шляхом до щасливого життя людини». Як оцінити таку заяву? Чи вона породжена глибокими роздумами? Чи задумався коли-небудь хтось над сенсом атомної епохи? Ні. Якщо нас задовольняє вищезгаданий погляд науки, то ми дуже далекі від справжнього бачення ролі сучасної науки. Напрошується запитання – чому? Та тому, що ми забули про рефлексію, оскільки забули про запитання: Як стало можливим те, що наука і техніка змогли відкрити нову енергію у природі?

Це сталося тому, що пройшов процес зміни всіх визнаних передумов, процес, який продовжується вже декілька століть і у результаті якого людина переноситься у іншу дійсність. Цю радикальну зміну погляду на світ здійснює сучасна філософія. Вона відводить людині зовсім інше місце у світі та інше відношення людини до світу. Тепер світ постає як предмет, на який робить атаки розрахункове мислення і якому ніщо не може протистояти. Природа стає багатими покладами, джерелом енергії для сучасної промислової техніки. Це наскрізь технічне відношення людини до світу народилось у XVII сторіччі, причому в Європі і лише в Європі. Його не було ні у попередні епохи ні у інших культурах. Зрештою, для решти світу воно залишилось невідомим. Відношення людини до того, що є, окреслює скрита у сучасній техніці потуга. Ця сила опанувала всю землю. Людина вже починає завойовувати космічний простір. А минуло лише двадцять літ як стало загальновідомим, що атомна енергія є величезним джерелом потужності і що у недалекому майбутньому буде задоволено всі потреби світу в різного роду енергії. Невдовзі безпосереднє черпання нової енергії не буде привілеєм якоїсь країни чи континенту, так, як це було у випадку використання покладів вугілля, нафти чи дерева. У найближчому майбутньому в якому-завгодно місці на землі поставатимуть атомні електростанції.

Тепер фундаментальною проблемою науки і техніки вже не є запитання: звідки ми беремо достатню кількість палива і енергії, а запитання: як нам опанувати такою великою атомною енергією? Як нею керувати, щоб вберегти людство від її вибуху, від вибуху і загального знищення? Якщо нам вдасться оволодіти атомною енергією, а це не може викликати сумнівів, то тоді почнеться зовсім новий етап розвитку світу техніки. Те, що ми тепер знаємо як кіно-, телетехніку, транспорт, зокрема повітряний, як техніку медичну і техніку для виробництва продуктів харчування, очевидно є лише початковою стадією її розвитку. Змін, що насуваються, ніхто не може передбачити. Тим часом розвиток техніки все наростатиме й ніщо його не загальмує. Людину починає оточувати все більша технічна сила апаратів і автоматів, причому у всіх сферах її життя. Сили, що у вигляді технічних засобів і пристосувань всюди і постійно абсорбують людину, а відповідно, зв'язують і притлумлюють її, вже давно не підвладні її волі й здатності людини що-небудь вирішувати, оскільки створені вони не нею.

Окрім того новинкою у світі техніки є те, що досягнення людини дуже швидко стають широковідомими і обговорюються у цілому світі. Те, що тільки-но з'явилося у світі техніки, кожен може прочитати у добре відредагованому ілюстрованому тижневику чи почути по радіо. Але одне – це, коли ми щось чуємо чи прочитаємо, тобто лише познайомимось з чимось, а інше – коли ми це прочитане чи почуте пізнали – тобто обдумали.

Влітку 1955 року в Ліндау знову відбулася міжнародна зустріч Нобелівських лауреатів. З цієї okazji американський хімік Стенлі сказав: «Приходить час, коли життя людини залежатиме від хіміка, який зможе як завгодно розкласти, змінювати чи створювати живу субстанцію». Таке висловлювання береться до уваги. Нас навіть вражає сміливість наукового прогресу, але при цьому ніхто ні про що не задумується. Ми не задумуємось над тим, що з допомогою технічних засобів готується атака на життя і єство людини, у порівнянні з якою атомний вибух є фактом незначним. Тоді, коли не вибухнуть атомні бомби і життя людства на земній кулі буде врятоване, то разом з атомною епохою нас захлисне навала неймовірних перетворень світу. При цьому шаленством буде не те, що людина не готова до такого перетворення світу, що ми ще не змогли, заглибившись у суть справи, протиставитися тому, що ця епоха нам несе.

Ані окрема людина, ні група людей, чи впливова політична комісія, комісія науковців чи інженерів, ба навіть конференція людей, що керують економікою і промисловістю, не можуть стримати розвиток чи спрямовувати історію атомної епохи. Таким чином людина атомної епохи була б беззбройною перед непідвладною їй владою техніки і безсило виданою їй на поталу. Так сталось би, якщо б сучасна людина відмовила глибокій вдумливості у її пріоритеті перед розрахунковим мисленням. Але коли ми пробудимось до роздумів, то тоді ми повинні впевнено практикувати її за будь-яких, навіть найбільш незavidних обставин, а отже, й тут і тепер власне на цьому ювілеї. Адже і ця врочистість змушує нас до роздумів над тим, що у атомну епоху є під загрозою, а саме – над зв'язком людини з рідною землею.

Тому ми і запитуємо: А чи не могла б бути подарована нам нова основа і земля, якщо ми вже втратили старий зв'язок з рідною землею? Основа і земля, на яких людина та все створене нею могли б по-новому зріти навіть у атомну епоху. Що могло б бути основою і

землею для майбутнього нового зв'язку людини і землі? Може те, що ми шукаємо, коли задаємось запитанням, лежить дуже близько, так, що ми можемо легко його пропустити, оскільки дорога до того, що близьке, є для нас, людей, завжди найдовшою, а тому найважчою. Той шлях – це шлях роздумів. Заглиблення у суть справи вимагає від нас охоплення і прийняття того, що на перший погляд не відповідає одне одному.

Проте спробуймо. Вся безліч пристроїв, апаратів і машин світу техніки для нас тепер є просто необхідною, для кого більшою, для кого меншою мірою. Протиставити себе цьому світу техніки просто безглуздо. Знищення світу техніки як диявольського винаходу було б недалекоглядним. Ми прикуті до технічного устаткування, ба навіть більше – воно навіть вимагає від нас постійного вдосконалення самого себе. Аж раптом виявляється, що ми так сильно прив'язані до об'єктів техніки, що навіть стали їх бранцями.

Але водночас ми можемо поступити й інакше. Ми і далі можемо користуватися технічним устаткуванням, але водночас вміло ним послуговуючись зберегти до нього таку дистанцію, яка дасть нам змогу при потребі від нього звільнитись. Ми можемо послуговуватися технічним устаткуванням, якщо воно необхідне. Але водночас ми маємо змогу трактувати його як щось, що не повинно заторкувати глибин нашої сутності. Можемо говорити «так», якщо йтиметься про необхідне застосування предметів техніки, а водночас сказати «ні», оскільки ми не дозволимо їм поглинути нас повністю – позбавити нас самих себе, призвести до розладу й спустошення нашого єства.

Однак зайнявши таку позицію щодо світу техніки, чи не робимо ми тим самим наш зв'язок з ним двояким і непевним? Зовсім навпаки. Наш зв'язок з цим світом стає на диво простим і зрівноваженим. Ми приймаємо наявність предметів техніки у нашому щоденному житті, і водночас ми зберігаємо щодо них дистанцію, тобто залишаємо їх речами, які не є абсолютом, а лише мають певне відношення до нього. Я хотів би назвати цю поставу одночасного «так» і «ні» щодо світу техніки одним старим словом – *Gelassenheit* (3) – спокоєм, що спричинений перебуванням у околі речей. Ця позиція показує нам речі не з технічного боку.

Ми починаємо бути глибшими і бачимо, що створення і застосування нових машин вимагає від нас зміни свого відношення до речей. Однак воно не втрачає свого сенсу. Так, наприклад, обробка землі й рільництво стають механізованим аграрним виробництвом.

Нема сумніву – тут, як і у інших галузях, має місце глибока зміна людського відношення до природи і світу. Який сенс керує цією зміною, залишається неясним.

У всіх технічних процесах є сенс, який керує людськими вчинками, сенс творцем якого людина не є і якого не пізнала. Ми не знаємо, який сенс має і до чого прямує небезпечно зростаюча влада атомної техніки. Сенс світу техніки криється. Однак ми постійно відчуваємо, що цей прихований сенс всюди стосується нас самих. Тоді ми є у обшарі того, що дійсно від нас криється, але при цьому показується нам як те, що криється. Те, що нам таким чином показується і водночас криється, є основною рисою того, що ми називаємо таємницею. Постанову, яка робить нас відкритими на прихований сенс світу техніки, я називаю відкритістю на таємниці.

Спокій, який плине з перебування у околі речей і відкритість на таємниці взаємозв'язані. Вони є гарантами можливості перебувати у світі зовсім по-інакшому. Вони обіцяють нам зовсім нову основу і землю, на якій ми можемо стати і жити у світі техніки так, що ніхто нам не загрожуватиме. Спокій, що плине з перебування у околі речей і відкритість на таємниці вказують на можливість нового зв'язку людини з рідною землею. Цей зв'язок, який ми так швидко втрачаємо, міг би певного дня почати існувати у іншій, новій формі.

Поки-що ми не знаємо, як довго людина існуватиме на землі у цій небезпечній ситуації. Чому? Чи лише тому, що раптом могла б вибухнути третя світова війна, у результаті якої було б знищене все людство і земна куля? Ні. Атомна епоха загрожує нам набагато більшою бідною, яка проявиться саме тоді, коли буде відвернена загроза третьої світової війни. Дивне твердження. Але дивне лише доти, доки ми над ним не задумаємось.

Наскільки попередня думка відповідає дійсності? Рівно настільки, наскільки активно у атомну епоху розвиватиметься технічна революція, яка може оплутати, зачарувати, засліпити і осліпити людину так, що якогось дня розрахункове мислення залишиться єдиною дійсною і наявною.

Що у цьому небезпечного? У парі з найвищим, проникливим і успішним плануванням і винахідництвом йде байдужість до роздумів, тотальна бездумність. І що тоді? Тоді людина почне заперечувати й відкидати глибокі роздуми, які власне і є її визначальною характеристикою. Тому потрібно рятувати єство людини, яке є під загрозою, завжди бути готовим до роздумів. Але

доля ніколи не подарує нам спокою, що плине з перебування у околі речей і відкритості на таємниці, сама по собі. Вони не є чимось випадковим. Вони визрівають у невинному і відважному мисленні. Може цей сьогоднішній ювілей є ще одним поштовхом у тому напрямку. І якщо ми підхопимо цей імпульс, думаючи про К.Крейцера, про те, що Гюбергер – його рідна сторона, то це може стати добрим ґрунтом для коріння, яке дасть можливість зростати його творам. Це ми є тими, хто мислить по-новому, коли тут і тепер шукає та готує шлях для мислення у атомну епоху.

Коли у нас пробуджується спокій, що впливає з перебування у околі речей, і відкритість на таємниці, тоді нам дано стати на шлях, що веде до основи й землі. У тій землі могли б пустити своє творче коріння дії, які б дали тривкі плоди. І таким чином мусило б, але по-інакшому і у нову епоху, справдитися те, що сказав Й.П.Гебель: «Ми є рослинами – байдуже, охоче ми визнаємо це чи ні – які повинні вирости корінням з землі, щоб мати змогу розквітнути в етері й давати плоди».

(Тарас Возняк. *Тексти та переклади*. – Х. : Фоліо, 1998. – 670 с. – Режим доступу до книги: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/lib-index.htm>).

БЕРДЯЄВ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ

«ЛЕГЕНДА ПРО ВЕЛИКОГО ІНКВІЗИТОРА» – ВЕРШИНА ТВОРЧОСТІ ДОСТОЄВСЬКОГО

...У ній вирішується основна тема, тема про свободу людського духу. Вона в «Легенді» прикрита. Ця легенда – небувала по силі хвала Ісусу Христу – в романі вкладається в уста атеїста Івана Карамазова. Легенда – загадка. Не цілком ясно на чиєму боці оповідач легенди, на чиєму боці сам автор. Багато чого надано розгадати людській свободі. Та легенда про свободу і повинна бути звернена до свободи. Світло займається в пільмі. В душі атеїста, що бунтує, Івана Карамазова зароджується хвала Ісусу Христу. Доля людини неминує спрямовує її або до великого інквізитора, або до Ісуса Христа. Необхідно вибрати. Третього не дано.

Третє є лише перехідний стан, невиявленість останньої межі. Сваю веде до втрати і заперечення свободи духу в прихильників великого інквізителя. І свободу можна знайти лише у Христі. Незвичний художній прийом, до якого вдається Достоевський. Ісус Христос впродовж монологу увесь час мовчить. Позитивна релігійна ідея не знаходить собі вираження в слові. Істина про свободу невимовна. Вимовляється легко лише ідея про примус. Істина свободи розкривається лише в протилежності ідеї великого інквізителя, вона яскраво світиться через заперечення її великим інквізитором. Ця прикритість Ісуса Христа і Його Істини діє особливо сильно. Аргументує, переконує великий інквізитор. У нього могутня логіка, сильна воля, спрямована на здійснення визначеного плану. Та сумирність Ісуса Христа, Його лагідне мовчання, переконує і надихає сильніше, ніж вся міць аргументації великого інквізителя.

В «Легенді» протистоять віч-на-віч свобода і примус, віра в Сене життя і сумнів. Божественна любов і безбожне співчуття до людей, Христос і антихрист. Великий інквізитор – аскет, він не прагне ніяких матеріальних благ. Це – людина ідеї. У нього є таємниця. Таємниця ця – невіра в Бога, невіра в Буття світу, в ім'я Якого варто людям страждати. Втративши віру сам, великий інквізитор відчув, що величезна маса людей не в силі понести тягар свободи, сповіщеної Ісусом Христом. Шлях свободи важкий, мученицький, трагічний шлях. Він потребує героїзму. Він непосильний такій нікчемній, жалюгідній істоті, як людина. Великий інквізитор не вірить у Бога, не вірить також і в людину. Адже це дві сторони однієї і тієї ж віри. Втративши віру в Бога, не можна вже вірити в досконалість людини. Християнство потребує не тільки віри в Бога, але і віри в людину. Християнство є релігія Боголюдства. Великий інквізитор насамперед заперечує ідею Боголюдства, взаємності і поєднання Божого і людського принципу в свободі.

Людина не витримує випробовувань її духовних сил, її духовної свободи, її покликання до Царства Божого. Випробовування її сил – це вираження великої поваги до людини, визнання її вищої духовної природи. Від людини багато вимагається, тому що покликання її високе. Але людина відрікається від християнської свободи, від розпізнання добра і зла. – Для чого пізнавати це бісове добро і зло, коли це так важко? – Людина не може винести страждань своїх і чужих, а без страждань неможлива свобода, неможливе розпізнання добра і зла. Людина стоїть перед дилемою – свобода з муками подвижника або щастя без свободи. І величезна більшість людей йде другим шляхом. Перший шлях є шлях небагатьох.

Людина відмовляється від величних ідей Бога, від безсмертя і свободи, і нею опановує оманлива, безбожна любов до людей, оманливе співчуття, прагнення суспільного комфорту на землі без Бога. Великий інквізитор повстав проти Бога в ім'я людини, в ім'я самої нікчемної людини, тієї людини, в яку він так само не вірить, як і в Бога. І це особливо важливе. Тому що повністю віддають себе справі влаштування земного добробуту людей ті, які не вірять, що людина має вище призначення – божественне життя. Бунтівний і самообмежений, егоїстичний розум намагається створити світовий лад досконалішим за створений Богом. Буття, створене Богом, повне страждань. Бог довірив людині заповітний скарб – свободу і відповідальність. Для лінивої людини це нестерпний тягар, тому і намагається вона створити суспільний лад, в якому не буде страждань і відповідальності, але не буде і свободи. Свобода людського духу не сумісна з земним щастям людей. Свобода – аристократична, вона існує для тих, хто обрав її. І великий інквізитор обвинувачує Ісуса Христа в тому, що обдарувавши людей непосильною свободою, Він вчинив, ніби не люблячи їх. З любові до людей потрібно було позбавити їх свободи. Для щастя людей необхідно заспокоїти їхню совість, пропонує великий інквізитор, тобто забрати в них свободу вибору. Великий інквізитор турбується про тих багатьох, незліченних, як пісок морський, що не можуть витримати випробовування свободою. Великий інквізитор запевняє, що «людина шукає не стільки Бога, скільки чудес». Цими словами висловлена принизлива думка великого інквізитора про людську природу, невіра в людину, яку створив Бог. Віра в Бога – ознака гордості духу, невіра – ница ознака духу. Іван Карамазов розуміє запаморочливу висоту ідеї Бога. – Це диво, що така думка – думка про необхідність Бога – могла поселитися в голові такої дикої і лютої тварини, як людина, настільки ця думка свята, настільки зворушлива, настільки премудра і настільки удостоює честі людини». Якщо існує вища природа людини, покликання до вищої цілі, то існує і Бог, тобто віра в Бога.

Три спокуси, які не прийняв Ісус Христос в пустелі, «передбачили всю подальшу історію людства і виявили три проблеми, в яких переплилися всі нерозв'язні історичні протиріччя людської природи на землі». Спокуси не прийняв Ісус Христос в ім'я свободи людського духу. Ісус Христос не бажав, щоб дух людський був поневолений хлібами, чудом і царюванням земним. Великий

інквізитор приймає всі три спокуси в ім'я щастя і заспокоєння людей. Приймавши три спокуси, він відмовляється від свободи. Першою він приймає спокусу – перетворення каміння у хліба. Прийняття трьох спокус остаточно заспокоює людину на землі. Система великого інквізитора звільняє від проблем земне людство.

Таємниця великого інквізитора в тому, що він не з Ісусом Христом, а з ним. «Ми не з тобою, а з ним, ось наша таємниця». Дух великого інквізитора – дух, який підміняє Ісуса Христа антихристом, появляється під різними масками в історії. Католицизм зі своєю системою папської теократії, яка перетворює церкву в державу, для Достоевського – одна з масок духу великого інквізитора. Той же дух можна було б виявити у всякому цезаризмі, і у всякому імперіалізмі. Але держава, яка знає свою межу, ніколи не переступить її і не буде виявом духу великого інквізитора, і не буде насилувати свободу духу. Християнство в своєму історичному розвитку постійно піддається спокусі зректися свободи духу. І не було важчого для християнського люду, як дотримати вірність християнській свободі. Воістину болісною і нестерпною для людини є її свобода вибору. І людина знаходить різні засоби зректися її, скинути з себе її тягар. Це відбувається не тільки шляхом зречення християнства, це відбувається і всередині самого християнства. Тяжіння до авторитету, яке відіграло таку роль в історії християнства, є зречення таємниці Христової свободи, таємниці Розп'ятого Бога. Таємниця християнської свободи і є таємницею Голгофи, таємницею Розп'яття. Правда, розіпнута на хресті, нікого не насилує, нікого не змушує. Її можна тільки добровільно визнати і прийняти. Розп'ята правда відкрита для свободи людського духу. Розп'ятий не зійшов з хреста, як вимагали від Нього невіруючі і вимагають і дотепер, тому що «жадав добровільної любові, а не підневільного захоплення рабів перед могутністю, яка б жахнула назавжди». Божа правда явилася світу приниженою, розтерзаною і розп'ятою силою цього світу, і цим назавжди утвердила свободу духу. Божа правда, яка вражає своєю могутністю, яка торжествує у світі і силою своєю наповнює і підносить душі людей, не питала би дозволу для свого прийняття. Тому таємниця Голгофи і є таємницею свободи. Син Божий прийняв розп'яття силами цього світу, щоб свобода духу людського була утверджена. Акт віри є актом свободи – добровільне визнання світу

невидимого. Ісус Христос, Син Божий, який сидить одесною Отця, видимий лише в прояві добровільної віри. Для віруючої свободи духу очевидне воскресіння Розп'ятого в Славі. Невіруюча, хвора і поневолена світом видимим бачить лише ганебну страту теслі Ісуса, лише поразку і загибель того, який видавав лише себе за Правду Божу. У цьому вся таємниця християнства. І кожного разу, коли в християнській історії намагалися перетворити правду розп'яту, відкриту для свободи духу, на правду авторитарну, яка насилує дух, відбувалася зрада основної таємниці християнства. Юридизація і раціоналізація Христової істини і є заміною шляху свободи на шлях примусу. Достоевський залишається вірним розп'ятій правді, релігії Голгофи, тобто релігії свободи.

Як і всі великі генії, Достоевський стоїть на вершині. Посередня релігійна свідомість розміщує себе на площині. Соборність релігійної свідомості є якість свідомості. Кількість не являється показником соборності. Соборність нічого спільного не має з колективністю, вона може бути в декількох більшою, ніж в мільйонів. Один релігійний геній може більше виражати якість соборності, ніж народний колектив в кількісному змісті слова. Так завжди буває. Достоевський був самотнім в своєму усвідомленні християнської свободи, кількість була проти нього. Але в ньому була якість соборності.

Великий інквізитор наповнений співчуттям до людей, він по-своєму демократ і соціаліст. Він спокушений злом, що прийняло маску добра. Така природа антихристової спокуси. Антихристовою базою не є старе, грубе, відразу видиме зло. Це – нове, витончене і спокушаюче зло, воно завжди має маску добра. В антихристовому злі завжди є подоба християнського добра, і завжди залишається небезпека сплутати одне з одним і підмінити. Образ добра починає двоїтися. Образ Христа перестає сприйматися чітко, він переплітається з образом антихриста.

Є люди, в яких думки двояться. Антихристова спокуса проявляється тоді, коли людина на шляху своєму доходить до крайнього роздвоєння уяви, хиткої і невиразної. Зникають старі, звичні критерії, а нові не народжуються.

Образ Ісуса Христа прикритий... Це дух горньої свободи – запаморочлива висота, аристократизм духу. Це – оригінальна риса в сприйнятті Достоевським Ісуса Христа, на яку ще не було вказано.

Таке ототожнення образу Ісуса Христа з свободою духу, доступне лише деяким. Ця свобода духу можлива тільки тому, що Ісус Христос відмовляється від будь-якої влади над світом. Жадоба влади позбавляє свободи і того, хто володарює, і підвладних. Ісус Христос знає тільки владу любові, це – єдина влада, сумісна зі свободою. Релігія Ісуса Христа є релігія свободи і любові, добровільної любові між Богом і людьми. Шлях, по якому веде Достоевський людину, трагічний. Він занадто добре розуміє карамазівську стихію в людині. Нову святість здобуде людина після того, як пройде свій трагічний шлях...

Так закінчується в Достоевського шлях блукань і пошуків людини. Відірвана від природи, від землі, людина попадає в пекло. Наприкінці шляху свого людина повертається до землі, до природного життя, возз'єднується з великим космічним цілим. Але людина, яка пройшла шлях свавілля і бунту, позбавлена добровільного повернення до землі. Повернення можливе лише через Ісуса Христа, лише через Кану Галілейську. Через Ісуса Христа повертається людина до містичної землі, на свою батьківщину, в Едем Божественної природи. Але це вже земля – Преображення і природа Преображення. Стара земля, стара природа, для людини, яка пізнала свавілля і спокусу роздвоєння, закриті. Немає повернення в загублений рай. До нового раю повинна йти людина.

Достоевський був глибоко християнським письменником... Для нього не було Істини поза Ісусом Христом. Його розуміння Ісуса Христа було жагуче і глибоко інтимне. Глибину християнства Достоевського потрібно шукати насамперед в його відношенні до людини і людської долі. Таке відношення до людини властиве тільки християнській свідомості. Але в Достоевського воно було творчістю в глибині християнства. Тільки релігія – духовна глибина людини. Вона повертається людині. І робиться це не так, як робить німецька свідомість, німецька містика і німецький ідеалізм. Там, в духовній глибині, зникав образ людини, зникав у Божестві. Достоевський і в самій останній глибині бачить образ людини. І це робить його винятковим християнином... Легенда є справжнє одкровення про християнську свободу.

(Світло православ'я. – №6 (68) – №8 (70) 2000 р.)

ЮРКЕВИЧ ПАМФІЛ ДАНИЛОВИЧ

СЕРЦЕ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ У ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ЛЮДИНИ, ЗА ВЧЕННЯМ СЛОВА БОЖОГО

Хто читає з належною увагою слово Боже, той легко може помітити, що в усіх священних книгах і в усіх богонатхненних авторів серце людське розглядається як осереддя всього тілесного й духовного життя людини, як найістотніший орган і щонайближче містище всіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками. Передовсім ми зберемо деякі місця зі Священного Писання, з яких буде видно, що ці погляди священних авторів на сутність і значення людського серця в усіх царинах людського життя відрізняються визначеністю, ясністю й усіма ознаками свідомого переконання, а відтак зіставимо це біблійне вчення з поглядами на цей предмет, які панують у сучасній нам науці.

Серце є хранитель і носій усіх тілесних сил людини. Так, Давид виражає виснаження тілесних сил від тяжких страждань словами: серце моє зомліло (Пс. 40,13); серце моє розколотилось, сила мене полишила (Пс. 38,11).

Серце є осереддя душевного й духовного життя людини.

Так, у серці зачинається й зароджується рішучість людини на ті чи ті вчинки; у ньому виникають різноманітні наміри й бажання; воно є містище волі та її жадань.

Серце є містище всіх пізнавальних дій душі. Міркування є заміри серця (Пр. 16, 1), порада серця: а моє серце дало мені раду (Неєм. 5, 7). Пізнати серцем значить збагнути (5 М. 8, 5); знати всім своїм серцем – збагнути цілковито (Єг. 23, 14). Хто не має серця, щоб пізнати, той не має очей, щоб бачити, і вух, щоб слухати (5 М. 29,3).

Позаяк слово є явлення або вираження думки, то й воно виходить із серця: і з серця свого слова подадуть (Йов. 8,10); бо чим серце наповнене, те говорять уста (Мт. 12, 34). Й позаяк мислення є розмова душі із собою, то той, хто мислить, веде цю внутрішню розмову в серці своєму: говорив я був з серцем своїм (Екл. 1,16); сказав був я в серці своєму (Екл. 2,1); той злий раб скаже в серці своїм (Мт. 24, 48).

Серце є осереддя багатоманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей. Серцеві притаманні всі ступені радощів, од радости серця свого (Іс. 65,14) до того, що моє серце та тіло моє линуць до Бога Живого (Пс. 83, 3), поживу приймають із радістю та в сердечній простоті (Дії. 2, 46); всі ступені скорбот, від сумного настрою, коли серце засмучене (Пр. 25, 20), до щонайглибшого горя, коли людина кричатиме від сердечного болю (Іс. 65, 14) й коли вона відчуває, що від цього тремтить її серце і зрушилось з місця свого (Йов. 37, 1); нарешті, серце є осереддя моральнісного життя людини. У серці поєднуються всі моральнісні стани людини, від щонайвищої таємничої любові до Бога, яка волає: Бог – скеля серця мого й моя доля навіки (Пс. 73,26), до тієї зарозумілості, яка, обожнюючи себе, ставить своє серце нарівні з серцем Божим і каже: Я Бог (Єз. 28, 2).

Як осереддя всього тілесного й багатоманітного духовного життя людини, серце називається джерелом життя або витокami життя: над усе, що лише стережеться, серце своє стережи, бо з нього походить життя (Пр. 4, 23); воно є круг життя нашого (Як. 3, 6), тобто коло або колесо, в обертанні якого полягає все наше життя. Тому воно становить щонайглибшу частину нашого єства: людське серце найлукавіше над все та невигойне, – хто пізнає його? (Єр. 17, 9). Ніколи зовнішні виявлення слова, думки й справ не вичерпують цього джерела: захована людина серця (1 Петр. 3, 4) відкрита лише для Бога: бо Він знає таємності серця (Пс. 44, 23). Станом серця виражається увесь душевний стан (Пс. 51,12; Пс. 84, 3). Людина повинна віддати Богові одне своє серце, щоби зробитися Йому вірною у думках, словах і справах: дай мені, сину мій, своє серце, волає до людини Божа премудрість (Пр. 23, 26)...

Підносячи у такий спосіб значення серця для людського життя, священні автори знали при цьому ясно й визначено, що голова людини, яку наука визнає переважно вмістищем душі, має справді близький і щільний зв'язок з явищами душевного життя й є щонайважливішим їхнім органом.

Священні автори знали про високе значення голови у духовному житті людини; а проте, повторюємо, осереддя цього життя вони вбачали у серці. Голова була для них немовби видимою вершиною того життя, яке початково й безпосередньо вкорінене у серці. «Голова, – каже один тлумач священного писання, – є для зовнішнього явища те саме, що серце для внутрішньої душевної діяльності, й лишень стосовно цього їй приписується панівне

значення з біблійного погляду». Втім, вищенаведені фрагменти священного Писання дають цілком визначену думку, що голова має значення органу посередницького між цілісним єством душі й тими впливами, яких вона зазнає ззовні або згори, й що при цьому їй належить сан урядувальний у цілісній системі душевних дій. З цими загальними визначеннями не може не погодитися психологія, хоч би якими, втім, були її особливі поняття про цей предмет. Але так само можна наперед припустити, що зазначені явища душевної діяльності у голові ще не вичерпують цілого єства душі: з необхідності мислення ми повинні припустити деяку первинну духовну сутність, яка потребує згаданого посередництва й урядувальної дії голови. Ця первинна духовна сутність має, згідно з ученням слова Божого, своїм щонайглибшим органом серце.

На підставі безперечних фізіологічних фактів, які ми відзначимо нижче, психологія навчає, що голова або головний мозок з нервами, які йдуть до нього, є необхідним і безпосереднім тілесним органом душі для утворення уявлень і думок із вражень зовнішнього світу, або що тільки цей орган є безпосередній провідник і носій душевних дій. З цим, безперечно, істинним ученням про тілесний орган душевних явищ тривалий час поєднувалися у психології особливі погляди на сутність людської душі, погляди, які, втім, могли мати певною мірою й самостійний, незалежний розвиток. Коли нерви, зосереджені у голові, врухомлюються від впливів і вражень зовнішнього світу, то безпосереднім і щонайближчим наслідком цього руху є виникнення у душі уявлень, понять або пізнань про зовнішній світ. Звідси легко було дійти припущення, що істотна здатність людської душі є саме ця здатність породжувати або утворювати уявлення про світ завдяки рухам нервів, збуджених зовнішнім предметом. Те, що існує в нервах як рух, відкривається, являється й існує в душі як уявлення. Відповідно до цього у філософії тривалий час панував і досі ще почасти панує погляд, що душа людська є першопервинне єство, яке уявляє, що мислення є сама сутність душі або що мислення становить цілу духовну людину. Воля й почування серця розумілися як явища, видозміни й випадкові стани мислення. У правильному розвитку людського духовного життя ці дві підпорядковані здатності душі повинні збігатися з мисленням, зникати у ньому й втрачати у такий спосіб будь-яку подобу самотності та істотності. У цих визначеннях єство душі робиться так само відкритим і легко оглядуваним, як ті форми мислення, які серед інших явищ душевного життя відрізняються особливою прозорістю та яснотою. З цими

визначеннями була б цілковито незгодна думка, що у самій душі є щось задушевне, є така доглибна істотність, яка ніколи не вичерпується явищами мислення. Отже, попервах ми можемо бачити тут принаймні нахил до такого пояснення явищ, в якому не дається сутності більшого й значнішого змісту в порівнянні з її явленнями, приступними нашому спостереженню; й хто, навпаки, гадає, що в людській душі, як і у кожному творінні Божому, є сторони, неприступні для обмежених засобів нашого знання, той наперед уже може бачити багатозначність біблійного вчення про глибине серце, якого таємниці знає тільки розум божественний.

Проте зрозуміло, що розглядуване нами психологічне вчення не може легко пояснити можливість і дійсність вільної волі у людині, не може воно також і легко визнати моральнісну гідність і значення людського вчинку, який впливає з безпосередніх потягів і почувань серця, а не визначається абстрактною думкою про обов'язок і зобов'язання. Тому філософія так часто заперечувала у людині свободу, так часто стверджувала, що у людині й людстві панує така сама непереборна необхідність, як у логічних укладаннях мислення, в яких висновок визначається не вільно, а необхідно, з вагомості й значення засновків. У такий самий спосіб теплу й життєву заповідь любові – заповідь, яка є такою багатозначною для серця, – філософія замінювала відстороненням і байдужим усвідомленням обов'язку – усвідомленням, яке передбачає не натхнення, не полум'яне прагнення серця до добра, а просте, безстороннє розуміння явищ.

Мислення не вичерпе всієї повноти духовного людського життя так само, як досконалість мислення ще не позначає всіх досконалостей людського духу.....Відповідно до цього ми можемо вже припустити, що діяльність людського духу має своїм безпосереднім органом у тілі не саму лише голову або головний мозок з нервами, що до нього йдуть, але простирається значно далі й глибше всередину тілесного організму. Як єство душі, так і її зв'язок з тілом мають бути значно багатші й різноманітніші, ніж звичайно гадають. Ця – ясна річ, загальна й ще невизначена – думка про різнобічний, а не однобічний зв'язок душі з тілом міститься у біблійному вченні про серце як безпосередній і щонайближчий орган душевних діяльностей і станів. Тілесним органом душі може бути ніщо інше, як людське тіло. Тому, позаяк серце поєднує в собі всі сили цього тіла, воно ж і є щонайглибшим органом життя душевного. Тіло є доцільний орган душі не завдяки одній своїй частині, а завдяки цілому своєму складу та устрою...

...Стани й настрої душі далеко ще не визначаються в усій своїй повноті діяльністю тих п'яти органів чуттів, які проводять отримане ними ззовні враження до головного мозку. Якщо нашому тілові бракує потрібних матеріалів для харчування, або якщо які-небудь частини його виведені з нормального свого стану й відношення до інших частин, то ці механічні зміни у тілі відчуються душею як голод і хвороба. Ці відчуття, як і всі ті стани й настрої душі, якими зумовлюється так звана схильність душі, мають свою основу в загальному почутті, для якого «все тіло, кожна частина його повинна слугувати більшою чи меншою мірою органом». У цьому загальному почутті «містяться первинно, перш будь-якого зовнішнього погляду, нероздільними, всі інші видозміни почуттів; тому його розглядають як коріння решти почуттів». Між тим настрої та схильності душі, що визначаються її загальним почуттям, слугують останній щонайглибшою підставою наших думок, бажань і справ: «як невизначувані, ледве всвідомлювані перші засновки, вони в zasadничують усі наші погляди у житті, як і всі наміри й учинки». Ці самі істини відкриває нам біблійне вчення про серце як місце народження думок, бажань, слів і діл людини. Фізіологія відзначає у головному мозку фізичні умови, від яких залежить діяльність душі, натомість священні автори вказують нам безпосереднє, морально-духовне джерело цієї діяльності в цілісному й нероздільному настрої та схильності душевної істоти. Наші думки, слова й діла є первинно не образи зовнішніх речей, а образи або вирази загального почуття душі, породження нашого сердечного настрою...

У внутрішньому досвіді ми зовсім не помічаємо, як змінюється головний мозок від зміни наших думок, бажань і почувань; на підставі безпосереднього самопогляду ми навіть не знали б, що він є орган душі, яка всвідомлює й мислить. Якщо це відношення між мисленням та його органом має розумові підстави у призначенні мислення, яке само-по-собі має бути спокійним і байдужим усвідомленням довколишньої дійсності, то звідси, проте, випливає, що як у мисленні, так і в його тілесному органі душа не являє себе в усій неподільності й повноті свого багатого єства. Якби людина виявляла себе одним лише мисленням, яке у такому разі було б, імовірно, найдостеменнішим образом зовнішніх предметів, то різноманітний, багатий на життя й красу світ відкривався б її свідомості як правильна, але водночас нежива математична величина. Вона могла б бачити цю величину наскрізь і в цілому, але натомість

ніде не зустріла би буття істинного, живого, яке вражало б її красою форм, таємничістю потягів і безконечною повнотою змісту. Нам видається, що у справжній душі немає такого однобічного мислення. Й що було б з людиною, якби її думка не мала іншого призначення, крім того, щоби повторювати у своїх порухах події дійсності або відображати в собі сторонні духові явища? Можливо, у цьому разі наші думки відрізнялись би такою самою невизначеністю, як математичні величини, натомість ми мали б змогу в нашому пізнанні речей просуватися лише вшир, а не вглиб. Світ, як система явищ життєвих, сповнених краси й знаменності, існує і відкривається передовсім для глибинового серця й звідси вже для розуміючого мислення. Завдання, які розв'язує мислення, походять у своїй останній підставі не з упливів зовнішнього світу, а з потягів і непереборних вимог серця. Хто знає, як мало дає нам для знання чуттєвий світ, яке бідне й беззмістове те відчуття, яке виникає від зустрічі свідомості із зовнішніми предметами, той зрозуміє все значення біблійного вчення, згідно із яким підґрунтя, життєвість і глибина нашого мислення й свідомості полягає в тій душевній істоті, якої явлення ми знаємо безпосереднім внутрішнім досвідом лише в наших сердечних потягах, тобто в тих потягах, до яких таке чутливе й таке сприйнятливие наше серце. Відповідно до цього найкращі філософи й великі поети всвідомлювали, що серце їхнє було істинним місцем народження тих глибоких ідей, які вони передали людству в своїх творах, а свідомість, діяльність якої поєднана з функціонуванням органів чуттів і головного мозку, лише давала цим ідеям ясноту й визначеність, притаманні мисленню.

...Якщо з теоретичної точки зору можна сказати, що все гідне буття – гідне й нашого знання, то в інтересах вищої моральнісно-духовної освіти цілком слушною була б теза, що ми повинні знати тільки те, що гідне нашого моральнісного й богоподібного єства. Древо пізнання не є древо життя, а для духу його життя уявляється чимсь більш дорогоцінним, ніж його знання. Але це особливе, своєрідне життя духу, яке не піддається математичним визначенням, має найближче відношення до серця людини: над усе, що лише стережеться, серце своє стережи, бо з нього походить життя (Пр. 4, 23). Тут відображаються примітним чином ті витончені й невловні порухи й стани нашої душі, про які ми не можемо утворити жодного ясного уявлення. Нам ніколи не вдасться перевести у виразне знання той рух радощі й скорботи, страху й надії, ті відчуття добра й любові, які так безпосередньо змінюють биття нашого серця. Коли ми

насолюджуємося спогляданням краси у природі або мистецтві, коли нас зворушують задушевні звуки музики, коли ми дивуємо на велич подвигу, то всі ці стани більшого чи меншого натхнення вміть відображаються в нашому серці й притому з такою самобутністю й незалежністю від нашого звичайного плину душевних станів, що людське мистецтво, можливо, вічно повторюватиме слушні скарги на недостатність засобів для вираження й зображення цих сердечних станів...

З оцих зауваг ми видобуваємо дві тези: 1) серце може виражати, виявляти й розуміти цілком своєрідно такі душевні стани, які за своєю ніжністю, переважною духовністю й життєвістю неприступні для відстороненого знання розуму; 2) поняття й виразне знання розуму, позаяк воно стає нашим душевним станом, а не лишається абстрактним образом зовнішніх предметів, відкривається або дає себе відчувати й помічати не в голові, а в серці: цієї глибини воно має сягнути, щоби стати діяльною силою й рушієм нашого духовного життя.

Ми повинні заторкнути тут дві теорії, що особливо заважають правильному розумінню біблійного вчення про серце як осереддя душевних діяльностей людини.

Від певного часу філософія поширює вчення про самозаконня (автономію) людського розуму, або вчення, що цей розум сам по собі, із власних сил і засобів, дає або покладає закони для всієї душевної діяльності. З цієї точки зору було б необхідно погодитися, що вся вартість людини або ціла духовна людина полягає у мисленні. ...Закон для душевних діяльностей не покладається силою розуму, як його винахід, а передподаний людині, як готовий, незмінюваний, Богом заснований лад морально-духовного життя людини й людства, й притому передподаний він, згідно з апостолом, у серці як щонайглибшому боці людського духу... Між явищ і дій душі розум має значення світла, яке освітлює не ним покладене, але Богом створене життя людського духу з його, Богом даними, законами. Душа існує не тільки як це світло, але також як освітлюване ним єство з найрізноманітнішими духовними здібностями, для яких закони покладені творчою волею Бога. Життя духовне народжується перш і раніш цього світла розуму, в мороці й темряві, тобто в глибинах, неприступних для нашого обмеженого погляду. Якщо із засад цього життя виникає світло знання й розуміння, як наступне його явлення, то цим цілком виправдовуються біблійні погляди на значення людського розуму, який є вершина, а не коріння духовного життя людини.

Проте, крім цього негрунтового вчення про самозаконня розуму, нерідко зустрічається у психології вчення про сутність людської душі. Дуже часто обмежується психологія у цьому вченні вказівкою лише на загальні й родові властивості душі, тобто на ті душевні явища, які спільні людські душі з будь-якою іншою душею. Людську душу визначає вона у цьому разі як істоту, що відчуває, уявляє, почуває й бажає, й перевагу цих явищ у людині порівняно з відповідними явищами в інших чуттєво спостережуваних істотах силкується пояснити з багатьох причин, що вони, у будь-якому разі, не містяться у первинному єстві людської душі й лише видозмінюють її загальний родовий характер. Між тим треба уявляти справу зовсім навпаки: людська душа має первинний і особливий зміст, який виявляється або являється, безперечно, у загальних і родових формах душевного життя, якими є уявлення, почування, бажання та ін. Тільки з цього припущення можна пояснити, чому ці родові форми набувають у людині особливого й найдовершенішого характеру, чому в оцих родових формах відкривається моральнісна особистість людини, для вираження якої даремно ми шукали б у душі людини певного механізму, що діє за загальними законами, чому, нарешті, в оцих конечних родових формах міститься почуття й усвідомлення безконечного, для якого знову немає певного та окремого носія або представника в явищах душевного життя. Але ми мусимо зробити ще крок далі й покласти, що кожна окрема людська душа має свої особливості й своєрідний розвиток, який виражається, в свою чергу, в загальних і родових формах людського душевного життя. В історії творіння світу оповідається, що Бог створив земну звірину за родом Ті (1 М. 1, 25), а людину за її окремою неподільною природою як одиничну й особливу особистість (1 М. 1, 26 і далі). Цей образ творіння цілком відповідає призначенню людини, котра, як істота безсмертна, не зникає у роді, а має власне особисте існування у часі й у вічності. Тому людина ніколи не може бути пасивним вираженням або органом загального родового життя душі. Наші слова, думки й справи народжуються не із загальної родової сутності людської душі, а з нашого окремо розвиненого, своєрідно відособленого душевного життя; лише з цієї причини вони є нашою особистою провиною або нашою особистою заслугою, яку ми ні з ким не поділяємо. Наука відзначає загальні й родові умови для явищ душевного життя взагалі, натомість священні автори мають на увазі те окреме й особливе джерело цих явищ у серці людини, виходячи з якого вони, зі своєю загальністю, стають нашим особистим станом і надбанням.

Попередні пояснення, здається, дають нам зрозуміти, що відмінність між психологічними та біблійними поглядами на сутність людської душі зводна до загальної й простої відмінності між поясненням явищ із підстав фізичних і підстав моральнісних. При дослідженні явищ душевного життя наука, відповідно до своєї загальної методи, запитує: згідно з якими загальними умовами й законами відбуваються ці явища? І щойно вже знайдені шукані загальні умови й закони душевних явищ, наука про душу може так само легко обчислювати й визначати їхнє майбутнє виникнення та утворення, як астрономія обчислює й визначає майбутні рухи й розміщення світил небесних. Проте ця плідна метода науки, як очевидно, застосовна лише до вторинних і похідних явищ душевного життя. Кожна проста основа явищ, в якій ще не виступили визначені напрями й форми, в якій ще не окреслилися певні пункти, неприступна аналізу науки, позаяк цей аналіз завжди передбачає складність і багатоманітність явища, він потребує опорних пунктів пояснення, яких бракує кожній простій основі явищ. Якщо це справедливо взагалі, то тим паче треба погодитися, що в людській душі є щось первинне й просте, є захована людина серця, є глибинність серця, якого майбутні рухи не можуть бути обчислені згідно із загальними й необхідними умовами й законами душевного життя. Для цього найособливішого боку людського духу наука не може знайти загальних і назавжди визначених форм, які були б прив'язані до тієї чи тієї пари нервів і виникали б з необхідністю з приводу їхніх рухів.

...Серце породжує всі ті форми душевного життя, які підпорядковані загальним умовам і законам; отже, воно не може ставитися до них негативно, не може своїми безпосередніми пориваннями касувати їх. А проте серце не переносить раз і назавжди весь свій духовний зміст у ці душевні форми; в його глибинності, неприступній аналізу, завжди лишається джерело нового життя, нових порухів і прагнень, які сягають поза межі кінцевих форм душі й роблять її придатною для вічності. Тому й за тимчасових, але особливих умов завжди лишається можливість для таких надзвичайних явищ у царині душевного життя, які сягають поза межі його звичайного способу діяння.

Навчальне видання

**ВАЛЕНТИНА БОДАК, ОЛЕНА БИЧКОВ'ЯК,
ОЛЕКСАНДР ТКАЧЕНКО**

ФІЛОСОФІЯ: ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ І ПЕРШОДЖЕРЕЛА

*Практикум для самостійної роботи студентів першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти всіх спеціальностей
заочної форми навчання*

*Редакційно-видавничий відділ
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка*

Головний редактор
Ірина Невмержицька

Редактор
Ольга Крупа

Технічний редактор
Ірина Намачинська

Коректор
Ірина Артимко

Здано до набору 30.11.2017 р. Підписано до друку 04.12.2017р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times. Наклад 300 прим.
Ум. друк. 11,50 арк. Зам. 145.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. (Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5140 від 01.07.2016 р.) 82100, Дрогобич, вул. І. Франка, 24, к. 42, тел. 2 – 23 – 78.